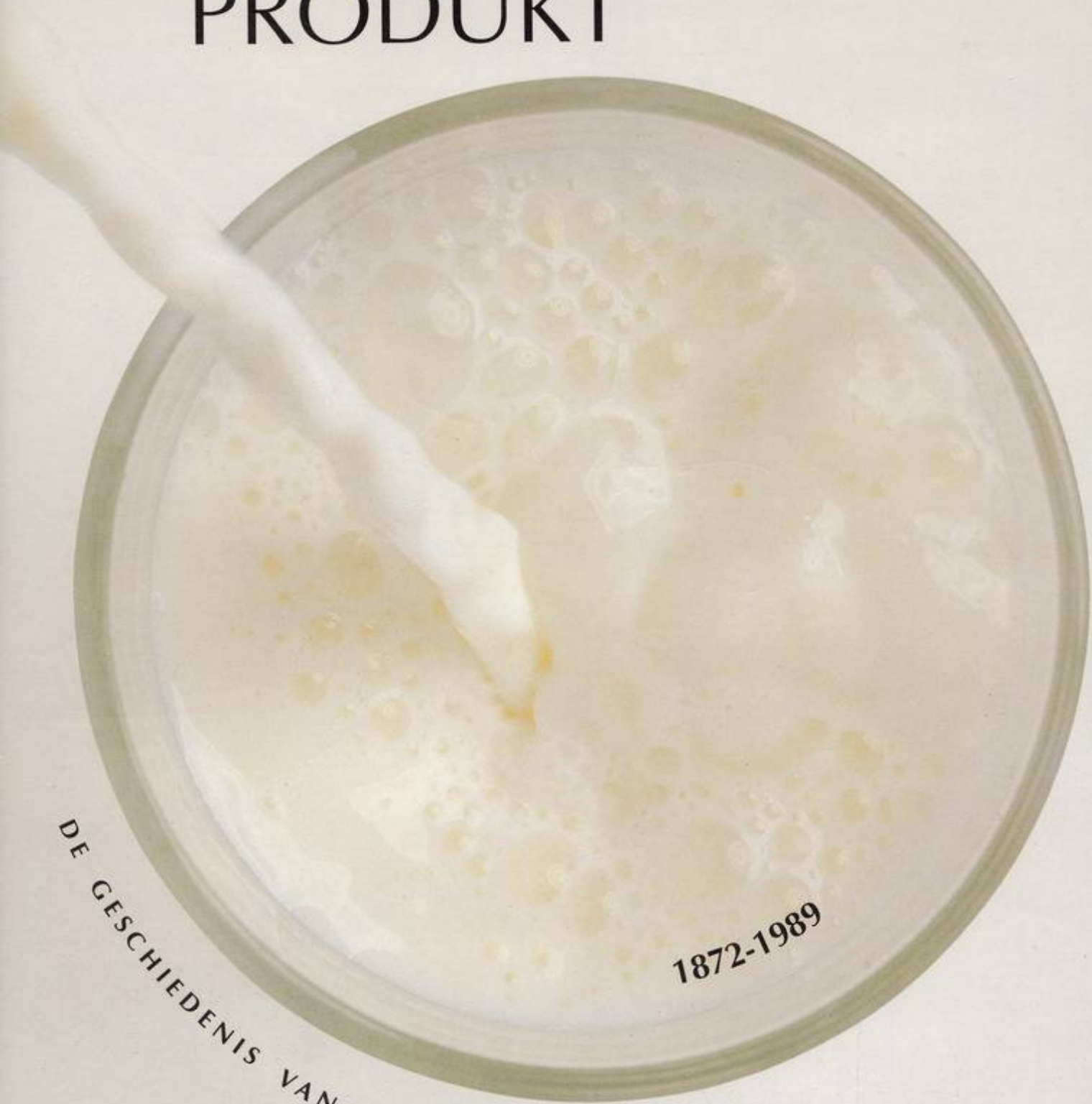

EEN BEGEERLIJK PRODUKT

DE GESCHIEDENIS VAN MELKUNIE HOLLAND

1872-1989

Peter van Druenen

EN HAAR VOORGANGERS

Verantwoording „Heruitgave”

Deze *Heruitgave* van het boek „*Een begerlijk produkt*”- over de geschiedenis van de Nederlandse zuivelindustrie in WEST-Nederland – (geschreven door historicus P. van Druenen) - was in 1990 een *Melkunie Holland* uitgave. Door enige fusie na dit jaar van uitgeven, berusten de rechten nu – midden 2011 - bij *R. Friesland-Campina te Amersfoord*.

Voor plaatsing is 29 juli 2011 door R-Friesland-Campina (Ria vd. Peet) toestemming verleend.

Deze - versoberde - uitvoering was in eerste instantie bedoeld voor intern - eigen – gebruik. In de huidige vorm moet het gezien worden als een β versie. Fouten die zijn ontstaan bij OCR overzetting zijn dan ook volledig voor rekening van de maker – zuivelhistorienederland - en zullen in de loop der tijd zo veel mogelijk verwijderd worden!

Het oorspronkelijke boek – met meer afbeeldingen - wordt op meerdere plaatsen via internet te koop aangeboden en is.....dus ook nog gewoon te bestellen!

versie 2011-10-06

een begeerlijk produkt

Auteur: P. van Druenen

Een uitgave van Melkunie-Holland, Woerden

INHOUD

			Ten geleide: - A. van Leeuwen, voorzitter Melkunie Holland
			Voorwoord: - P van Druenen, auteur
Hoofdstuk I	Produktie en consumptie	9	Twee verhalen: - Zes jaar onderhandelen
		10	De sleutel tot het verleden
		11	'...deze bewerking heet melken en wordt vooral op koeien toegepast...'
		14	Macht: - De kip of het ei ?
		15	Nederland
		16	De vraag
		17	De techniek
		23	Arbeid
		25	De landbouwcrisis van de jaren tachtig
		27	Besluit
Hoofdstuk II	Noord	33	Op zoek naar de wortels
		44	De tweede ronde - van dagfabriek naar zoetfabriek
		55	De derde ronde - oorlog
		61	De vierde ronde - 'Grote plannen'
Hoofdstuk III	West	75	Consumptiemelk en kaas
		77	De eerste ronde - van zelfsluiters naar stadsslijters
		84	De tweede ronde - notabelen, slijters en boeren 1876-1927
		109	De derde ronde - crisis en oorlog 1927-1944
		124	De vierde ronde - een 'Coöperatief Unilevertje' 1944-1961
Hoofdstuk IV	Noord en West	143	De CMC-Melkunie en de CV NoordHolland - 1969-1975
		150	De CMC/NoordHolland-groep - 1975-1980
		155	Melkunie Holland
		167	Literatuur
Trefwoorden		148	Trefwoordenregister
		-	- Stamboom / niet opgenomen

Voorwoord

De geschiedenis van de geschiedenis

Op 2 februari 1988 werd het startsein gegeven voor de eerste fase van het Geschiedenisproject *Melkunie Holland*. Het doel van het project was om zoveel mogelijk materiaal met betrekking tot de geschiedenis van *Melkunie Holland* en haar voorgangers te verzamelen, te registreren en toegankelijk te maken. Een eerdere start van het onderzoek was in 1986 al gemaakt door oud-werknemer *G. Huis in 't Veld*, in opdracht van de toenmalige directeur van de consumptiemelkgroep, de heer *C. Witvliet*. De heer *Huis in 't Veld* had zich tot dan toe hoofdzakelijk beziggehouden met het afnemen van interviews met betrokkenen. Aanvankelijk betrof zijn onderzoek alleen de consumptiemelk. Later kwamen daar ook de andere groepen bij.

De werkzaamheden en de resultaten daarvan namen in korte tijd zodanige vormen aan dat besloten werd een stuurgroep Geschiedenisproject in te stellen met als leden mevrouw *C.J.Q. Aerts* en de heren *G. Huis in 't Veld*, *J. Schik*, *C. Witvliet*, *F. van Ede* en ondergetekende. Daarnaast werden de heren *C. Timmer*, *B. Konijnenberg* en later *W. Krol* bereid gevonden het project als adviseurs te begeleiden.

Het onderzoek werd ingedeeld in 3 fasen:

- Een literatuuronderzoek waarbij zoveel mogelijk gedrukte informatie over de geschiedenis van de zuivel en van *Melkunie Holland* (en haar voorgangers) gelokaliseerd, geïnventariseerd en verzameld werd;
- Een bronnenonderzoek waarbij hetzelfde gebeurde ten aanzien van archiefmateriaal;
- Het maken, op basis van dit materiaal, van een opzet voor een mogelijke geschiedschrijving.

De eerste twee fasen leverden een grote hoeveelheid boeken, archiefstukken en interviews op, die werden ondergebracht in een documentatiecentrum dat bij het afsluiten van deze fasen bijna 50 meter materiaal bevatte.

In december 1988 overleed plotseling de heer *Huis in 't Veld* die tot dan toe het leeuwedeel van de interviews voor zijn rekening had genomen en aan het uitwerken en uittikken ervan een bijna complete dagtaak had gehad. Het wegvallen van de heer *Huis in 't Veld* betekende een gevoelig verlies voor de stuurgroep. Zijn inzet, werkkraft, accuratesse, maar vooral ook zijn aanwezigheid bij de stuurgroepbijeenkomsten waren voor de overige leden een voortdurende bron van inspiratie.

In december 1988 besloot de hoofddirectie op basis van de onderzoeksresultaten opdracht te verlenen voor het schrijven van de bedrijfs geschiedenis.

De maanden januari en februari werden gebruikt om tot een uitgewerkte opzet en hoofdstukkenindeling te komen. Aan de lange reeks interviews die in 1987, 1988 en de eerste maanden van 1989 gehouden waren, werden er vier toegevoegd: die met de heren *C. Timmer* en *J. Ruiters* (CMC) en *B. Konijnenberg* en *N. Hoornsman* (CV NoordHolland). Zij werden geconfronteerd met de opzet voor het boek en werden gevraagd commentaar te leveren. Het bleek dat

deze vier gesprekken voor de uiteindelijke versie van het verhaal een zeer fundamentele bijdrage vormden.

De tekst werd verdeeld in vier hoofdstukken:

1 Een algemene inleiding met daarin de zuivelgeschiedenis tot ca. 1870;

2, 3 De (voor)geschiedenis van de CV *NoordHolland* en de CMC van 1870 tot 1969;

4 De geschiedenis van de *CMC-Melkunie* en de CV *NoordHolland* tot 1980 en de geschiedenis van Melkunie Holland tot 1990. Na ieder hoofdstuk werden de stuurgroep en de adviescommissie in de gelegenheid gesteld commentaar te leveren. In januari 1990 werd de 'schrijf-fase' afgerond en kon de productiefase beginnen.

Het geschiedenisproject *Melkunie Holland* heeft op het moment dat het boek verschijnt, een flinke hoeveelheid tijd, middelen en inzet gekost. Een woord van dank daarom aan het adres van de stuurgroepleden en iedereen die in de afgelopen vier jaar zijn of haar medewerking heeft verleend aan het project. Een woord van dank tenslotte aan bestuur en directie. Zij hebben bij het nemen van de voor dit boek cruciale beslissingen, de waarde van de eigen geschiedenis ingezien. Zij hebben het, daar waar helaas nog al te veel ondernemingen waardevol archiefmateriaal ten prooi laten vallen aan opruiming en vuilcontainer, aangedurfd tijd en middelen te steken in het vastleggen van het verleden.

Peter van Druenen

Ter Geleide

In 1872 werd, in de kop van Noord-Holland, de eerste rechtsvoorganger van *Melkunie Holland* opgericht. Daarmee is onze coöperatie, met lengte, de oudste zuivelonderneming van Nederland.

Bovenstaande vaststelling is één van de resultaten van het onderzoek dat de bedrijfshistoricus *Peter van Druenen* verrichtte naar de geschiedenis van de zuivelcoöperatie *Melkunie Holland*.

Het jaar 1990, het eerste jaar van de fusie tussen *Melkunie Holland B.V.* en *DMV Campina bv*, stond voor onze nieuwe onderneming *Campina Melkunie bv* in het teken van de toekomst. Het antwoord op de vraag hoe we ons in de komende periode in een steeds groter wordende Europese markt verder zouden ontwikkelen liet zich het beste samenvatten in slechts een enkel woord: 'Samenwerking'.

Juist in het afgelopen jaar is er door velen teruggeblikt op het verleden. Ook op dit verleden is eigenlijk maar één woord van toepassing: 'Samenwerking'.

De geschiedenis van *Melkunie Holland* is een bewogen geschiedenis. De beslissingen die door onze boeren, bestuurders, directies en medewerkers in de loop van de afgelopen 119 jaar werden genomen, zijn weliswaar ingegeven door rationele overwegingen, maar emoties, sympathieën en antipathieën speelden niet zelden een belangrijke rol.

De geschiedenis van *Melkunie Holland* kan niet los worden gezien van de tijd waarin deze zich afspeelde. Een tijdsperiode van 1872 tot en met 1989, waarin twee wereldoorlogen woedden, de technische middelen verschillende malen ware revoluties veroorzaakten en de gemiddelde hoogte van de investeringen en omzetten zich ontwikkelde van enige tientallen tot honderden, duizenden, miljoenen en zelfs miljarden guldens.

In dit geweld is de mens en onze coöperatieve onderneming steeds dezelfde gebleven: inventief, soms emotioneel, maar voor alles een coöperator, een 'samenwerker'. Het is die laatste eigenschap die leidde tot de oprichting van de eerste zuivelcoöperatie. Het is dezelfde eigenschap, die ons, ook in de toekomst, de weg zal blijven wijzen.

Ik wil deze proloog niet besluiten zonder een woord van dank te richten aan alle bestuurders en medewerkers die onze coöperatie gedurende afgelopen 119 jaar met hun inzet en werkracht hebben gesteund en gemaakt tot wat ze nu is.

Namens het bestuur van *Melkunie Holland*

A. van Leeuwen, voorzitter

PRODUKTIE EN CONSUMENTIE

Konijnenberg: '*... Tja, hoe komt zo 'n gesprek tot stand? Ik weet heel duidelijk het moment nog. Timmer en ik zaten samen in de Sierkan te Haarlem. Daar waren we allebei commissaris. Ik namens Melco, dat toen van de CV NoordHolland was. Timmer namens de CMC. Eerst was dat Van der Heide geweest. Maar er waren zoveel ruzies bij de Sierkan dat hij geen commissaris meer wilde zijn. Toen werd Timmer er naar toe gestuurd. Die kwam dus op een gegeven moment. En dan zit je elkaar zo eens aan te kijken. Timmer was nogal een spreker. Ik niet. Ik houd me meestal stil. Op een keer ging het weer helemaal mis. We verlieten voortijdig de vergadering. Op weg naar het parkeerterrein haalde ik Timmer in. Ik heb toen de opmerking gemaakt: "Ik dacht dat wij samen meer konden dan ruzie maken in de Sierkan. Ik denk wel eens: de CMC heeft een hoop consumptiemelk en wij in NoordHolland een hoop kaas. In de toekomst zouden wij elkaar eigenlijk best passen". Of woorden van die strekking. Hierop keek Timmer mij aan en zei: "Daar moeten we dan eens overgaan praten, ik bel je morgen" ...'*

Timmer: '*...Zoals zo vaak met dit soort dingen zitten er een aantal toevallige factoren bij: Melkcentrale Noord te Amsterdam had 5/8 van de aandelen van de Sierkan in Haarlem. De CMC had in de jaren vijftig 3/8 deel weten te verwerven. In de statuten van de Sierkan stond dat als een van de partijen van z'n aandeel afwilde het eerst aan de ander aangeboden moest worden. Wat gebeurde er echter? Melkcentrale Noord werd overgenomen door de CV Noord-Holland en bood dus de aandelen niet aan. Statutair gebeurde er niets onregelmatigs. Maar wij zaten wel ineens met een andere aandeelhouder aan de tafel. Dat zat ons niet zo lekker. De CV NoordHolland vond op haar beurt dat wij hen de aandelen moesten aanbieden. Het gevolg was een niet zo prettige relatie. Op een bepaald moment was zo'n commissarissenvergadering voor mij allesbehalve prettig verlopen. Ik kreeg de ene aanval na de andere te verduren. Konijnenberg, die er namens NoordHolland zat, is niet een zeer spraakzame man. Die hield zijn mond. Toen de vergadering was afgelopen liep hij mij na en zei: "Timmer, zo moet het niet". Dat was een verrassing. Wij zijn toen aan de praat gegaan en wisten tegelijkertijd dat we het vrij snel met elkaar eens waren...'*

Twee verhalen

Het hierboven beschreven gesprek tussen de heren C. Timmer, directeur van de Coöperatieve Melk Centrale te Den Haag en B. Konijnenberg, directeur van de Coöperatieve Vereniging NoordHolland was historisch in die zin dat het korte gesprek tussen de beide heren uiteindelijk zou leiden tot een volledige fusie tussen de twee coöperaties en tot de oprichting van Melkunie Holland.

Zes jaar onderhandelen

Nu is een parkeerterrein in Haarlem niet bepaald een plaats waar je de aanzet van een van de grootste Nederlandse zuivelondernemingen zou verwachten. Als decor voor een dergelijke gebeurtenis denk je eerder aan vergaderzalen, directiekamers, restaurants of conferentieoord. Hoewel deze lokaties in de zes jaar die volgden wel degelijk de achtergrond zouden gaan vormen van de onderhandelingen tussen Noord (de CV Noord-Holland) [010] en West (de

CMC), stond de ontmoeting op de parkeerplaats model voor de geschiedenis van Melkunie Holland en haar voorgangers. Een geschiedenis van mensen. Mensen met goede en minder goede eigenschappen. Mensen die de juiste maar ook vaak de verkeerde beslissingen nemen. Mensen met sympathieën en antipathieën. Principiële mensen en minder principiële mensen.

Timmer en Konijnenberg konden met elkaar overweg. Persoonlijk maar ook zakelijk. Beiden zagen in dat het belang van hun ondernemingen slechts gediend zou zijn met een verregaande samenwerking en op den duur een fusie. De nieuwe coöperatie zou goed kunnen zijn voor bijna anderhalf miljard kilo melk, geleverd door zo'n 8000 veehouders en verwerkt door een kleine 4000 werknemers in 24 fabrieken.

De weg naar de fusie was echter langdurig en moeizaam. Het ging dan ook niet om zomaar een fusie. De CMC en de CV NoordHolland waren twee zeer verschillende ondernemingen. In bijna niets leken ze op elkaar, behalve dan dat ze een coöperatieve grondslag hadden en werkten met dezelfde grondstof: melk. Voor het overige was alles anders: de organisatie, het verzorgingsgebied, de kapitaalsvoorziening en de mentaliteit van de betrokkenen. De twee fusiepartners hadden bovendien een totaal verschillende voorgeschiedenis en waren elkaar in het verleden meer dan eens in de haren gevlogen. Kortom, de voorgenomen fusie had alles in zich om een 'vechthuwend' te worden, een gedwongen samengaan van twee partners die dat diep in hun hart eigenlijk niet wilden. Timmer en Konijnenberg bleven de kar echter trekken. Nog in januari 1977 verzuchtte Timmer:

'...CV NoordHolland en CMC/Melkunie hebben 't afgelopen jaar nogal eens de krant gehaald. Niet altijd in even gunstige zin. Maar de oorzaak was wel bijna steeds het feit dat we met elkaar in gesprek waren over de vraag of we samen verder zouden gaan en zo ja, hoe...'

Uiteindelijk konden in december 1979 de handtekeningen gezet worden onder de statuten van de nieuwe onderneming die in het begin nog de 'CMC/NoordHolland-groep' heette. Met ingang van 1 januari 1981 werd het definitief Melkunie Holland. Inmiddels zijn we tien jaar verder. Uit niets blijkt dat uit het samengaan van de twee grote Westnederlandse coöperaties een 'vechthuwend' is voortgekomen. In welke fabriek je ook komt, overal proef je een 'Melkunie Holland sfeer'. Begin je echter over vroeger, dan wordt het duidelijk dat er nog altijd sprake is van twee verschillende bloedgroepen.

De sleutel tot het verleden

Hoewel de inspanningen van Timmer en Konijnenberg, en met hen vele anderen, uitzonderlijk waren en het fusieproces aanzienlijk hebben versneld, kan men zich toch de vraag stellen wat er gebeurd zou zijn wanneer beide heren elkaar niet hadden gevonden. Wanneer ook zij niet verder waren gekomen dan ruzie maken en elkaar vliegen afvangen. Het stellen van een dergelijke vraag is natuurlijk altijd gevaarlijk en lijkt op het eerste gezicht zinloos. De geschiedenis kun je immers niet veranderen. Toch vormt deze vraag de sleutel tot het verleden en daarmee het uitgangspunt van dit boek. Was het toeval dat de CMC en de CV NoordHolland in de loop van de jaren zeventig elkaar vonden of was er toch wel een grote westelijke zuivelcoöperatie gekomen?

Het antwoord ligt verscholen in de geschiedenis. De geschiedenis van de twee coöperaties en die van hun voorgangers. De geschiedenis van de zuivel in het westen van Nederland en daarbuiten. De geschiedenis van de techniek, de economie, de politiek en de mensen die ermee te maken hadden. Melkunie Holland is het voorlopige produkt van een gigantisch concentratieproces dat omstreeks 1870 van start ging. In die periode begonnen op het platteland van

NoordHolland de eerste veehouders hun kaas voor gezamenlijke rekening te produceren. Deze eerste kaasfabriekjes werden 'samenkazerijen' genoemd en verwerkten de melk van kleine groepen boeren. In de grote steden waren het de notabelen die het initiatief namen zuivel-fabrieken op te richten om aan de onoverzichtelijke toestanden en slechte hygiëne bij de distributie van consumptiemelk een eind te maken. De melkhandel was in die tijd nog niet georganiseerd en nam het, uit puur winstbejag, niet zo nauw met de kwaliteit van het produkt.

Vaak ook waren het de boeren zelf die, gedwongen door de lage prijzen die ze van de hand-laren kregen, de melk in de stad kwamen uitventen: de zogenaamde 'melkboeren'. Deze eerste pogingen tot samenwerking zouden het begin inluiden van een periode van ruim honderd jaar waarin bijna vijfhonderd grotere en kleinere ondernemingen opgenomen zouden worden in het grote geheel dat nu Melkunie Holland heet. In dit boek willen we deze ontwikkeling be-schrijven. Hierbij zullen we niet alleen de feiten weergeven. Het opsommen van vijfhonderd fusies bevordert eerder de slaaplust dan de interesse in de Westnederlandse zuivelgeschiede-nis. De feitelijke geschiedenis van Melkunie Holland en haar voorgangers, compleet met na-men en jaartallen, hebben we dan ook opgenomen in de vorm van een 'stamboom' achterin het boek. In de tussenliggende hoofdstukken hebben we [011] de gelegenheid in te gaan op het verhaal achter die feiten.

Waarom was de ontwikkeling van de zuivel in het noorden zo anders dan in het westen? Wel-ke invloeden van buitenaf hebben het concentratieproces en de uiteindelijke vorming van Melkunie Holland bevorderd of juist tegengehouden? Wat was de invloed van de mens hier-op? Welke personen hebben een belangrijke rol gespeeld? Het zijn vragen waarop we in de volgende hoofdstukken een antwoord gaan zoeken. Het boek heeft vier hoofdstukken. In dit eerste hoofdstuk zal het decor worden opgebouwd waartegen zich de geschiedenis van de Westnederlandse zuivel heeft afgespeeld. We zullen ingaan op de situatie waarin de zuivel op het eind van de negentiende eeuw verkeerde en op de grote veranderingen die zich in die periode al aandienen. In de hoofdstukken 2 en 3, de hoofdmoot van het boek, wordt achter-eenvolgens de geschiedenis van de 'CV NoordHolland' en die van de CMC verteld. Hoofdstuk 4 tenslotte zal de periode van 1969 tot 1989, inclusief de historie van Melkunie Holland tot onderwerp hebben.

'...deze bewerking heet melken en wordt vooral op koeien toegepast...'

'...na de geboorte van een jong begint zich bij het vrouwelijk zoogdier in klieren, welke aan de buikzijde van het lichaam gelegen zijn, eene vloeistof te vormen, waarmede het jonge dier zich gedurende den eersten tijd van zijn bestaan zal voeden. Deze vloeistof heet melk...'

Aldus de eerste regels van een leerboek voor aankomende melkcontroleurs uit 1917. Het boek, uitgegeven door de 'Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond' wees hiermee meteen al op een zeer bijzondere eigenschap van melk: het is het enige voedingsmiddel dat een voort-brengsel is van een dierlijk levensproces. De produktie van melk door de koe is op geen enkele manier te regelen en gaat dag en nacht door. Het dier is nog wel in staat gedurende een hal-ve dag aan voorraadvorming te doen. Daarna moet zij er absoluut vanaf geholpen worden of, volgens het leerboek uit 1917:

'...bij sommige dieren kan de melk kunstmatig aan de klieren worden onttrokken. Deze bewer-king heet melken en wordt vooral op koeien toegepast...'

De 'melkoogst' vindt dan ook twee keer per dag plaats, bijna het hele jaar door. Stilleggen van de produktie is er niet bij. Het is de mens niet gegeven volledig in te grijpen in dit natuurlijke proces. Deze eigenschap maakt het produkt melk uniek maar heeft tegelijkertijd een grote invloed op de winning, de opslag, het transport, de verwerking en de distributie.

[013] Voor de veehouder betekent dit dat de voeding, de gezondheid en het melken van de koeien zijn constante zorg opeist. Driehonderdvijfenzestig dagen per jaar, dag en nacht door. Omdat het produkt in korte tijd kan bederven moet de weg van de producent naar de consument zo kort mogelijk gehouden worden. Dat stelt nogal wat eisen aan opslag en transport. Ook hier dwingt het bijzondere karakter van de grondstof tot continu werken en zorgdragen voor de kwaliteit en de hygiëne. Voorraadvorming van de grondstof is slechts korte tijd mogelijk en dan nog alleen met behulp van de techniek. Hetzelfde verhaal gaat ook op voor de verwerking van de melk tot consumptiemelk, kaas of andere zuivelprodukten: steeds gaat het erom de melk in een zo natuurlijk en veilig mogelijke toestand te behandelen.

In onze moderne tijd levert dit weinig problemen meer op. De techniek is inmiddels zover dat, mits de koeling niet onderbroken wordt, gepasteuriseerde melk dagen en zelfs weken goed kan blijven en dus over grote afstanden vervoerd kan worden.

Dat was vroeger anders. Nog geen honderdvijftig jaar geleden was men alleen in staat te koelen met behulp van stenen bakken gevuld met water. In die bakken konden dan de melkbussen gezet worden. Het vervoer kon alleen plaatsvinden over zeer kleine afstanden. Zo klein dat er nauwelijks behoefte was aan centrale punten van waaruit de melk gedistribueerd kon worden. De boeren deden dat zelf wel. Overschotten werden verwerkt tot boter of kaas. De boerderij was tegelijkertijd opslagplaats, kaas- en botermakerij en consumptiemelkhandel. Alleen de handel in kaas en boter had in die tijd een reden van bestaan. Het maken van deze produkten was immers een methode om de grondstof melk langere tijd te kunnen bewaren.

Op de zuivelkaart van Nederland in 1850 zijn dan ook nagenoeg geen andere zuivelondernemingen te zien dan de ruim tachtigduizend boerenbedrijven die ons land toen rijk was. Iedere boerderij deed wel op een of andere manier aan veeteelt. De pure rundveebedrijven waren vooral te vinden in het westelijk deel van het land en Friesland, op de drassige weidegronden. In het oosten, op de zandgronden en de rivierklei, bestonden akkerbouw en veeteelt naast elkaar. In de provincies Zeeland en Groningen lag de nadruk op de akkerbouw.

'Noord' en 'West'

Onze geschiedenis zal zich verder afspelen in West-Nederland. Ook in dit gebied echter moeten we een verdeling aanbrengen. De denkbeeldige grens die we trekken scheidt het noorden van Noord-Holland van de rest

Het gebied ten noorden van deze grens zullen we in het vervolg aanduiden met 'Noord'. De rest van West-Nederland met 'West'. In de twintigste eeuw zou zich in Noord de CV Noord-Holland ontwikkelen en in West de CMC. Twee totaal verschillende zuivelcoöperaties in twee totaal verschillende gebieden. Het onderscheid tussen Noord en West was er niet van oudsher.

Tot in de achttiende eeuw ontwikkelden de beiden regio's zich in dezelfde richting. Pas na 1800 zouden de wegen zich scheiden. West zou na 1850 een verstedelijkt gebied worden. Dit in tegenstelling tot Noord dat in de negentiende eeuw een sterk plattelandskarakter droeg. Hoorn en Enkhuizen, die in de zeventiende eeuw nog tot de grotere Nederlandse steden behoorden waren kleiner geworden en waren in de negentiende eeuw, vergeleken met de sterk

groeïende steden in West, gereduceerd tot provinciestedjes. Ter illustratie zijn in tabel 1 de bevolkingscijfers van vier van de belangrijkste steden in het Noordhollands Noorderkwartier weergegeven. In de eerste kolom staan de cijfers van 1622, in de tweede die van 1840.

Tabel 1. Het aantal inwoners van de vier steden in het Noordhollands Noorderkwartier in 1622 en 1840.

<u>Plaats</u>	<u>1622</u>	<u>1840</u>	<u>Saldo</u>
Alkmaar	12.417	9.835	-2.582
Edam	5.547	4.024	-1.523
Monnikendam	3.990	2.476	-1.514
Purmerend	2.556	3.372	+ 816
Totaal	24.510	19.707	-4.803

[014] Zien we in West een toenemende trek van het platteland naar de stad, in Noord gebeurde in de loop van de negentiende eeuw precies het omgekeerde. Steden als Rotterdam, Den Haag, Schiedam, Delft, Gouda en Utrecht kenden alle een toename van de bevolking. Nu had de aanwezigheid van een of meerdere steden in een bepaalde regio een grote, gevarieerde vraag naar landbouwprodukten tot gevolg. Een vraag die het aanbod niet zelden overtrof. Het gevolg was dat er in deze 'consumptiegebieden' steeds sprake was van een zekere schaarste. Daar waar steden ontbraken of klein waren gebeurde precies het tegenovergestelde: Hier ontstond een situatie waarin voordurend sprake was van overproductie: het aanbod overtrof de vraag. We spreken dan ook van 'produktie-gebieden'.

Het onderscheid 'consumptiegebieden-produktiegebieden' ging ook voor de zuivel op. Onder invloed van de toegenomen vraag naar consumptiemelk in de verstedelijkte gebieden hadden de veehouders zich meer en meer toegelegd op de produktie van consumptiemelk. Het produkt kon in de onmiddellijke omgeving verkocht worden en bracht per kilo meer op dan melk die verwerkt werd tot kaas. Bovendien deed de toegenomen vraag de prijzen nog eens extra stijgen. De kaasproduktie rond de grote steden was op den duur te verwaarlozen en gebeurde hoogstens voor eigen gebruik. De consumptiemelk eiste alle aandacht op. De kaas werd elders gemaakt, in de gebieden waar geen grote vraag was naar consumptiemelk: het noordelijk deel van Noord-Holland en de meer landelijke gebieden in Utrecht en Zuid-Holland. Voor dit produkt maakte de afstand waarover het vervoerd moest worden weinig uit. Het kaasmaken was immers van oudsher de methode om melk langer te kunnen bewaren. In deze gebieden bleef daarom ook het belang van de export overeind staan. De consumptiemelkers konden hun produkt dicht bij huis kwijt. De kaasmakers moesten hun waren tot ver over de grens zien te slijten.

Macht

De verstedelijking in West en het uitblijven daarvan in Noord had nog een gevolg. Er is een economische wet die zegt dat waar de vraag groter is dan het aanbod, de aanbieders de touwtjes in handen hebben. In de gebieden die overproductie kennen valt de macht aan de vragers. In West konden de boeren steeds kiezen: consumptiemelk of kaas. De prijzen die betaald werden waren bepalend voor die keuze. De toenemende vraag naar consumptiemelk vanuit de bevolkingscentra zorgde er wel voor dat de prijzen hoog bleven. De keuzemogelijkheden voor de boeren in deze streken strekten echter nog verder. De steden boden namelijk zeer veel afzetmogelijkheden: de veehouders konden zelf de melk uitventen als 'melkboeren'. Ze konden de melk ook verkopen aan handelaren die zich in grote aantallen aanmeldden. Keus genoeg.

Betaalde de een te weinig dan werd er meestal een ander gevonden die het gevraagde wel kon opbrengen.

In Noord was er daarentegen weinig keus. De vraag naar consumptiemelk was zeer gering zodat de boeren verplicht waren hun kostbare grondstof tot kaas en boter te verwerken. Het gebruik van de rauwe melk als veevoeder was het enige alternatief. Omdat de steden uit de buurt lagen waren de noordelijke veehouders aangewezen op een kleine groep handelaren. Vaak had men geen enkele keus en werden de kaasprijzen laag gehouden. De gunstige cijfers van de export van kaas en boter omstreeks 1850 deden daar niets aan af. De resultaten aldaar werden gehaald door de handel en niet door de boeren.

Op de grens van een nieuw tijdperk

Samengevat zien we dat Noord in toenemende mate een plattelandssamenleving werd. Kaas en boter vormden de voornaamste producten die voor het overgrote deel geëxporteerd moesten worden. West kende een toenemende trek naar de stad. De groeiende bevolking aldaar ontwikkelde een zodanige vraag naar consumptiemelk dat de veehouders in de nabijheid van de steden zich konden specialiseren op dit winstgevend product. De kaasproductie verdween naar de grensgebieden. Na 1850 zouden de verschillen tussen de beide streken nog groter worden. De tweede helft van de negentiende eeuw was de periode dat ons land terecht kwam in de stroomversnelling van de Industriële Revolutie. Revolutie in alle sectoren van de economie: de industrie, de handel, het transport en de landbouw. Revolutie dus ook in de veeteelt en de zuivelsector.

De kip of het ei?

Historici die zich met de Industriële Revoluties bezighouden, hebben niet het makkelijkste onderwerp gekozen. Alles hangt met alles samen. Oorzaken blijken bij nadere beschouwing gevolgen te zijn en vice versa.

[015] Menigmaal moet de 'kip-of-het-ei-vraag' gesteld worden: was de ontwikkeling van snellere en betere transportmiddelen nu de oorzaak of het gevolg van de opkomst van de industrie? Verhuisden de mensen naar de stad omdat daar werk in de fabrieksnijverheid was of waren ze er al en veroorzaakten ze juist de oprichting van die fabrieksnijverheid? Was er eerst een groei van de werkgelegenheid, toen een verhoging van de welvaart en daardoor een toename van de vraag naar consumptiegoederen of moet dit hele verhaal in omgekeerde volgorde worden verteld?

Bovenstaande vragen geven een indruk van de ingewikkelde processen die zich afspeelden tijdens de Industriële Revoluties. De gehele maatschappij veranderde tot in haar diepste geledingen. Er ontstonden nieuwe bevolkingsgroepen. Het onderscheid adelburgerij maakte plaats voor het onderscheid kapitalist-arbeider. De algehele welvaart nam toe terwijl er tegelijkertijd in de overhaast uit de grond gestampte arbeiderswijken nieuwe problemen ontstonden: slechte woonomstandigheden, een abominabele hygiëne, lange werkdagen, kinder- en vrouwenarbeid. Op het politieke vlak begonnen de eerste beginselen van democratie tot de samenleving door te dringen. De arbeidersbeweging liet van zich horen.

Grotere bevolkingsgroepen kregen het recht om te stemmen. Afkomst en standsverschillen werden minder belangrijk. Ook de cultuur veranderde. Door de opkomst van nieuwe communicatiemiddelen konden grotere groepen dan voorheen profiteren van allerlei kunstuitingen. De bioscoop deed zijn intrede. Boeken konden in grotere oplagen gedrukt worden. Door

de verbeteringen in het onderwijs konden meer mensen lezen en schrijven. De portretschilder werd vervangen door de veel goedkopere fotograaf.

Nederland

Nederland nam in het rijtje landen dat in de negentiende eeuw dit veranderingsproces doormaakte, een aparte plaats in. Een echte Industriële Revolutie heeft hier nooit plaatsgevonden. In feite liepen we op dit gebied in de loop van de negentiende eeuw een enorme achterstand op. Bijna niemand dacht aan industrialiseren. De handel, het bankwezen, de landbouw en de visserij leverden voldoende op. Pas toen de achterstand zich ging vertalen in een verminderde economische groei werd de alarmbel geluid. De twintigste eeuw was in aantocht en we waren industrieel gezien op het niveau van een ontwikkelingsland. Vaak wordt deze achterstand op rekening van de Nederlandse ondernemers geschreven. Tijdgenoten als Potgieter en vele latere historici stelden de Nederlander van die dagen voor als lui, initiatiefloos en bezadigd. Niets was echter minder waar. Ondernemingslust was er wel degelijk.

Omstreeks 1850 begon hier het besef door te breken dat industrialiseren noodzakelijk was om gelijke tred te kunnen houden met de ons omringende landen. In hoog tempo werd geprobeerd de economie te moderniseren. De voornaamste drijvende krachten hierachter waren zonder meer de Nederlandse ondernemers. De overheid die uiteraard wel volledig achter de modernisering stond hing nog steeds de liberale gedachte aan. Zoveel mogelijk vrijheid zou op den duur de economie ten goede komen. Wat de overheid wel deed was het verbeteren van de infrastructuur, hierbij, geholpen door de opbrengsten van de na 1850 enorm opgebloeide handel met onze koloniën. Deze handel ging gepaard met een verdere modernisering van de Nederlandse vloot en van de havens. Het was de tijd waarin in de grote scheepvaartmaatschappijen werden opgericht. Scheepswerven werden gemoderniseerd en klaargemaakt voor de bouw van stalen schepen, aangedreven door stoomkracht. Hand in hand met deze ontwikkelingen ging de groei van de metaalsector.

Na 1870 ging het snel. Zo snel dat we buitenlandse ingenieurs en managers moesten aantrekken om de snelle industriële groei te begeleiden. Op hun beurt werden Nederlanders naar het buitenland gestuurd om daar de nodige technische kennis op te doen. Alle sectoren van de economie kregen te maken met de vooruitgang. De mechanisatie van de oude nijverheid ging hand in hand met de ontwikkeling van nieuwe grondstoffen, produkten en energiebronnen.

Grafieken van de economische groei die ons land doormaakte wijzen allemaal in dezelfde richting: tot 1850 zijn het wankel, op en neer gaande lijntjes. Na dat jaar zet een langzame doch zekere stijging in en vanaf 1870 zien we slechts trotse, recht omhoog gaande lijnen: de groei van het aantal stoommachines, stalen schepen en landbouwwerktuigen; de toename van de beroepsbevolking in de industrie en de steeds groter wordende trek van het platteland naar de stad.

Hoe nu, en met deze vraag keren we terug naar het onderwerp van dit boek, voltrok zich de industrialisatie in de melkveehouderij, in de zuivelsector? Ook hier grepen de ontwikkelingen sterk in elkaar. Ook hier kan de vraag van de kip en het ei veelvuldig gesteld worden. Er is geen volgorde aan te geven waarin de gebeurtenissen zich hebben afgespeeld. Grofweg kende de 'revolutie' in de zuivel een viertal aspecten die we in het verdere verloop van dit hoofdstuk afzonderlijk zullen bespreken: (1) de vraag, (2) de techniek, (3) arbeid en (4) de landbouwcrisis van 1878. We zullen in dit hoofdstuk het onderscheid Noord-West nog even laten rusten. **[016]** De Industriële Revolutie in de zuivel was algemeen. De effecten ervan op de verdere

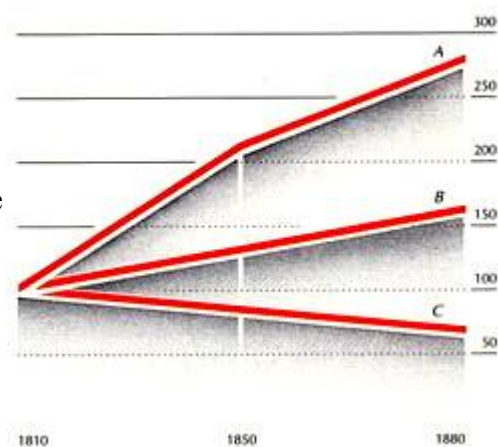
groei van de zuivel in onze twee gebieden, die wel zeer verschillend waren, komen uitgebreid in de hoofdstukken 2 en 3 aan de orde.

De vraag

Tussen 1815 en 1880 groeide de bevolking van ons land van ruim twee miljoen naar bijna vier miljoen zielen. In 65 jaar tijd had het aantal inwoners zich verdubbeld. En dat terwijl de grote bevolkingsexplosie, in 1930 telde ons land al acht miljoen inwoners, nog moest komen. Vanzelfsprekend veroorzaakte deze groei een toename van de vraag naar consumptiegoederen. Het zou echter te simpel zijn om te stellen dat ook hier sprake was van een verdubbeling. Waarschijnlijk was het meer.

Tussen 1800 en 1880 was, ondanks de bevolkingsgroei, het Nationaal Inkomen per hoofd ook sterk gestegen. Moesten de twee miljoen in het begin van de eeuw het doen met, omgerekend in prijzen van 1989, zo'n 1500 gulden per persoon per jaar, in 1880 was dit opgelopen tot een kleine 3000 gulden voor elk van de vier miljoen inwoners. Dat had natuurlijk grote gevolgen voor de vraag. Niet alleen moesten er twee miljoen nieuwe magen gevuld worden, de toename van de koopkracht leidde ertoe dat een groot aantal luxere produkten die tot dan toe voor een kleine bovenlaag gemaakt werden, in korte tijd een veel bredere afzet vonden. Het menu, dat voor 1800 voornamelijk had bestaan uit bier, jenever, vlees (vet) en brood (granen) werd gevarieerder. Aardappelen, groente en fruit deden hun intrede.

Figuur 1 De totale produktie, export en binnenlandse consumptie van zuivel per hoofd van de bevolking in Nederland, 1810-1880. Index-cijfer: 1880 = 100.
A: export, B: melkproduktie, C: consumptie

Vreemd genoeg gaat dit niet op voor de consumptie van zuivelprodukten. Weliswaar steeg na 1800 de totale melkproduktie en de totale binnenlandse consumptie, maar als we uitrekenen hoeveel melk, boter of kaas iedere Nederlander gemiddeld nuttigde, dan zien we een dalende lijn. De explosie in de exportcijfers verklaart dit.

Door de enorme bevolkingsgroei in de ons omringende landen nam de vraag naar zuivelprodukten aldaar toe. Prijsstijgingen waren het gevolg. Voor een kilo boter of kaas moest je in 1880 ruim twee keer zoveel betalen als in 1815. Met andere woorden: de prijzen van deze produkten stegen sneller dan de koopkracht van de gemiddelde Nederlander.

In de loop van de negentiende eeuw zien we dus een daling in het gebruik van zuivelprodukten per hoofd van de bevolking. Een trend die zich tot ver in de twintigste eeuw zou voortzetten. Dit gegeven moeten we goed in de gaten houden als we spreken over een toename van de vraag. Het was vooral de export die hiervoor verantwoordelijk was. Tegelijk steeg ook het binnenlands verbruik om de simpele reden dat er meer mensen kwamen die gevoed moesten worden.

De groei van de vraag had zo zijn gevolgen voor de wijze waarop de zuivelsector georganiseerd werd. Melk, boter en kaas kregen geleidelijk aan het karakter van massaprodukten met alle gevolgen van dien. De oude zuivelbedrijven, de boerderijen, waren niet gericht op een grote produktie. Bovendien beantwoordden ze niet langer aan de eisen die gesteld werden. De consument wenste een uniform, systematisch bereid produkt en een constante kwaliteit. De

klant werd koning en ging steeds meer bepalen wat er op de markt kwam. We stelden reeds vast dat het dagelijks menu in de negentiende eeuw steeds gevarieerder werd. Groente, fruit en aardappelen werden volksvoedsel. Dat gold ook voor consumptiemelk. Men ontdekte dat je met melk meer kon doen dan alleen boter en kaas maken. Karnemelk, dat voorheen als afvalproduct van de boterbereiding aan de varkens werd gevoerd, kon gedronken worden. We zijn getuige van de massale opkomst van met melk bereide papsoorten. Men ontdekte dat je van melk ook babyvoeding kon maken.

[017] En dan spreken we nog niet eens van de ontwikkelingen in de fabricage van melkpoeder en gecondenseerde melk.

De techniek

Een grotere productie kun je bewerkstelligen door het inzetten van meer mensen. Economische groei in vroeger tijden werd meestal op deze wijze bereikt. Het gaat allemaal wat sneller als je ingrijpt in het productieproces zelf en nieuwe machines, werktuigen, grondstoffen of producten gaat ontwikkelen.

Het tijdperk van de grote uitvindingen in de landbouw begon in 1701 met de introductie door de Engelsman Jethro Tull van een machine waarmee op systematische wijze, in rijen, gezaaid kon worden. In die zelfde eeuw zou ook de eerste dorsmachine (1784) en de eerste gietijzeren ploeg (1797) het levenslicht zien. De uitvinding van de ploeg was overigens weer een direct gevolg van de ontwikkelingen in de metaalsector. Gietijzer werd in 1740 voor het eerst gemaakt. Enige jaren later was men al in staat de samenstelling van ijzererts te doorgronden. De ontdekking van koolstof in het metaal maakte een verdere verbetering mogelijk. Ook in de negentiende eeuw vonden tal van innovaties plaats op het gebied van de landbouw. In 1831 kon de Amerikaan William Manning de eerste maaimachine aan het publiek laten zien. Omstreeks 1870 werd op verschillende plaatsen, door verschillende personen de combine ontwikkeld. Kunstmesten die de eeuwenoude wisselbouw overbodig maakten waren er vanaf 1840. In 1865 legde de Oostenrijker Johann Mendel de principes van de erfelijkheid bloot. Het was nu mogelijk in te grijpen in het voortplantingsproces van plant en dier en daarmee te werken aan de kwalitatieve verbetering van de producten.

De zuivel: nog steeds traditioneel

Met betrekking tot de zuivel was er tot de jaren zeventig van de negentiende eeuw weinig nieuws te melden. De winning van melk en de verwerking ervan vonden volgens eeuwenoude methodes nog steeds plaats op de boerderij. Voor de handel was er alleen met betrekking tot kaas een bescheiden plaats weggelegd. De veehouder was tegelijkertijd grondstoffenleverancier, fabrikant, vervoerder en handelaar. Er werd twee maal daags gemolken. Aanvankelijk werd de melk direct verwerkt tot volvette 'zoetemelksche' kaas hetgeen nogal wat arbeid vereiste. In de herfst en de winter werd in verband met de lage temperatuur een gedeelte van de melk, meestal de avondmelk, weggezet om op te romen. 's Morgens schepte men de room eraf en vermengde de overgebleven ondermelk met de verse melk van die ochtend. Op deze [018] wijze verkreeg men een meer stevige kaas, de 'dagkaas'. Bovendien kon men met minder arbeid toe. De room werd verwerkt tot boter.

Vaak stopte in de winter, in verband met de lage melkproductie, het kaasmaken helemaal. De melk werd gekarnd of als veevoeder gebruikt. Na 1850 vond de methode van de 'dagkaas' in West-Nederland, uitgezonderd Delfland waar de boterbereiding voorop stond, steeds meer ingang, ook in de zomer. Men kon nu besparen op de arbeidskosten die in het westen steeds zeer hoog lagen. Bovendien betekende de methode voor boerinnen, de kaasmakers op de boerderij, een verlichting van hun toch al zware dagtaak. De dagkaas vond al snel een goede

markt. Ze was sneller rijp en minder vatbaar voor gebreken. In prijs maakte het niet veel uit en de boer had het voordeel dat hij behalve de kaas ook nog eens de boter overhield. Deze was ook van een veel betere kwaliteit dan de boter die hij vroeger uit de wei, het kaasvocht maakte.

Ondanks deze verbetering bleef het kaasmaken een primitieve gebeurtenis. De techniek en de ervaring waren steeds van vader op zoon en van moeder op dochter overgegaan. Van bacteriën had men nog weinig weet. Was het eindprodukt goed, dan was dat een toevalstreffer. Oud zuivel-consulent L.T.C. Scheij, die op het eind der negentiende eeuw actief was in Noord-Holland, merkte hier eens over op:

'...heel dikwijls was het bedrijfswater op de boerderij de oorzaak van de gisting in de kaas. In 't algemeen was het bacteriologisch meer of minder sterk verontreinigd. De boenstoep was gewoonlijk op de sloot en dikwijls niet ver verwijderd van het privaat, dat boven hetzelfde water gebouwd was. In de sloot liep dan bovendien soms nog het afvalwater van de huishouding. Er werd dan wel met beter water nagespoeld. Maar het water uit de regenbak was ook onbetrouwbaar, vaak vermengd met grondwater, dat op een boerenerf altijd heel bedenkelijk van zuiverheid is...'

Het gereedschap dat gebruikt werd was nog in veel gevallen van hout waarin zich ook weer bacteriën konden nestelen. Het ontromen van de melk was een langdurige kwestie. Het duurde minimaal een hele nacht. De room moest door het lagere soortelijk gewicht op den duur boven komen drijven in de open bakken waarin de rauwe melk opgeslagen was. Zolang de kaas-, boter- en melkproduktie op de boerderij bleef, leverde dit geen problemen op: kleinschaligheid was daar troef. Het ontbreken van methodes om het ontromingsproces sneller en daardoor veiliger te laten verlopen hield iedere poging tot een meer grootschalige aanpak tegen.

Daar waar in de meeste andere sectoren op grote schaal [019] de fabrieksnijverheid opkwam, moest de zuivel noodgedwongen klein blijven. De boerderij ging steeds meer de flessehals vormen in de bedrijfskolom. De vraag werd groter en groter. Door de verbeteringen op het gebied van de veeteelt kon ook het aanbod van grondstoffen verhoogd worden. Op de boerderij, waar de produktie plaats moest vinden, liep het echter mis. Daar moest de grondstof in open bakken wachten tot de natuur haar werk had gedaan.

Eindelijk: de melkcentrifuge

De uitvinding van de melkcentrifuge in 1879 bracht dan ook, we komen hier in het volgende hoofdstuk uitgebreid op terug, een echte Industriële Revolutie teweeg in de zuivelsector. Stelden we eerder vast dat de betiteling 'revolutie' voor veel sectoren niet opging, voor de zuivel was hij zeer toepasbaar. De uitvinder was de Zweed De Laval. Zijn vinding ging uit van het principe van de centrifuge. De rauwe melk moest in een trommel worden gegoten die met behulp van een slinger met de hand rondgedraaid werd. In de trommel zaten schotels die de vorm hadden van afgeknotte kegels. Tussen deze schotels, zo'n 100 in getal, vond de ontroming plaats. De zwaardere ondermelk werd langs de benedenzijde van de schotels naar buiten gedreven, terwijl de lichtere room zich langs de bovenzijde naar de as van de trommel bewoog. De twee bestanddelen werden vervolgens gescheiden afgevoerd. De kracht waarmee de room door de ondermelk gedreven werd was honderden keren groter dan de natuurlijke

De uitvinding van de melkcentrifuge in 1879 bracht een ware Industriële Revolutie in de zuivelsector met zich mee.

krachten waarvan men zich eeuwen bediend had. Het gevolg van deze uitvinding was dat het in een klap mogelijk werd veel grotere hoeveelheden melk ineens te verwerken. De produktiekosten, vooral die voor arbeid, konden hierdoor enorm gedrukt worden. Bovendien kon men boter van een betere kwaliteit maken doordat de centrifuge in staat was de totale hoeveelheid room uit de rauwe melk te halen. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat met de uitvinding van De Lavel, de enige belemmering voor het fabrieksmatig en het op grote schaal verwerken van melk was weggenomen.

'Groote pannen, kolossale potten, reusachtige buizen en groote pompen'

Uiteraard speelden ook andere vernieuwingen in en om de zuivel een belangrijke rol. Een daarvan was de ontwikkeling van een procédé om melk in ingedikte of gedroogde vorm langer houdbaar te maken. De bakermat van deze techniek lag in Frankrijk, ten tijde van Napoleon. Het Franse leger dat in die dagen nog druk doende was Europa te onderwerpen aan de wil van de tot keizer gekroonde generaal en daarbij steeds verder van het moederland wegtrok, had meer dan ooit behoefte aan voedingsmiddelen die gemakkelijk bewaard en vervoerd konden worden. Degenen die er in slaagden voor dit doel een procédé te ontwikkelen, konden rekenen op een ruime beloning. De kok *François Appert* ging in 1810 de uitdaging aan en bedacht een werkwijze waarbij stukken vlees in flessen door middel van kokend water werden gesteriliseerd. Aanwezige bacteriën en hun kiemen werden hierdoor gedood. Hetzelfde experiment haalde hij uit met ingedampte melk.

Er was vervolgens een Amerikaan voor nodig om de techniek te vervolmaken. Op 19 augustus 1856 verkreeg de voormalige schoolmeester *Gail Borden* patent op een methode om houdbare gecondenseerde melk in blik te kunnen maken. Borden was in staat om de ingedikte melk, zonder dat het aan de buitenlucht behoefde te worden blootgesteld, in te blikken en zo de duurzaamheid aanmerkelijk te verhogen. Het werd nu mogelijk om het produkt op grotere schaal te gaan maken. Borden werd hierbij geholpen door de ontwikkelingen in de metaalindustrie waar men sinds 1810 vertind blik maakte.

Hoewel er patent op het procédé rustte vond het idee van Borden al snel navolging. Ook in Europa, waar het in de jaren zestig van de negentiende eeuw vooral de Zwitsers waren die zich op de produktie van ingeblikte gecondenseerde melk wierpen. Nestlé was hiervan de bekendste. In Nederland zou het tot 1882 duren eer een dergelijk bedrijf de poorten kon openen. Op 4 februari van dat jaar ging in Vlaardingen de eerste Nederlandse condensfabriek van start: de NV '*Hollandia, Hollandsche Fabriek van Melkprodukten*'. Dat het grootschalige karakter van de fabriek in die tijd nog zeer ongewoon was en opgewonden reacties veroorzaakte blijkt uit het verslag van een tijdgenoot die tijdens zijn bezoek aan de fabriek alle gereedschappen en machines met superlatieven beschreef. Na zich verwonderd te hebben over de '...groote pannen...' bij de melkontvangst sprak hij van een '...kolossalen pot, waarin zij (de melk) een tweede behandeling ondergaat...'. Nog was de verbazing van de schrijver niet afgelopen want, zo vervolgde hij, '...van daar wordt zij door een reusachtigen pijp opgezogen in een niet minder reusachtigen uitdampketel, die zo hoog is, dat de werkman, met de bediening belast, zich op eene houten astrade, waartoe een flinke trap toegang geeft, daaromheen te bewegen heeft...!'

De condens- en poedermelkfabrikage heeft vanaf het begin op industriële, grootschalige wijze plaatsgevonden. De balans van de condensfabriek Hollandia te Vlaardingen vermeldde in het eerste boekjaar een bedrag van 90.000 gulden aan gebouwen, machines [021] en gereedschappen, hetgeen tegenwoordig een slordige miljoen gulden zou zijn. Alleen de opbouw van de machines voor het condensereren duurde bijna vijf maanden. Het tien man sterke personeel

hield zich in de tussentijd bezig met de produktie van boter en kaas hetgeen geen succes werd. De kwaliteit van deze produkten was onvoldoende '...door gebrek aan oefening van het personeel...!.

Een duwtje in de rug van de concurrentie

Hoe gek het ook moge klinken, een grote stimulerende invloed op de ontwikkeling van de zuivelsector ging ook uit van een concurrerend produkt: de margarine, uitgevonden in 1869. De uitvinder, de Fransman *Mège Mouriès*, had opdracht gekregen van de Franse regering om een smeerbaar vet te ontwikkelen dat dezelfde eigenschappen zou hebben als boter maar dat veel goedkoper zou zijn en derhalve betaalbaar voor het arme deel van de bevolking. Margarine was een voortbrengsel van de ontluikende chemische industrie en vormde al snel een bedreiging voor de gevestigde boter-orde die in die tijd ingeslapen leek.

In Nederland waren het twee bedrijven die het voortouw namen bij de introductie van de margarine: de voormalige boterhandelaren *Antoon Jurgens* en *Simon van den Bergh*, beiden gevestigd te Oss. Zij wisten voor het produkt in korte tijd een enorme markt te creëren. 'Oleo-margarine', zoals het aanvankelijk heette, was een bijprodukt van de vlees-industrie in Oss en omgeving. Het werd bereid uit voornamelijk dierlijke vetten afkomstig van slachtvee, melk en een klein aandeel natuurboter. Omdat de boter afkomstig uit deze streek van oudsher een slechte naam had en derhalve een lage prijs opleverde op de markt, waren de boeren maar wat graag bereid hun melk aan de nieuwe industrie te leveren. De prijs van margarine was veel lager dan die van echte boter zodat het produkt vooral aansloeg onder de lagere bevolkingsgroepen die voorheen niet eens in staat waren geweest regelmatig boter te kopen. Bovendien werd, door de snelle ontwikkeling van de chemische industrie, voortdurend gesleuteld aan de samenstelling. En dat kwam de smaak en de kwaliteit ten goede.

Tabel 2 De Nederlandse margarineproduktie 1874-1886

Ton margarine	
1874	100
1876	200
1878	2.900
1880	9.600
1882	18.800
1884	25.100
1886	29.900

[022] Steeds meer botergebruikers stapten daarom geheel of gedeeltelijk over op het nieuwe produkt. In 1880, de introductie in ons land was in 1871, waren er al meer dan 70 fabrieken die margarine produceerden.

De totale produktie was in vijf jaar gestegen van 100 ton in 1874 tot 9600 ton in 1880. In 1886 was dit opgelopen tot 29.900 ton.

De echte boter moest snel terrein prijsgeven, deels onder invloed van de ontwikkelingen in de margarineindustrie, deels door eigen schuld. Omstreeks 1870 was er nog geen sprake van enige vorm van controle op het produkt boter. Kwaliteitsverschil was er wel. In het algemeen kan men stellen dat de boter van de zandgronden minder van kwaliteit was dan de boter die werd gemaakt in de weidegebieden. Vooral Friesland had, ook internationaal, een zeer goede naam.

Van deze goede naam werd op grote schaal misbruik gemaakt. Handelaren kochten op de zandgronden de slechte boter op, verpakten ze in Friese vaten en verkochten het smeersel als Friese boter op vooral de Engelse markt. Ook de echte Friese boter moest het ontgelden. Niet zelden werd dit kwaliteitsprodukt vermengd met water, glucose of witte stroop zodat een grotere massa werd verkregen waarvoor een hogere opbrengst kon worden gerealiseerd. Voor de volledigheid dient vermeld dat het over het algemeen niet de veehouders waren die zich met deze twijfelachtige praktijken bezighielden.

De beschuldigende vinger diende uitgestoken te worden naar een, waarschijnlijk klein deel van de handel. Deze groep ging na 1871 ook het nieuwe produkt margarine aanwenden als mengstof voor haar 'echte boter'. Omdat in het begin de margarine op dezelfde wijze verpakt werd als boter kon het zelfs voorkomen dat het een voor het ander verkocht werd. Een belangrijk deel van de Nederlandse boterproducenten deed niet mee aan de vervalsingen. Toch hebben zij niet kunnen verhinderen dat de eens zo goede naam van onze boter in het buitenland, het was immers vooral een exportprodukt, geleidelijk aan achteruitging. Met boter uit Nederland wist je het op den duur niet meer. Kocht je nu echte boter of was het een vervalsing? Aan de buitenkant was het niet te zien. Veel vroegere klanten namen geen risico meer en stapten over op boter van de concurrent.

Het was naast Ierland, Italië en de Verenigde Staten vooral Denemarken dat in deze periode volop geprofiteerd heeft van de malaise in de Nederlandse boterhandel, ook al moet gezegd dat in dit land de ontwikkeling van de industriële zuivelverwerking vroeger op gang kwam dan in ons land. De verbetering van het produkt aldaar werd vooral bereikt doordat de bereiding van boter al vroeg in de fabriek plaatsvond. Hier kon men het productieproces in hoge mate standaardiseren en controleren. De toepassing van stoomkracht zorgde ervoor dat grotere karnen konden worden gebruikt. Al vroeg kende men in Denemarken een vorm van zuivelonderwijs. Nederland, wijs geworden door de slechte ervaringen met de 'valsche boter' zou pas na 1880 geleidelijk aan overstappen op deze nieuwe methoden.

Het zuiveltransport: een achterblijver

Van buitengewoon belang voor de modernisering van de zuivel zou een modernisering van het vervoer over de weg zijn geweest. Bij een produkt als melk was naast de snelheid waarmee de grondstof verwerkt werd, het vervoer tussen de boerderij, de plaats van verwerking en de consument van cruciaal belang voor de uiteindelijke kwaliteit. Omstreeks 1880 was er echter nog geen sprake van gemotoriseerd vrachtverkeer over de weg. De belangrijkste vervoermiddelen waren nog steeds paard en wagen, de trekschuit en, sinds 1839, de trein. De groeiende fabrieksnijverheid had goede water- en landwegen nodig om het transport van grondstoffen en eindprodukten mogelijk te maken. Nu was er aan waterwegen in Nederland eigenlijk nooit gebrek geweest. De handel die onze voorvaders in de zeventiende eeuw schatrijk maakte had door de jaren heen steeds geprofiteerd van de gunstige ligging van Nederland aan zee en andere waterwegen. Het blijkt echter dat deze voorsprong in de negentiende eeuw remmend ging werken op de ontwikkeling van de spoor- en de landwegen.

De groeiende industrie stelde andere eisen aan het transport. Het wegennet moest nog fijnmaziger worden en bovendien geschikt gemaakt voor zwaardere transportmiddelen. In eerste instantie wierp men zich op het vervoer per rail. Tussen 1848 en 1898 kreeg Nederland er maar liefst 2.500 kilometer spoorweg bij. In die zelfde periode werd ook het waterwegenstelsel flink verbeterd. Aan kanalen en gekanaliseerde [023] rivieren kregen we er 500 kilometer bij. Alleen het wegennet bleef achter, niet in de laatste plaats door de slechte toestand waarin deze in Nederland verkeerde. De trein, maar ook de tram die vooral op het platteland voor het per-

sonen- en vrachtvervoer zorgde, werd als superieur gezien. De wegen waren voor de koetsen en de boerenkarren.

Het eerste door benzine aangedreven voertuig verscheen pas in 1896 op de weg. Veel belang kende men er echter niet aan toe. De gemiddelde breedte van de Nederlandse wegen werd zelfs kleiner na de opkomst van de spoorwegen. De auto werd slechts gebruikt door particulieren die het zich konden veroorloven. De transportsector zag er vooralsnog weinig brood in. Deze situatie is van groot belang geweest voor de eerste jaren van de fabrieksmatige zuivelverwerking. De boeren waren voor het transport van de melk aangewezen op vervoer over land. Niet iedere veehouder had immers een bevaarbaar kanaal of een spoorwegstation bij de hand. Paard en wagen vormden nog zeer lange tijd de enige mogelijkheid om de melk bij de fabriek te krijgen. Dat vertaalde zich in het patroon waarin de zuivelfabrieken zich in Nederland vestigden: zeer gelijkmatig. De zuivelfabriek moest in de buurt zijn, anders had het vervoer van de grondstof weinig zin.

Door de temperatuurstijgingen tijdens de rit en het gehobbel van de boerenkar over de vaak nog onverharde wegen zou de melk bedorven zijn voordat de plaats van verwerking bereikt was. De maximale afstand die afgelegd kon worden bedroeg zo'n tien kilometer. Dat betekende voor de veehouders per dag twee à drie uur rijden tussen de boerderij en de fabriek, hetgeen ze nog net bereid waren te doen. Waren de inspanningen en het risico op bederf groter dan ontstond er ruimte voor de oprichting van een nieuwe fabriek. In werkelijkheid waren de afstanden veel kleiner. In Friesland was omstreeks de eeuwwisseling de onderlinge afstand tussen de fabrieken zo'n drie tot vier kilometer hetgeen de boeren aldaar de vrijheid gaf te kiezen. Vaak werd niet de meest dichtbijzijnde fabriek gekozen. Uit deze tijd stammen dan ook de eerste overlappingsgebieden van melkwinningsgebieden.

Het achterblijven van de transportsector over de weg heeft een grote invloed gehad op de wijze waarop de zeer vroege zuivelindustrie zich over ons land heeft verspreid. Nadat de centrifuge het in een keer mogelijk maakte de verwerking van melk op grotere schaal te doen plaatsvinden ontstond een nieuwe 'flessehals' in de ontwikkeling van de zuivelindustrie. Pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw zou er op nationaal niveau gewerkt gaan worden aan verbetering van het wegensysteem hetgeen grote gevolgen zou hebben voor de zuivel. Maar zo ver zijn we nog niet.

Arbeid

Eerder in dit hoofdstuk stelden we vast dat vanaf ongeveer 1800 in het westen van ons land, uitgezonderd de kop van NoordHolland, een trek van het platteland naar de stad op gang kwam. Vaak wordt deze urbanisatie in verband gebracht met het feit dat de Industriële Revolutie zich vooral in de stad afspeelde en dat daar dus mensen nodig waren. Met andere woorden: de stad ontrok de arbeid aan het platteland. De landbouwcrisis in de jaren tachtig deed vervolgens de rest: op de boerderij was geen stuiver meer te verdienen hetgeen velen er toe bracht het geluk in de stad te gaan zoeken.

Deze redenering is maar voor een deel waar. Ze slaat namelijk een belangrijk stuk vaderlandse geschiedenis over: de periode voor 1850, toen er nog geen sprake was van industrialisatie en de grote landbouwcrisis nog lang niet in zicht was. Een tweede fout die gemaakt wordt in bovenstaande redenering betreft wederom de vraag van de kip en het ei: de bevolkingstoename in de steden zou alleen maar veroorzaakt zijn door de groei van de industrie. In deze paragraaf willen we dan ook, voor een deel, dit verhaal omdraaien en ons afvragen of er misschien nog

andere redenen waren voor plattelanders om stedeling te worden. Laten we eerst eens naar de cijfers kijken.

Alleen nog maar de drie grote steden

Het landelijk beeld vertoont voor 1850 nog weinig tekenen van enige trek van het platteland naar de stad. Over de gehele linie zou er zelfs sprake zijn van een groei van de plattelandsbevolking en een achteruitgang van de stedelijke bevolking. Anders wordt het wanneer we kijken naar de drie grote steden, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

[024] Tabel 3 Het aantal inwoners van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in 1622 en 1795.

	1622	1795
Amsterdam	104.932	217.024
Rotterdam	19.532	53.212
Den Haag	15.825	38.433

Het blijkt dat deze steden vanaf het begin van de zeventiende eeuw groei vertoonden: het inwonertal van Amsterdam en Den Haag verdubbelde in de periode 1622-1795, terwijl dat van Rotterdam in het zelfde tijdvak zelfs verdriedubbelde.

Deze trend zou zich na 1815 doorzetten. Nu is het natuurlijk, in het kader van dit boek, de vraag of de groei veroorzaakt werd door geboorte of door verhuizing van buitenaf. Met andere woorden: zorgde de stad zelf voor de groei of werd zij hierin geholpen door grote groepen plattelanders die zich in de stad kwamen vestigen? Voor alle drie steden hier genoemd gold het laatste. Het sterftecijfer lag in die tijd namelijk nog zo hoog dat het aantal geboorten het aantal sterfgevallen maar net kon bijhouden. Zo had Amsterdam in de periode 1815-1850 een aanzienlijk sterfteoverschot en groeide de stad toch nog met ruim 40.000 mannen en vrouwen. Den Haag, met een groei van ongeveer 30.000 en Rotterdam dat een toename kende van bijna 35.000 mensen, vertoonden hetzelfde beeld.

Van groot belang voor ons verhaal is dat deze cijfers overeenkomen met die van Noord- en Zuid-Holland: het overschot van Amsterdam is hetzelfde als dat van geheel Noord-Holland en de overschotten van Den Haag en Rotterdam dekken samen dat van Zuid-Holland. Dat betekent dat de zeer aanzienlijke urbanisatie in beide provincies zich bijna volledig richtte op de drie grote steden.

Hoge lonen

Wat kunnen nu voor de plattelander de motieven zijn geweest voor een verhuizing naar de grote stad? Het antwoord ligt in de hoogte van de lonen die werden uitbetaald in de Nederlandse landbouw. Vooral in het westen van ons land werden van oudsher bedragen verdiend die, hoe laag ze nu ook lijken, in verhouding tot elders zeer hoog lagen. In 1819 lag het gemiddelde zomer-dagloon in de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Friesland en Zeeland op 82 cent. In de andere provincies was dat gemiddeld 56 cent. In West-Nederland drukten daarom de lonen in hoge mate op de totale kostprijs van de landbouwprodukten.

Toen in de jaren twintig van de negentiende eeuw de marktprijzen sterk daalden als gevolg van de invasie van goedkoop graan uit Oost-Europa ging men naarstig op zoek naar methoden om [025] met minder arbeid toe te kunnen. Omdat het gebruik van machines nog niet aan de orde was zocht men het vooral in die sectoren van de landbouw die weinig arbeid vereisten. Dat betekende dat op veel plaatsen de akkerbouw plaats moest maken voor de veeteelt. Vlees en zuivel werden voor veel boeren de nieuwe bronnen van inkomsten waarbij niet zelden werd gekozen voor het laatste omdat daar de prijsontwikkeling het gunstigst was. Koos men er niet voor het bedrijf te wijzigen dan zat men na verloop van tijd toch met een overschot aan mensen omdat ook op het platteland zo langzamerhand een geboorteoverschot ontstond.

Voor grote groepen mensen was zo op het platteland geen toekomst meer weggelegd. Er diende zich uiteindelijk maar één alternatief aan: verhuizen naar de grote stad. Voor de ondernemenden onder hen was daar altijd wel een baantje te vinden. Voor de meeste anderen niet. Zij moesten zich noodgedwongen voegen bij een tot dan toe klein gebleven groep. De groep van de armen, de werkzoekenden en de 'thuiszittenden'. De groep die in de tweede helft van de negentiende eeuw groter en groter zou worden en zou uitgroeien tot een van de belangrijkste pijlers van de industriële revolutie: het proletariaat.

De landbouwcrisis van de jaren tachtig

Wie zich verdiept in de geschiedenis van het moderne zuivelbedrijf krijgt al snel de indruk dat deze begon tijdens de grote agrarische crisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw. In die periode, zo betogen nagenoeg alle auteurs die zich met het onderwerp hebben bezig gehouden, vielen de schellen van de ogen van de Nederlandse boer en van een ieder die met de landbouw te maken had.

Men werd wakker uit een lange slaap waarin mooie welvaartsdromen hadden overheerst en stapte direct de nachtmerrie van de werkelijkheid binnen. Terwijl de Nederlander had liggen slapen was de wereld om hem heen veranderd. De crisis noodzaakte tot aanpassing van de oude produktie-methoden maar in de Lage Landen wist niemand waar hij moest zoeken. Kommer en kwel waren voorlopig het gevolg. Pas laat in de jaren tachtig kwam het herstel op gang. Eindelijk had men de juiste technieken ontdekt. Eindelijk wist men hoe men de voortbrengselen van de nieuwe tijd optimaal kon gebruiken en op welke wijze de zuivelindustrie georganiseerd moest worden.

In deze zienswijze schuilen zeker waarheden. Men kan geen boek schrijven over een onderwerp uit de moderne zuivelgeschiedenis zonder in te gaan op de crisis van 1878. Zij was zonder twijfel de meest zichtbare oorzaak van de grote veranderingen die na 1878 plaatsvonden en heeft zeker een bepaalde invloed gehad. Dat de crisis de start is geweest van alles, moet echter worden betwijfeld. De ontwikkeling van de vraag, de techniek en de factor arbeid zoals die in de voorgaande drie paragrafen zijn besproken heeft in ieder geval de basis gelegd voor de vernieuwingen in de zuivel. De crisis heeft deze ontwikkeling hoogstens versneld.

De aanleiding: graan uit Amerika

De aanleiding van de crisis kan zonder discussie gelegd worden bij de enorme hoeveelheden graan die op het eind van de zeventiger jaren de wereldmarkt overspoelden en voor een dramatische daling van de graanprijzen zorgden. Het graan was afkomstig uit de Verenigde Staten waar na het einde van de burgeroorlog de grote immigratiegolf op gang was gekomen. In hoog tempo werden de woeste gronden in de nieuwe wereld ontgonnen en klaar gemaakt voor de akkerbouw. De afzet vormde geen probleem: stoomschepen voeren af en aan om het graan

naar Europa te brengen. Vanwege het verbeterde vervoer en de grote schaal waarop de Amerikanen produceerden konden ze hun produkt tegen zeer lage prijzen aanbieden.

Voor de Nederlandse boer was er weinig keus. Wilden ze nog een stukje markt overhouden dan moesten de prijzen omlaag. In de Nederlandse prijzen zat echter weinig rek. De kosten voor met name de lonen lagen hier nu eenmaal hoger dan elders. Bovendien leidde in het geval van een produkt als graan een prijsverlaging niet automatisch tot een grotere vraag. Veel boeren zochten hun heil in een gedeeltelijke of zelfs totale ombouw van hun bedrijf waarbij een overstap naar de veeteelt of een gemengd bedrijf voor de hand lag. Akkerbouw vond alleen nog plaats in dienst van de veeteelt. Het gevolg was dat ook hier [026] al snel sprake was van overproductie en de daarbij behorende prijsdalingen. Omdat bij zuivelprodukten lagere prijzen eveneens niet automatisch leidden tot een grotere vraag was binnen de kortste keren de crisis in de zuivel een feit.

De oorzaken: op de grens tussen oud en nieuw

Tot zover de aanleiding. Deze verklaart echter niet waarom de crisis zo heftig en lang was. Waarom ze zo diep ingreep in onze gehele landbouw. Blijkbaar was er meer aan de hand.

En dat was er. De crisis vormde het voorlopige dieptepunt van een ware structuurverandering in de Nederlandse landbouw die al geruime tijd aan de gang was. Bij het verhaal dat de Nederlandse landbouw in de jaren 1850-1878 een bloeiperiode meemaakte kunnen daarom op zijn minst vraagtekens worden geplaatst. De kenmerken van bloei waren inderdaad aanwezig. Er was sprake van stijgende landbouwprijzen, mede veroorzaakt door het wegvallen van Russisch graan ten tijde van de Krimoorlog. De binnenlandse vraag nam toe, de Engelse markt voor Nederlandse produkten was nog steeds groeiende en door recente droogleggingen, waarvan de Haarlemmermeer de grootste was, werd de hoeveelheid landbouwgrond enorm uitgebreid. Bovendien was de internationale conjunctuur in deze jaren de landbouw welgezind.

De keerzijde was er echter ook. Een aantal produkten waarop onze economie eeuwenlang gesteund had moest in korte tijd van het toneel verdwijnen. Oorzaak: andere technieken en de opkomst van synthetische grondstoffen die de vaak duurder akkerbouwprodukten gingen vervangen. Bekende voorbeelden zijn hennep en meekrap. Hennep vormde omstreeks 1850 nog een belangrijke grondstof voor de fabricage van zeilen en touwwerken ten behoeve van de scheepvaart. In de loop van de negentiende eeuw werd, ook in Nederland, de toepassing van de stoommachine als aandrijfkracht voor schepen steeds algemener. Hierdoor viel de belangrijkste bestaansgrond voor de hennepcultuur weg. Uit de wortels van de meekrapplant werd een rode verfstof gewonnen die voornamelijk zijn weg vond naar de textielindustrie. Eeuwenlang was ons land één van de grootste leveranciers van deze grondstof. In 1869 werd er echter in Duitsland een manier gevonden om langs chemische weg, uit steenkoolteer, dezelfde kleurstof te bereiden. Deze vinding betekende het einde van de meekrapcultuur.

En zo zijn er meer voorbeelden: raapolie, gewonnen uit koolzaad, kreeg een tik van de aardoliewinning. Minder dramatisch maar toch ingrijpend was, zoals we gezien hebben, de gedeeltelijke vervanging van boter door margarine. De in ons land omvangrijke tabaksteelt verdween als gevolg van de toegenomen wereldhandel in tropische tabaksoorten.

Grote groepen boeren moesten tussen 1850 en 1878 daarom uitzien naar andere activiteiten waarbij maar al te vaak werd gekozen voor de lucratieve veeteelt. Bekend is in dit verband het

verhaal van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden waar de hennepcultuur dominant was. In korte tijd veranderden de beide streken in pure veeteeltgebieden.

Op zoek naar andere mogelijke oorzaken van de crisis, het waren er vele, wordt vaak gewezen op het sluiten van de grenzen in Engeland en Duitsland voor Nederlands vee, de dalende kwaliteit van de Nederlandse boter en de korte economische crisis van 1873 die ook de landbouw niet onberoerd had gelaten. Zelfs de verminderde goudvondsten in Amerika worden als medeoorzaak van de crisis gezien: de goudprijs schoot omhoog, de prijzen van de goederen op de wereldmarkt omlaag. Heeft een crisis in de landbouw eenmaal haar intrede gedaan dan is zij niet [027] zomaar weg. Omdat zowel de vraag als het aanbod nogal onveranderlijk zijn, het gaat om primaire levensbehoeften en veel minder om luxe producten, leidt een daling in prijs niet automatisch tot een groter verbruik. Het weer in evenwicht brengen van vraag en aanbod duurt jaren, zeker wanneer, zoals na 1878, er sprake is van een totale aardverschuiving in de landbouw.

De rol van de overheid: van niets tot iets

In de jaren van de agrarische crisis gebeurde er iets dat in lange tijd niet was voorgekomen op het Nederlands grondgebied: de overheid ging zich met de zaken bemoeien. De grote veranderingen en de diep ingrijpende crisis waren blijkbaar genoeg reden voor de regering om de oude vrijhandelsgedachte voor een tijdje opzij te zetten. Nu mag hieruit geenszins afgeleid worden dat de redding van de Nederlandse landbouw op rekening van de overheid geschreven kan worden. Integendeel, deze eer komt grotendeels het particulier initiatief toe, zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken.

Toch deden de Nederlandse bestuurders wel iets. En dat viel op omdat men zich in de periode 1850-1878 totaal nergens mee had bemoeid. In 1851 werden de laatste banden doorgehakt toen men de in het begin van de negentiende eeuw opgerichte 'Commissiën van Landbouw' ophief. Pas 35 jaar later kwam hierin verandering toen in 1886 een staatscommissie werd benoemd die moest onderzoeken waarom onze landbouw zo achterliep op die in het buitenland. De commissie kreeg vanzelfsprekend ook de opdracht om na te gaan hoe die achterstand zo snel mogelijk ingelopen kon worden.

Pas op het eind van de jaren tachtig en in de jaren negentig resulteerde het onderzoek van de commissie in concrete maatregelen. We noemen: de boterwet van 1889 en, in 1904, de oprichting van botercontrolestations waarmee de knoeierijen met boter bestreden moesten gaan worden. Andere maatregelen betroffen faciliteiten voor de boeren om crediten te verkrijgen, de verbetering van het paardenras, de landbouwstatistiek, het pachtwezen en het grondgebruik. De reeds in 1876 opgerichte Rijkslandbouwschool te Wageningen en het daaraan verbonden controlestation kregen vanaf 1893 gezelschap van enkele winterscholen. In 1904 werd te Bolsward de Rijkszuivelschool opgericht. Daarnaast werd op een bescheiden schaal gestart met landbouwvoorlichting.

Dat men met de bemoeienissen wilde doorgaan, ook toen de crisis bezworen was, bleek in 1898 toen aan het Departement van Binnenlandse Zaken een afdeling Landbouw werd opgericht. In 1906 zou deze afdeling al de status van Directie krijgen.

Besluit

In het tweede deel van dit hoofdstuk hebben we een beeld proberen te schetsen van het grote veranderingsproces zoals dat in de loop van de negentiende eeuw ons land en in het bijzonder de landbouw en de zuivelsector in haar greep kreeg. Het eerder uitgewerkte onderscheid tus-

sen 'Noord' en 'West' hebben we in dit tweede gedeelte laten rusten. We hebben ons beperkt tot de vier belangrijkste aspecten van de industriële revolutie in de zuivel: de vraag, de techniek, arbeid en de agrarische crisis. Hoewel de vraag naar zuivelproducten in haar totaliteit toenam, stelden we vast dat het gebruik per hoofd van de bevolking daalde. De export daarentegen groeide explosief.

In de zuiveltechniek gebeurde tot 1879 vrijwel niets, of het moet de uitvinding van de ingeblikte gecondenseerde melk in 1856 geweest zijn. Toen in 1869 de eerste kunstboter op de markt kwam, gemaakt uit voornamelijk dierlijke vetten, had de zuivelsector geen antwoord. De hele wereld veranderde, de vraag nam toe en de koeien gaven steeds meer melk, maar boter en kaas werden nog steeds bereid op de plaats waar ze al eeuwen bereid werden: de boerderij. De uitvinding van de centrifuge sloeg dan ook in als een bom en maakte de weg vrij voor de fabrieksmatige zuivelproductie. Omdat het transport over de weg in Nederland nog een bijna middeleeuws karakter droeg werd het vervoer van melk naar de fabriek en naar de consument de nieuwe 'flessehals'. Het gevolg was een grote dichtheid van zuivelfabrieken in ons land. In de provincies Noord- en ZuidHolland was al voor 1850 een trek van het platteland naar de grote steden, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag op gang gekomen. De hoge lonen in de landbouw dwongen de boeren daar met zo weinig mogelijk mensen te werken. Op het platteland ontstond zo een zekere krapte op de arbeidsmarkt, terwijl de drie steden geleidelijk aan met een overschot aan arbeid kwamen te zitten.

De agrarische crisis die in 1878 begon als gevolg van de dalende graanprijzen heeft de veranderingen in de zuivel versneld. Wanneer we zouden stellen dat de crisis de voornaamste oorzaak was, zouden we geen recht doen aan de veel eerder begonnen ontwikkelingen op het gebied van de vraag, de techniek en de arbeidsmarkt. Onder invloed van deze vier ontwikkelingen zouden in WestNederland gedurende de volgende 90 jaar twee belangrijke zuivelondernemingen ontstaan. Een in het noorden en een in het westen. Twee ondernemingen die, onder invloed van hun beider afkomst en geschiedenis aanvankelijk weinig met elkaar te maken hadden: de CV NoordHolland en de CMC.

[034] NOORD

Op zoek naar de wortels... In de stamboom van Melkunie Holland is het eerste jaartal dat we tegenkomen, het jaar 1872. Plaats van handeling: het Noordhollandse dorp Wieringerwaard waar een twintigtal boeren besloot de kaasproductie voortaan voor gezamenlijke rekening ter hand te nemen. Er werd een gebouw gekocht en een kaasmaker aangesteld. Twee kaastobben, een weegschaal en een tafel voor de administratie vormden het grootste deel van de inventaris. De samenkerij van Wieringerwaard was een feit en daarmee de vroegste 'fabriek' van Melkunie Holland. In dit hoofdstuk zullen we de geschiedenis van deze onderneming als uitgangspunt nemen voor de ontwikkelingen in de kop van Noord-Holland, het gebied van de latere CV NoordHolland. We zullen zien hoe het bedrijf is ontstaan, gegroeid en uiteindelijk is opgegaan in een groter geheel. De geschiedenis van Wieringerwaard staat daarmee model voor die van de andere 'noordelijke' voorgangers van Melkunie Holland die, voor zover de bronnen het toelaten, ook aan de orde zullen komen in dit hoofdstuk.

'...dat dergelijke associatiën in ons land geen ingang zullen vinden...'

In 1849 werd te Utrecht voor de vierde keer het 'Landhuishoudkundig Congres' gehouden, georganiseerd door de Overijsselse liberale baron Van Sloet tot Oldhuis. De congressen waren bestemd voor deskundigen op het gebied van de landbouw en betroffen vooral het particulier initiatief. Op de bijeenkomst van 1849 werd uitvoerig gesproken over de mogelijkheid tot samenwerking tussen veehouders op het gebied van de kaasbereiding.¹ Dit naar aanleiding van het verhaal dat in Zwitserland, de Franse Alpen en de Vogezen, boeren voor gezamenlijke rekening en op centrale plaatsen kaas produceerden. De samenwerking zou voor de individuele boeren grote voordelen opleveren. Dat leek het congres wel wat. Terstond werd een commissie in het leven geroepen die de zaak moest gaan onderzoeken. De commissie had een jaar de tijd en kreeg de opdracht op het volgende congres verslag uit te brengen.

Dat verslag viel tegen. De samenwerking in de genoemde gebieden was er inderdaad. Zelfs al geruime tijd, vanaf het begin van de negentiende eeuw. De boerenbedrijven die samenwerkten waren over het algemeen zeer klein, dicht bij elkaar gelegen en niet ingericht voor de productie van de zeer grote kazen die in die streken gemaakt werden. In Nederland waren de bedrijven groter en de kazen kleiner. De onderlinge afstand was te groot om op een vruchtbare manier samen te werken.

Daarnaast was de commissie bang dat het vermengen van de melk van verschillende boeren de kwaliteit van het eindproduct niet ten goede zou komen. Men was dan ook van mening dat *'...het verschillende voedsel te veel invloed heeft op de zuivel om van eene vereeniging een gunstige uitkomst te verwachten, dat dergelijke associatiën in ons land, als niet steunende op de volkszedes, geen ingang zullen vinden en dat er alzoo weinig goeds van te verwachten is...'*

Het congres besloot hierop de Nederlandse boer te laten voor wat hij was: een individualist. Vormen van samenwerking waren voor hen economisch gezien niet interessant en zouden de vrije markt maar vertroebelen.

1 In de Leeuwarder Courant wel een verslag van dit Congres.....niets over genoemd onderwerp! (ZHN.)

De eerste coöperaties zouden pas tijdens de crisis van de jaren tachtig opgericht worden. Althans, dat is de overheersende gedachte. In de literatuur worden coöperaties vaak genoemd als voortbrengselen van kwade tijden, als 'kinderen van de nood'. In zekere zin is dat zo. De eerste zuivelcoöperatie, die volgens de wet was opgericht, was daarvan een voorbeeld. Het verhaal is bekend: Een groep Friese boeren slaagde er in 1886 niet in een redelijke prijs te verkrijgen voor hun melk bij de *Leeuwarder Melkinrichting* die toen in particuliere handen was. De fabriek hield voet bij stuk. Alternatieven (lees: andere particuliere melkinrichtingen die een betere prijs betaalden) waren er niet zodat de boeren vroeg of laat toch wel zouden toe-happen. Dit bleek echter een verkeerde gok. De betrokken veehouders waren het zat.

Zouden ze dit keer toegeven, dan had de [034] fabriek het jaar daarop weer alle touwtjes in handen en de mogelijkheid om de prijzen verder te verlagen. En dan dachten ze nog maar niet aan de jaren die daarna zouden komen. In zekere zin stonden de boeren van Warga met de rug tegen de muur. Er was niet veel meer te verliezen. Met andere woorden: er was een situatie ontstaan waarin bepaalde risico's genomen konden worden. Bijvoorbeeld het risico van het oprichten van een eigen melkinrichting, een coöperatie. Een fabriek met meerdere eigenaren. Eigenaren die allemaal gelijk waren, een stem hadden, de grondstof leverden, meedeelden in de winst of het verlies en gezamenlijk verantwoordelijk waren voor het reilen en zeilen van hun gemeenschappelijke onderneming. Eigenaren ook die vrij waren te vertrekken.

De eerste ronde: van boerderij naar dagfabriek

De boeren in Warga besloten het risico te nemen en stichtten hun coöperatie, de eerste in Nederland. Wanneer tenminste de bovenstaande omschrijving wordt aangehouden. Nu blijken er echter voor het verschijnsel 'coöperatie' meerdere omschrijvingen te bestaan. Het is zelfs een probleem om twee verschillende wetenschappers te betrappen op het geven van dezelfde definitie. En dan spreken we nog niet eens van wetenschappers uit verschillende vakgebieden. Een socioloog ziet de dingen nu eenmaal anders dan een econoom of een bedrijfskundige.

Van de boer, door de boer en voor de boer

We zullen ons hier niet al te veel mengen in de discussie over definities. Na 1886 is er zoveel veranderd dat het maken van een vergelijking tussen de eerste coöperatie en de coöperaties die momenteel het beeld van de Nederlandse zuivel bepalen, een hopeloze onderneming wordt. We kiezen dan ook voor een zeer algemene omschrijving: de coöperatie als vorm van zelf-hulp. Van de boer, door de boer en voor de boer.

Bekijken we de geschiedenis van de coöperatie op deze wijze, dan kunnen we nog wat verder teruggaan in de tijd en komen we uit in het jaar 1871, in Noord-Holland. De crisis was toen nog ver weg. Wel waren, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben laten zien, de eerste verschijnselen van de grote structuurverandering in de landbouw al zichtbaar.

[035] Voor 29 vooruitstrevende landbouwers in het noorden van Noord-Holland was dit aanleiding de krachten te bundelen. Zij stonden aan de wieg van de '*Vereeniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in Hollands Noorder-kwartier*', opgericht in 1871.

Deze groep was zeer gemotiveerd, hetgeen bleek uit de hoogte van de contributie: tien gulden per jaar. Een deel van dit geld zou gebruikt gaan worden om de oprichting van 'machinale kaasfabrieken' te stimuleren. Al direct op de eerste vergadering werd door een van de leden gepleit voor een proef met een nieuwe wrongelmaschine. De fabrieksmatige kaasbereiding was volgens het bestuur van de 'Vereeniging' de toekomst. Veel geld werd gestoken in de ontwik-

keling van zuivelonderzoek en -onderwijs. In 1875 werd gesproken over een voorstel een subsidie van 3000 gulden te verlenen aan degene

'...die wil oprichten eene machinale kaasfabriek, waar alleen Noordhollandsch fabrikaat wordt gemaakt en waar de melk van minstens 100 koeijen zal worden verwerkt...'

Het bestuur was er in die tijd al van overtuigd dat samenwerking tussen boeren van essentieel belang was voor het welslagen van een dergelijke onderneming:

'...de wenschelijkheid om in gemeenschap te kazen, en daartoe doelmatig ingerichte gebouwen en naar de eischen van den tijd de zuivel te bereiden tot kaas, wordt vooropgesteld. Het huiselijk leven zal daardoor bij velen worden veraangenaamd, aangezien aan de huismoeders veel zwaren en dagelijks terugkeerenden arbeid zal worden ontnomen...'

Het bestuur vond het bedrag van 3000 gulden wel erg hoog en besloot uiteindelijk tot het uitloven van een aantal jaarlijkse prijzen, variërend van 25 tot 300 gulden, voor het beste plan tot oprichting van een kaasfabriek en voor de best werkende kaasfabriek en kaasmakerij. Bovendien werden wedstrijden uitgeschreven voor boterkarns, *'...onderscheidelijk voor stoom of paardenkracht en voor handkracht met een gezamenlijk bedrag aan prijzen van f. 150,-.'* Dat voor de beloningen uiteindelijk geen duizenden maar honderden guldens werden uitgetrokken had vanzelfsprekend te maken met de financiële toestand van de 'Vereeniging'. In 1879 had men 212 leden die allemaal ongeveer een tientje contributie betaalden. Per jaar had men dus de beschikking over ongeveer 2000 gulden.

1872.

Onafhankelijk van de activiteiten van de 'Vereeniging' werd in 1871 te Broek-in-Waterland een kaasfabriek opgericht door de heer *J. Muller*. Dit in navolging van succesvolle pogingen in de Verenigde Staten en Engeland. De fabriek maakte geen Hollandse kaas. Omdat men buitenlandse methoden gebruikte, werden in het Noordhollandse dorp slechts zware Amerikaanse kazen en [036] Engelse Derby-kazen geproduceerd. Deze kazen zouden het in Engeland, nog steeds onze belangrijkste exportmarkt, beter doen dan de Hollandse kazen.

In Anna Paulowna, in de kop van Noord-Holland, waren het de heren van Weezelenburg en van Gijtenbeek die de stap waagden en een kaasfabriek oprichtten. Ook hier werden alleen Engelse en Amerikaanse kazen gemaakt. In 1872 volgde een zelfde fabriek in Wieringerwaard, de N.V. *'De Wieringerwaarder Maatschappij tot bereiding van Kaas'*. Het bijzondere aan deze laatste onderneming was dat ze werd opgericht door een aantal boeren en daarom een fabriek 'op onderlinge grondslag' werd. Van deze boeren, twintig in totaal, zijn slechts de namen van de gebroeders Jan en Volkert Bakker en van Dirk Kaan bekend.

De fabriek werd gevestigd naast de boederij van Jan Bakker aan de Tweewegen. De groep maakte voor de inrichting gebruik van de inventaris, van de in 1872 alweer opgeheven fabriek te Broek-in-Waterland. Tot die inventaris behoorde in ieder geval een stoomketel van 20 atmosfeer. Er werden kazen gemaakt van 24 en 36 pond in ijzeren vaten met ijzeren deksels. De persen waren van hout. Behalve de inventaris nam men ook de kaasmaker over: Volkert Sieben. Op 27 april 1872 verhuisde deze Vlielandster van geboorte van Broek-in-Waterland naar Wieringerwaard. In het bevolkingsregister van het dorp wordt Sieben vermeld als 'directeur kaasfabriek'.

De eerste voorganger van de Melkunie Holland: De "Wieringerwaarder Maatschappij tot Bereiding van kaas", later omgedoopt in „De Volharding“.

Ook in Wieringerwaard en Anna Paulowna gingen de zaken met de buitenlandse kaassoorten niet al te best. Er was weinig ervaring met het verwerken van grote hoeveelheden kaas. Het verhaal gaat dat de kazen zonder doek werden verstuurd en vaak al op de boot naar Engeland uit elkaar vielen. Op deze wijze werd vaak de hele lading retour gestuurd. De inmiddels bedorven kazen werden achter de fabriek in Wieringerwaard in de grond gestopt. Vaak moest het al uitbetaalde melkgeld terug worden gegeven omdat er verliezen waren. In 1875 werd daarom besloten over te stappen op de fabrieksmatige productie van Edammer kaas.

Een en ander onder invloed van de aanbevelingen van de 'Vereeniging'. Voor de fabriek in Anna Paulowna kwam de overstap te laat. De productie van Edammerkaas is daar nooit van de grond gekomen. In Wieringerwaard lukte het daarentegen wel. Al snel maakte men een productie van 250 Edammers per dag. In de notulen van de 'Vereeniging', waar het wel en wee van de eerste succesvolle kaasfabriek op de voet gevolgd werd, lezen we in een verslag uit 1875:

'...in die fabriek is in dien tijd gewone Edammer kaas gemaakt, en heeft men 6 centen voor 1 liter melk gemaakt, waarvan de helft geroemd werd geleverd...'

Een jaar later was de fabriek in Wieringerwaard wederom het onderwerp van gesprek. Ze bestond nog steeds, produceerde Edammerkazen en wist een redelijke melkprijs uit te betalen. Voor het bestuur van de 'Vereeniging' was dit voldoende om het bedrijf te eren met een speciaal getuigschrift en een prijs van 100 gulden. In november 1877 was het weer raak. De resultaten van de N.V. 'De Wieringerwaarder Maatschappij tot bereiding van Kaas' bleven tot de verbeelding spreken. Een nieuw getuigschrift en wederom een aanbevelingspremie van 100 gulden onderstreepten het enthousiasme van het bestuur voor de op dat moment enige Noordhollandse kaasfabriek.

Blijft de vraag waarom de boeren in de Wieringerwaard en in de Anna Paulownapolder zo veel vroeger, ruim voordat de crisis uitbrak, tot samenwerking overgingen' dan hun collega's elders in het land. Laten we de [037] zaken eens op een rij zetten. Tot ongeveer 1850 werd in polders als de Wieringerwaard en de Anna Paulownapolder in hoofdzaak nog akkerbouw bedreven. Toen de boeren na 1850 geleidelijk aan overstapten op de veeteelt en de zuivelbereiding, ontbrak het hen aan de nodige kennis en vakmanschap. De veeteelt ging nog wel. Wanneer er echter kaas gemaakt moest worden kwam men tekort ten opzichte van de meer ervaren boeren in de andere delen van Noord-Holland. Daar kwam nog bij dat de boerinnen in het akkerbouwbedrijf niet gewend waren aan de zware arbeid die de kaasmakerij met zich mee bracht. Zoals bekend waren het in de typische kaasgebieden de vrouwen die de productie voor hun rekening namen. De vrouwenarbeid in de beide noordelijke polders is dan ook nooit echt van de grond gekomen. Een tijdgenoot herinnerde zich deze periode nog goed:

'...in dien tijd maakte men zich weinig zorgen. Men had een weelde tijd achter de rug en leefde daar nog in en bekommerde zich weinig om de toekomst, die er al iets minder goed begon uit te zien. Velen steeg de weelde naar het hoofd en sommige boerinnen voelden er niet zoveel voor, aan de kaastobbe te blijven staan. Men wilde van dit werk af, want anders had men geen tijd genoeg voor het brengen en ontvangen van bezoeken. In dien tijd ontving Wieringerwaard de naam van Pauwenstad...'

Ook de kerkelijke gezindte speelde een belangrijke rol. Van de bevolking in de polders was omstreeks 1870 bijna iedereen Nederlands Hervormd of Gereformeerd. Vergeleken bij de meer Rooms-Katholieke streken had men daarom kleinere gezinnen en dus minder arbeidskrachten op de boerderij.

Het maken van goede kaas, ook in die tijd nog altijd een winstgevende zaak, werd door het gebrek aan kennis, ervaring en arbeid een probleem. Althans voor de individuele boer. Niet voor meerdere boeren. Wanneer men de krachten en de financiën zou bundelen dan kon het arbeidsprobleem voor een groot deel opgelost worden. En aldus geschiedde. Kleine groepen boeren richtten voor gezamenlijke rekening kaasfabriekjes op. In deze 'samenkazerijen' werd op grotere schaal dan voorheen kaas gemaakt. Dagkaas wel te verstaan want de melk werd slechts een keer per dag aangevoerd.

Ten onrechte wordt vaak verondersteld dat deze schaalvergroting het enige verschil met vroeger was. Er waren wel degelijk ook technische vernieuwingen. Bij de traditionele methode op de boerderij was het de gewoonte de wrongel te breken. Hierbij bleef er altijd nog een aanzienlijke hoeveelheid kaasstof achter in de wei. In de eerste samenkazerijen maakte men al gebruik van een roerhek en messen (de 'kaaskleiner') waardoor de wrongel gesneden kon worden en er meer kaasstof overbleef. Deze innovatie was afkomstig uit Engeland en was in ons land geïntroduceerd door de Beemster boer Wouter Sluis.

Hoewel het apparaat '*...ook op een kleine boerderij met voordeel kan worden aangewend en op een gewone kaastobbe kan worden bevestigd...*' zag Wouter Sluis in de vrij hoge prijs, ongeveer 70 gulden, een obstakel voor de individuele boer. Voor een samenkazerij, waar de productie veel hoger was, zou de machine zeker voordeel opleveren. Dezelfde Wouter Sluis was één van de leidende figuren in de 'Vereeniging' met de lange naam en actief betrokken bij de kaasfabrieken te Anna Paulowna en Wieringerwaard waar men vanzelfsprekend gebruik maakte van de 'kaaskleiner'. Wouter Sluis kan zonder meer aangemerkt worden als de pionier van de moderne zuivelsector, meer dan wie ook. In ieder geval was hij de eerste waarvan be-

kend is dat hij met verve de nieuwe tijd aankondigde en propageerde. Reden genoeg om stil te staan bij dit fenomeen uit de Beemster.

Wouter Sluis

Het leven van Wouter Sluis kan zonder overdrijving dramatisch genoemd worden. Tijdens en na zijn leven werd hij geroemd maar minstens zo vaak verguisd. Het rijmpje

'...Wie kaast volgens methode Sluis, Die heeft het in zijn hoofd niet pluis...'

was in bepaalde kringen een tophit op bruiloften en partijen. Velen moesten niets hebben van zijn revolutionaire methoden die alle gebieden van de landbouw bestreken. Anderen waren wantrouwend maar draaiden [038] later bij. Zo vond Sluis op een gegeven moment een methode uit om het in de grond aanwezige brongas te benutten. Een buurman vertelde later:

'...Op zekeren dag komt Sluis, belast en beladen met glazen stolpen en weinappen op mijn erf met het verzoek mijn schuitje te mogen gebruiken ter verzameling van brongas. Mijne nieuwsgierigheid hierdoor opgewekt, deed mij vragen hoe hij dit wilde bewerkstelligen en welk doel hij daarmee beoogde. Toen hij mij van de wijze van verzamelen op de hoogte had gebracht, vertelde hij mij dat hij 's avonds een voordracht zou houden over electriciteit en gassen, enz. Ik bewonderde zijn zelfvertrouwen, maar had weinig verwachting in het slagen zijner proeven. Niet in de gelegenheid zijnde bij de voordracht aanwezig te zijn, was ik om Sluis toch blijde, later te vernemen dat de proeven bijzonder waren geslaagd, de leerzame voordracht zeer had geboeid en het met behulp van mijn schuitje verzamelde gas had opgevlamd tot aan den zolder van het lokaal...'

Wouter Sluis werd geboren op 27 november 1827 in de gemeente Hoogkarspel als eerste zoon van de landbouwer Rijer Sluis. Niet lang daarna zou het gezin verhuizen naar een boerderij in het dorp Hem. Al snel werd duidelijk dat Wouter in de voetsporen van zijn vader zou treden en boer zou worden. In 1848, hij was toen 21 jaar, was het zover en begon hij een eigen bedrijf in Beemster. Een jaar na het overlijden van zijn vrouw trad hij opnieuw in het huwelijk met de welgestelde weduwe Antje Admiraal die op de hofstede 'Het Deutzen Hofje' woonde. Wouter verwisselde zijn boerderij voor die van zijn nieuwe vrouw en zou het bedrijf tot grote bloei brengen. Voortdurend was hij bezig de produktie te verhogen door middel van technische vernieuwingen. Om zich op de hoogte te stellen van de nieuwste snuffjes reisde hij stad en land af, tot ver over de grenzen. Vooral Engeland en Denemarken waren favoriete reisdoelen. Een tijdgenoot verklaarde later:

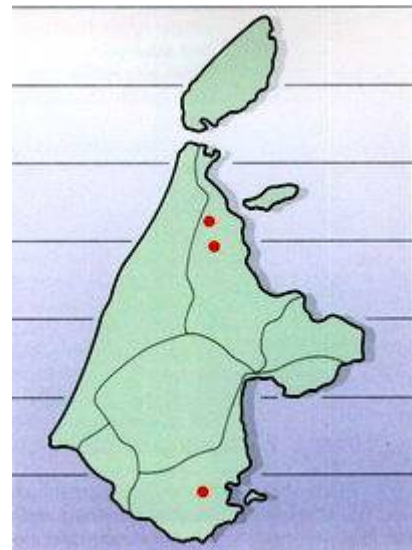
'...Ruime, doelmatige, goed geventileerde en rijkelijk verlichte stallen, waarin het vee in plaats van met dikwijls verontreinigd slootwater op gemakkelijke wijze steeds voldoende van goed drinkwater kon worden voorzien. Vertrekken, geschikt voor een behoorlijk bewaren en verwerken van de melk zijn er aanwezig...'

Hij behoorde tot de eersten die zaai-, dors- en maaimachines ging gebruiken. Hij organiseerde bijeenkomsten voor collega's waarop hij sprak over het belang van draineren en bemesten. Hij propageerde al vroeg de oprichting van een Noordhollandse zuivelschool en wees op de mogelijkheid melk langer houdbaar te maken door het te condenseren. Wouter Sluis was de oprichter van de tuinbouwvereniging in de Beemster en van de coöperatieve augurkenfabriek aldaar. Hij stond aan de wieg van het eerste stoomgemaal in de Beemsterpolder waardoor de afwatering niet meer afhankelijk hoefde te zijn van de wind. Het meest bekend is Sluis echter geworden door zijn methode van kaas maken. De kern van zijn ideeën was simpel:

'...kaasmaken is niet afhankelijk van geluk en toeval, niet van meer of minder toebedeelden zegen, niet van den bodem of van de woning, althans niet in dien zin, dat de kaasmaker in gebreken heeft te berusten. Kaasmaken is een wetenschap, die beoefend dient te worden...'

Met andere woorden: kaasmaken dient op systematische wijze te geschieden en mag nooit worden overgelaten aan knoeiers. De beste plaats om deze doelstelling te bereiken was de fabriek, waar een goed opgeleide kaasmaker de melk van meerdere boeren kon verwerken. Bovendien kon op deze wijze gestreefd worden naar *'...opheffing van de slavernij, waaronder vooral de boerinnen gebukt gingen...'*

In 1872, Sluis had toen al ervaringen met de kaasfabriekjes in Anna Paulowna en Wieringerwaard, probeerde hij met een buurman een kleine kaasmakerij op te richten waar geheel volgens zijn opvattingen gewerkt zou worden. Het bedrijf werd gevestigd aan de Volgerweg te Beemster. Een van de vernieuwingen was een homogeniseer-machine die werkte op de druk van de waterput die hij geslagen had en die ervoor zorgde dat de [039] avondmelk niet kon opromen. Op deze wijze hoefde hij slechts één keer per dag kaas te maken. Het produkt was dan wel, in tegenstelling tot de gewone dagkaas, volvet. Ook het gebruik van stoom in deze fabriek was nieuw. Het bedrijf werd overigens een mislukking hetgeen voor een deel kon worden geweten aan de machines en moest na twee jaar weer worden gesloten. Er waren problemen met een machine waardoor de kazen bij voortdurende beschadigd werden. Het krediet bij de afnemers was toen nog zo klein, Sluis was in hun ogen toch met iets tegen-natuurlijks bezig, dat men weigerde de kazen nog langer af te nemen.

Kaasfabrieken in Noord-Holland Noord 1872

Wouter Sluis is niet rijk geworden van zijn activiteiten. Volgens degenen die hem gekend hebben was dat ook geen wonder. Het belang van anderen kwam altijd voor zijn eigen belang. Zo was hij op zekere dag bezig de wrongel te snijden toen een collega binnenkwam en hem vertelde van zijn moeilijkheden bij het kaasmaken. Waar anderen eerst hun eigen werk zouden hebben afgemaakt stopte Sluis onmiddellijk met zijn arbeid en liep met de bezoeker mee om te kijken wat de man fout deed. Altijd was Sluis op weg. Hij reisde van de ene vergadering naar de andere, het hele land door, hierbij zijn eigen boerderij op de achtergrond schuivend. De zaken gingen dan ook op den duur slechter en slechter. Uit die tijd stamt het rijmpje

'...Wouter Sluis is nooit thuis, Als Wouter Sluis was meer thuis, dan was het beter pluis Bij Wouter Sluis...'

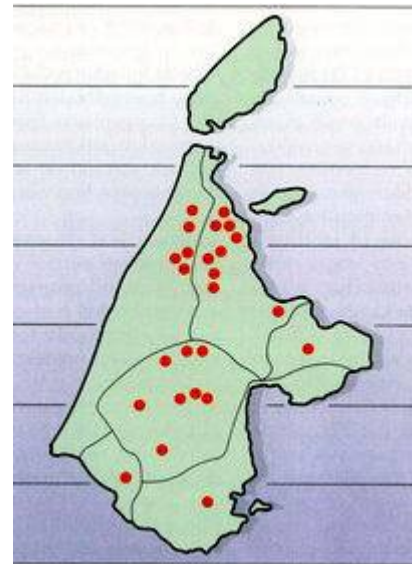
Op het eind van de jaren tachtig moest hij zijn bedrijf dan ook opgeven en verhuisde hij naar een tuindersbedrijf in de Beemster. Niet lang daarna werd hij ziek en moest hij overgebracht worden naar een verpleeginrichting in Purmerend en later naar een krankzinnigengeesticht in Meerenburg. Hier overleed hij op 20 februari 1891, op 63-jarige leeftijd, als anoniem persoon. Een graf is nooit gevonden.

'...op onderlinge grondslag...'

Toch zouden al tijdens zijn leven vele van de ideeën van Wouter Sluis gerealiseerd worden. De *'Vereeniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in Hollands Noorderkwartier'*, waarvan hij één van de drijvende krachten was geweest ging onverdroten door met het uitschrijven van

prijsvragen en het propageren van zuivelonderwijs, kaasfabrieken en wetenschappelijke methoden. In de zomers van 1880 en 1881 stak men vele duizenden guldens in een experiment waarbij een aantal nieuwe technieken om boter te maken werd beproefd. De vroegste samenkerijen kregen halverwege de jaren tachtig navolging.

Het waren nog geen coöperaties in de strikte zin van het woord. Veelal ging het om Naamloze Vennootschappen, maatschappen, verenigingen of firma's waarin groepjes boeren het benodigde kapitaal bijeenbrachten. Het doel was steeds gelijk: het voor gezamenlijke rekening produceren en verkopen van kaas. Meestal bood men ook aan boeren die zich niet wilden binden, de mogelijkheid melk te leveren. Deze boeren kregen dan wel minder melkgeld uitgekeerd dan de 'leden'. Om het risico op grote financiële stroppen te verkleinen werden geen speciale fabrieksgebouwen neergezet. In een aantal gevallen werd gewoon een gebouw gehuurd. Het kapitaal bleef laag en was zelden hoger dan zo'n 12.000 gulden. Soms kon men met een paar honderd gulden al van start gaan. Meestal gebruikte men een gewone boerderij. Mocht het mis gaan dan kon aan de 'fabriek' altijd nog een andere bestemming gegeven worden. Gemiddeld verwerkten de samenkerijen tussen de 600 en 700 ton melk per jaar.

*Kaasfabrieken in Noord-Holland
Noord 1890*

Tussen 1883 en 1890 werden er maar liefst 31 fabrieken 'op onderlinge grondslag' opgericht in Noord-Holland. De plotselinge groei van deze samenkerijen in de jaren tachtig had vooral te maken met de scherpe prijsdaling die in 1885 en 1886 optrad. Deze daling betrof vooral de prijzen voor slachtvee hetgeen wederom grote aantallen veehouders deed besluiten over te stappen op de zuivel. Het gebrek aan deskundige arbeidskrachten en de sterker wordende roep om betere produkten deden de rest.

Weer Wieringerwaard

Een van die nieuwe samenkerijen was 'Aurora' te Wieringerwaard, in 1887 opgericht door de landbouwer J.L.Th. Groneman [040] en enige anderen. Waarschijnlijk was er onenigheid onder de boeren van Wieringerwaard over de te lage uitkomsten van de andere kaasfabriek in het dorp. Het is opmerkelijk dat ook aan de wieg van dit tweede bedrijf in Wieringerwaard enkele opvallende personen hebben gestaan. In de eerste plaats was dat oprichter Groneman, veefokker, dijkgraaf, wetenschapper en vernieuwer. Net als zijn tijdgenoot Wouter Sluis was Groneman betrokken bij de '*Vereeniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in Hollands Noorderkwartier*'. Ook hij was voorstander van het gebruik van de wetenschap bij de agrarische produktie en bij de kaasbereiding.

Ook Groneman probeerde via lezingen en voorlichtingsbijeenkomsten anderen van zijn ideeën te overtuigen. Het was Groneman al jaren een doorn in het oog dat zijn op de boerderij gemaakte kaas doorgaans als 'vormloze klonten' op de markt van Schagen ter verkoop werd aangeboden. In zijn eentje zag hij geen mogelijkheden verbetering aan te brengen. Om de kaas wat systematischer te bereiden en om het transport te verbeteren waren investeringen nodig die te hoog waren voor een individuele boer. Groneman had echter wel ideeën hoe hij dit probleem moest oplossen: samenwerking met andere boeren. Er waren voorbeelden genoeg

van groepjes veehouders die met succes een samenkerij exploiteerden. Er was er nota bene één in Wieringerwaard zelf en er was plaats en melk genoeg voor een tweede. In 1887 was het zover. Samen met een aantal andere veehouders in de buurt richtte Groneman aan de Barsingerweg, vlak bij zijn boerderij, de kaasfabriek 'Aurora' op. Qua inrichting en opzet was dit bedrijf hetzelfde als de andere samenkerijen. Groneman ging echter nog een stapje verder. Overtuigd als hij was van het belang van een goede kaasmaker stapte hij naar de beste die er op dat moment rond liep: *Piet Boekel* uit Wieringerwaard.

Piet Boekel was geen idealist zoals Sluis en Groneman. Integendeel. Hoewel hij met de laatstgenoemde heren zijn interesse voor de wetenschappelijke kaasbereiding gemeen had, werkte Boekel voornamelijk in zijn eentje en voor zichzelf. Jaren van onderzoek en experimenteren leverden hem uiteindelijk een methode op waarmee een kwalitatief zeer goede kaas gemaakt kon worden. Het bewijs werd keer op keer geleverd: de kaas van Boekel haalde de hoogste marktprijzen. Daar waar Wouter Sluis echter zijn methode propageerde aan iedereen die het maar wilde horen hield Boekel zijn methode geheim. Slechts tegen betaling van 250 gulden en de verplichting tot geheimhouding was hij bereid anderen in te wijden in zijn wetenschap. Degenen die er op reageerden werden er zeker niet slechter van: ook hun kaas werd beter en haalde daardoor hogere prijzen. Wat was er nu zo bijzonder aan de methode van Boekel? Zelf gaf hij twee hoofdlijnen aan voor de bereiding van kaas: zindelijkheid en orde. Tot de inventaris van een kaasfabriek behoorde in ieder geval een fornuis waar steeds grote hoeveelheden heet water konden worden klaargemaakt teneinde het gereedschap te kunnen ontsmetten. De methode Boekel gaf ook aan dat de wrongel beter gesneden dan gebroken kon worden.

Tot zover was dit geen nieuws. Ook Wouter Sluis pleitte eerder voor zindelijkheid en orde. Ook hij propageerde het gebruik van messen. Boekel had echter nog een element aan zijn methode toegevoegd. Door puur toeval had hij ontdekt dat de toevoeging van bepaalde melkzuurbacteriën, in de vorm van 'lange wei', een gunstige invloed op de kaas uitoefende. Daarnaast wist hij het vochtgehalte van de kaas omlaag te krijgen waardoor een steviger produkt ontstond.

Zijn geheimhouding was een doorn in het oog van hen die het welzijn van alle Noordhollandse kaasboeren en -makers voor ogen hadden. Met name de Vereeniging' bekritiseerde zijn manier van werken. 250 Gulden was voor de meesten te veel. Zij die het wel konden betalen waren vaak al welgesteld en werden het nog meer dankzij de Boekelmethode. Voor de minder welgestelden gold het omgekeerde. In de algemene vergadering van 1886 werd Boekel vergeleken met Sluis:

'...Indertijd heeft het systeem Sluis belangrijke verbeteringen in het kaasmaken aangebracht, tegenwoordig schijnt het systeem Boekel meer op de voorgrond te treden en naar veler meening een geheel jaar door elkaar genomen, dat van den heer Sluis te overtreffen. De heer Sluis was echter altijd geheel belangeloos geweest, steeds bereid om iedereen die hulp vroeg met raad en daad bij te staan. Meende hij middelen gevonden te hebben die tot verbetering strekten dan maakte hij die publiek. Zijn streven was steeds nuttig en bevorderlijk te zijn aan den bloeienden welvaart van den landbouw in het algemeen. (...)

De heer Boekel daarentegen houdt zijne methode geheim haar alleen mededeelende aan enkelen die tegen betaling haar wilden leeren en toepassen...'

De 'Vereeniging' besloot dan ook te gaan praten met Boekel. Onder de onderhandelaars was ook de Wieringerwaarder Groneman die toen net met zijn plannen voor een samenkerij

rondliep. In 1886 bereikte men overeenstemming. Boekel ontving een bedrag van 2000 gulden en moest in ruil daarvoor zijn 'schoolgeld' verlagen tot 50 gulden voor iedereen die zijn methode wilde leren. De verplichting tot geheimhouding verviel daarbij. [041] Ook legde Boekel zich vast zijn methode op papier te zetten, te laten drukken en in de handel te brengen voor hooguit fl. 2,50. Een en ander had het gevolg dat de Boekelmethode in korte tijd op de meeste boerderijen en kaasfabrieken werd ingevoerd en daarmee van grote invloed was op de algehele kwaliteit van de Noordhollandse kaas.

Het was deze Piet Boekel die in 1887 door zijn plaatsgenoot Groneman gevraagd werd directeur te worden van de nieuw op te richten kaasfabriek 'Aurora'. Boekel stemde toe en vanaf dat moment was de tweede fabriek van Wieringerwaard toonaangevend op het gebied van de kaasmakerij: er werden goede produkten gemaakt die voor de boeren een goede melkprijs opleverden.

Nog geen coöperaties

Met *Sluis*, *Groneman* en *Boekel* hebben we drie mannen voor het voetlicht gehaald die grote invloed hebben gehad op de eerste jaren van de fabrieksmatige zuivelbereiding in Noord-Holland. Opmerkelijk is dat de drie tevens aan de wieg stonden van twee van de eerste voorgangers van Melkunie Holland, beiden gevestigd te Wieringerwaard: de N.V. 'De Wieringerwaarder Maatschappij tot bereiding van Kaas' en 'Aurora'.

Kaasfabrieken in Noord-Holland Noord 1904

Het aantal samenkazerijen zou in de jaren negentig verder toenemen. Tussen 1891 en 1906 zouden er maar liefst 55 fabriekjes op onderlinge grondslag opgericht worden waarmee het totaal op 87 gebracht werd. Hier stonden 19 particuliere fabrieken tegenover. In 1908 waren er in totaal al 125 fabrieken die inmiddels bijna evenveel kaas produceerden als de nog overgebleven kaasboerderijen. In 1911 was de verhouding al gelijk. Vaak hadden ook de samenkazerijen gekozen voor de vorm van de naamloze vennootschap. De risico's waren kleiner. Bovendien leende een NV zich toen uitstekend voor het in de praktijk brengen van het coöperatieve beginsel. In plaats van een winstuitkering ontvingen de deelnemers een vaste rente op het kapitaal dat ze geïnvesteerd hadden. Echte coöperaties in de zin van de coöperatiewet van 1876 waren er tot 1911 overigens nog niet. Volgens de toenmalige zuivelconsulent L.T.C. Scheij bestond het

'...coöpereren hierin, dat zij de vele inbrengers van melk of de losse leveranciers evenveel uitbetaalden per liter of kilogram melk als aan de vennoten, doch een vast bedrag lieten betalen voor het gebruik van de fabriek, rente van het kapitaal, afschrijvingen en onderhoud. Deze vergoeding varieerde van 1/8 a 1/4 cent per liter of kg. De berekening van het voor de melk uit te keren bedrag was heel eenvoudig en zuiver van opzet. Het bruto bedrag bestond uit de gelden, welke de kaas had opgebracht, [042] welke gedurende de betalingsperiode dus uit de melk van die periode gemaakt was, waarbij nog kwamen de gelden der randekazen en der weiboter. Voor de exploitatiekosten werd bijvoorbeeld 1/2 cent per liter of kilo melk ingehouden. Het netto uit te keren bedrag gedeeld door de in die maand geleverde kilogrammen of liters melk of kilogrammen 'berekend' vet wees uit, hoeveel elke leverancier voor 1 kilogram melk of geleverd 'berekend vet' ontving...'

'...dat zooveel mogelijk alle fabrieken zich zullen aansluiten...'

Het was de betrokken boeren en kaasmakers waarschijnlijk om het even of er nu gewerkt werd met een echte coöperatieve vereniging of met een andere ondernemingsvorm. Het samenwerken en het gemeenschappelijk dragen van de risico's stonden voorop. Deze houding weerspiegelde zich in de samenwerkingsverbanden tussen de verschillende fabrieken. Tot 1887 had de *'Vereeniging tot Ontwikkeling van de Landbouw in Hollands Noorderkwartier'*, zich met de zuivelzaken beziggehouden. Steeds meer echter verschoof de aandacht van deze organisatie naar andere landbouwzaken die uiteraard ook zeer belangrijk waren. Prijzen voor kaasmakers en -fabrieken werden na 1880 niet meer gegeven. Men beperkte zich tot de vee-teelt en de akkerbouw.

De financiële situatie van de 'Vereeniging' werd er door een afnemend ledental niet beter op. Veel landbouwers konden of wilden de vrij hoge contributies niet meer opbrengen. Wanbetalers werden met naam en toenaam in de notulen van de 'Vereeniging' genoemd. Voor velen betekende dit de aanzet om maar helemaal op te zeggen.

De afnemende belangstelling bij de 'Vereeniging' voor de zuivelfabrikage en het toenemend aantal kaasfabrieken in Noord-Holland was voor een aantal zuivelondernemers de aanleiding om een nieuwe organisatie op te richten. Op 2 september 1886 kwam een tiental *'...bestuurders van kaasfabrieken in Noord-Holland...'* bijeen om de situatie te bespreken. Hoewel niet iedereen aanwezig was, hadden 16 kaasfabrieken in 15 dorpen hun medewerking reeds toegezegd: Nieuwe Niedorp (2x), Oude Niedorp, Winkel, Oude Sluis, Haringkarspel, Kolhorn, Schagen, Warmenhuizen, 't Zand, Beemster, Keinsmerbrug, Aartswoud, Oudorp, Schermer en Wieringerwaard.

Het bestuur van de nieuwe vereniging, waaronder Jan Bakker van de fabriek in Wieringerwaard, benadrukte dat het wenselijk en noodzakelijk was dat *'...zooveel mogelijk alle fabrieken zich zullen aansluiten en voor zooverre ze geen lid zijn, zich voor het lidmaatschap zullen opgeven. (...) De contributie van 5 gulden per jaar, die geheel voor de goede zaak in aller belang gebruikt wordt, is zoo gering, dat moet verondersteld worden, dat ook Uwe fabriek als lid zal toetreden...'* Deze oproep gold voor zowel de particuliere als voor de 'coöperatieve' fabrieken. Pas wanneer alle zuivelondernemingen onder een organisatie zouden vallen, kon een vuist gemaakt worden. Een vuist tegen de slechte hygiënische toestanden die er vaak nog heersten op de boerderij en in de fabriek. Een vuist vooral tegen de hoge weeg- en wikkelen die op de kaasmarkten in Alkmaar, Edam, Hoorn en Purmerend werden gehanteerd en die voor de kleine fabriekjes op den duur een te hoge kostenpost gingen vormen.

Vanaf 1894 was men voortdurend in touw om de gemeentebesturen te bewegen iets aan die lonen te doen. Toen men na bijna 8 jaar strijd nog steeds tegen een muur van onbegrip aanliep, werd besloten zelf maar een kaasmarkt in het leven te roepen. Als lokatie werd gekozen voor Schagen, midden in het gebied waar ook de meeste kaasfabrieken te vinden waren: het meest noordelijke gedeelte van Noord-Holland. In 1904 waren er van de 74 fabrieken in Noord-Holland-Noord, 55 aangesloten bij de vereniging. Hieronder waren inderdaad zowel particuliere bedrijven als 'coöperatieve'. Drie fabrieken die nog geen lid waren, hadden al te kennen gegeven op korte termijn te willen toetreden. De overgebleven 16, waaronder ook weer particuliere en 'coöperatieve' ondernemingen, hadden nog geen belangstelling.

In 1906 besloot het bestuur, op advies van de toen pas door de overheid benoemde zuivelconsulent Scheij, de zaken wat meer professioneel aan te pakken. Op 29 januari van dat jaar werd

een speciale vergadering uitgeschreven waarop Scheij zijn ideeën kon ontvouwen. [043] Een vereniging van zuivelfabrieken zou, aldus de consulent, moeten

'... voldoen aan de eischen die men mag stellen aan eene goede organisatie. Zooals het tot heden gegaan is hebben personen en fabrieken evenveel te zeggen, wat zeer verkeerd is; daarenboven stemmen personen over de belangen van anderen. Bij de nieuwe vereniging hebben alleen de belanghebbenden stemrecht en dan in verband met de hoeveelheid melk die ze verwerken en in wier overeenstemming zij bijdragen in de door de vereeniging te maken kosten. Buitengewone leden hebben wel het recht aan de discussiën deel te nemen doch stemmen niet mee...'

Indien de vergadering accoord zou gaan met de nieuwe opzet zou het gemakkelijker zijn koninklijke goedkeuring te verkrijgen en toe te treden tot de 'Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond'.

De argumenten van Scheij waren doorslaggevend. De oude vereniging werd ter plekke opgeheven om plaats te maken voor een nieuwe: de 'Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland', gevestigd in Schagen. In principe konden tot de nieuwe bond zowel particuliere als 'coöperatieve' ondernemingen toetreden. In de statuten werden hier geen uitspraken over gedaan. Logisch, in Noord-Holland bestonden op dat moment nog maar enkele echte coöperatieve kaasfabrieken. Ook de doelstellingen van de bond bleven in grote lijnen dezelfde. Door zoveel mogelijk fabrieken te bewegen toe te treden hoopte men sterker te staan ten opzichte van de overheid en de handel. Het omlaag brengen van de wik- en weeglonden op de kaasmarkten was ook van de nieuwe bond een steeds terugkerend punt van bespreking. Op het gebied van de kwaliteitsverbetering van de kaas kon men samen meer doen dan alleen, hetgeen op den duur voor iedereen voordeel zou opleveren.

In 1907 organiseerde de bond haar eerste kaaskeuring. In 1909 stond men aan de wieg van de eerste Noordhollandse 'Vakschool voor kaasmakers'. Ieder lid droeg voor deze school drie gulden bij. De lessen werden in de wintermaanden twee keer per week gegeven door de zuivelconsulent. Ook nieuw was de oprichting van een 'Coöperatief Magazijn'. Door het gezamenlijk inkopen van machines, meubelen en andere grondstoffen dan melk hoopte men financieel voordeel te behalen voor de individuele leden. Nog in het jaar van de oprichting waren er al 27 fabrieken aangesloten. Het totaal aantal fabrieken in Noord-Holland was gestegen tot 114.

[044] Nog steeds dagkaas

Opvallend is dat de opzet, de organisatie en de werkwijze van de samenkerijen tussen 1871 en 1911 weinig veranderde. Nog steeds was het aantal deelnemers in de regel beperkt en werd men naar rato uitbetaald. Niet-leden kregen een iets lagere melkprijs. Nog steeds werd gewerkt in eenvoudige gebouwen die bij sluiting van de fabriek zonder veel moeite een andere bestemming konden krijgen. Nog steeds werd er dagkaas gemaakt met als bijproduct weiboter. De avondmelk werd op de boerderij te romen gezet, de volgende dag vermengd met de volle ochtendmelk en naar de fabriek gebracht. De boer zelf hield de room van de avondmelk en maakte er boter en karnemelk van.

Het kaasmaken zelf werd overgelaten aan de kaasmaker, een beroep dat in 1871 nog nieuw was maar dat in de loop van de volgende decennia steeds vaker voorkwam. Kaasmakers kwamen vaak van buiten het dorp waar zij werkten. Meestal waren ze niet lang aan een fabriek verbonden. Ze trokken van dorp naar dorp. In een aantal gevallen waren ook vrouw en kinde-

ren ingewijd in het vak en werd de gehele familie aangenomen en gehuisvest. In Wieringerwaard, waar vanaf 1872 één en vanaf 1887 twee fabrieken kaas maakten, kwamen en gingen tussen 1872 en 1912 minstens twaalf kaasmakers en hun gezinnen. De meesten bleven maar kort zoals tabel 4 laat zien.

Van 4000 naar 135

In deze eerste periode van concentratie besloten duizenden boeren hun kaasproductie af te stoten naar de fabriek. In 1911 waren er 135 zuivelfabrieken in het noorden van Noord-Holland. Gemiddeld waren er zo'n tien tot twintig leden bij een fabriek betrokken. Omdat het aantal niet-leden per fabriek vaak groter was dan het aantal leden kan aangenomen worden dat tussen 1871 en 1911 minimaal zo'n 4000 boeren waren afgestapt van het zelfkazen. In 40 jaar tijd waren op deze wijze 4000 'kaasbedrijven' opgegaan in het grotere geheel. Na 1911 zou deze ontwikkeling zich doorzetten, steeds sneller en steeds ingrijpender. De tweede ronde van fusie en concentratie kon beginnen.

De tweede ronde: van dagfabriek naar zoetfabriek.

'... in de noordhollandse dorpen nam de kaas-fabriek een belangrijke plaats in. Elk dorp had zijn fabriek, soms wel twee. De fabriek, tot stand gebracht door de boeren zelf met behulp van de timmerman van het dorp en ook door hen zelf geleid, had de belangstelling van de gehele bevolking. (...) Wie dit beleefd heeft en zich herinnert, hoe elke dag tussen half 6 en 7 uur 's morgens van alle boerderijen de melk op handkarren, hondekarren of wagens met een paard naar de fabriek gebracht werd en de brengers na onder het lossen van de melk elkaar gesproken te hebben, met de wei en het laatste nieuws naar de boerderijen terugkeerden, voelt daarvoor wat...'

Zuivelconsulent Scheij was in 1954 bij het schrijven van zijn memoires nog lyrisch over de dagfabriekjes uit het begin van deze eeuw. Toch noemde hij even later de oprichting van de eerste grote coöperatieve zuivelfabriek in 1911 een '*...mijlpaal in de geschiedenis der Noord-hollandsche zuivelbereiding...*'. Het bedrijf was ontstaan na de opheffing van twee kleine kaasfabriekjes in St. Maartensbrug: '*Klein begin*' en '*St. Maartensbrug*', opgericht in respectievelijk 1889 en 1903. De gebouwen en de apparatuur van de twee bedrijfjes werden verkocht. De opbrengst werd gebruikt om een deel van de enorme kosten voor de nieuwbouw te kunnen dekken. Alleen aan gebouwen was men al ruim 20.000 gulden kwijt. Het werd een echte fabriek die niet veel meer leek op de oude vertrouwde samenkazerijen. Dominant was een grote stoommachine die door middel van een lange drijfstang en leren riemen de machines aandreef: centrifuges, pasteurs, melk- en weipompen.

De zoetfabriek

Bij de oprichting waren 38 veehouders betrokken die samen zo'n 500 koeien hadden. De plannen waren gebaseerd op 1000 koeien, volgens Scheij de meest rendabele grootte van een zuivelfabriek. Boven de kaasmaker die inmiddels een vertrouwde verschijning was in het Noordhollandse moest een 'beroepsdirecteur' komen, het liefst iemand van de zuivelschool in Bolsward. Iemand die op de hoogte was van chemische processen en de moderne bereidingsmethoden. Iemand die geleerd had een bedrijf met meerdere werknemers te leiden.

Ondanks de hoge eisen die aan de nieuwe functionaris gesteld werden meldden zich 70 sollicitanten. Uit hun midden werd de Fries H.Th. de Bruin gekozen als eerste directeur van de eerste kaas- en boterfabriek in Noord-Holland. Dat de fabriek ook boter maakte, uit volle melk, was nieuw en vormde de belangrijkste innovatie. Tot 1911 maakte men op de kaasfa-

brieken, de dagfabrieken, alleen weiboter, een kwalitatief veel minder produkt. De boer bracht één keer per dag ('s morgens) de melk naar de fabriek, hield de room van de avondmelk op de boerderij en maakte daar zelf boter van. Het nieuwe bedrijf in St. Maartensbrug, de CZ '*De Eensgezindheid*', werkte met zowel de avond- als de ochtendmelk. De boeren waren daartoe bereid omdat de melk beide keren door de fabriek werd opgehaald.

[045] Zij waren daarmee de eerste veehouders die werden vrijgesteld van het vervoer van hun eigen melk. Omdat deze melk op de boerderij nog geen enkele bewerking had gehad spraken men van 'zoete melk'. De '*Eensgezindheid*' was dan ook een 'zoetfabriek'.

De melkprijzen die de '*Eensgezindheid*' kon uitbetalen waren zeer hoog. Er kwamen zelfs bedragen voor van twaalf cent per kilo. Elders schommelden de melkprijzen in die tijd nog rond de zes cent of minder. De boeren van St. Maartensbrug werden uitbetaald naar het vetgehalte in de melk en niet langer per kilo of per liter, een praktijk die altijd zeer algemeen was geweest maar die vaak tot knoeierijen leidde. Vaak werd aan de melk water toegevoegd zodat men met meer gewicht naar de fabriek ging. Het uitbetalen naar vetgehalte, waar *Wouter Sluis* jaren eerder al voor had gepleit, dwong de veehouders hun melk zuiver te houden hetgeen de algemene kwaliteit van het eindprodukt ten goede kwam. Het gevolg was dat de kaas op de markt per kilo meer opbracht dan voorheen en dat de boeren hiervan meeprofiteerden doordat ze een betere melkprijs kregen.

De coöperatievorm garandeerde dat. Echter niet alleen de kwaliteitsverbetering zorgde voor hogere opbrengsten. De '*Eensgezindheid*' was de eerste fabriek die op grote schaal kaas ging produceren. Dit betekende dat, relatief gezien, met minder investeringen en arbeid meer melk verwerkt kon worden. Bovendien konden, door de grootte van het bedrijf, betere directeurs en kaasmakers worden aangetrokken. Omdat de grondstof door een grote groep boeren werd geleverd kon men in de fabriek rekenen op een veel meer gelijkmatige aanvoer dan voorheen. Dit verhoogde de bedrijfszekerheid. Men kon voor het eerst op grote schaal andere produkten dan kaas gaan maken. Consumptiemelk was daar een voorbeeld van.

Tabel 4 Kaasmakers in de Wieringerwaard 1872-1912

Naam	Familieleden als kaasmaker genoemd	Periode
Volkert Sieben	nee	1872-1873
Klaas Brouwer	ja	1894-1901
Jan Smit	ja	1894-1909
Nicolaas Veerman	nee	1897-1909
Jan Roos	ja	1901-1905
Pieter Slikker	nee	1905-1905
Jan Moeijes	nee	1906-1908
Henricus Naastepad	nee	1908-1909
Gerrit Schrieken	nee	1909-1911
Jan Homan	ja	1909- ?
Willem de Leeuw	ja	1909- ?
Pieter Slikker	nee	1910-1910
xxxxx		? - ?
Jacob Haker	nee	1915-1927 ²

2 *Jacob Haker was de Opa van maker ZHN!*

Voor de boeren betekende de oprichting van deze eerste echte coöperatieve fabriek naast de hogere en meer constante melkprijzen vooral een verlichting van hun taak. Bovendien kon men op de boerderij met minder vreemd personeel toe. De welvaart op het platteland was vanaf 1890 toegenomen. Kinderarbeid was bij de wet verboden. Vrouwen mochten op zondag niet meer werken. Van overheidswege werden eisen gesteld aan de bereiding van boter en kaas. Licht en lucht kwamen in de plaats van schemer en stank. De boer hoefde niet meer zo nodig. Hij was veel liever met zijn koeien en zijn varkens bezig. Van de fabriek kreeg hij de wei gratis teruggeleverd zodat op veel boerenbedrijven de varkensmesterij weer terugkwam. Bovendien zorgden de betere melkprijzen ervoor dat het verlies van de inkomsten uit de boterverkoop ruimschoots gecompenseerd werden.

De verdere opmars van de zoetfabrieken

De dagkaasfabrieken konden bij lange na niet op tegen de voordelen die de zoetfabriek in St. Maartensbrug bood. Gelukkig voor hen bleef het transport een problematische zaak zodat de boeren niet in verleiding werden gebracht over te stappen naar St. Maartensbrug. Dat hoefde ook niet. Het goede voorbeeld was gegeven en dat was genoeg. In het Noord-Holland van de jaren tien en twintig was nog steeds in iedere streek plaats voor een zuivelfabriek. De goede melkprijzen en de uitstekende naam die de produkten uit St. Maartensbrug hadden zetten veel anderen er toe aan het ook te gaan proberen.

Overal kwamen groepen boeren bijeen om de mogelijkheden van een coöperatieve boter- en kaasfabriek te bepreken. Omdat men, in tegenstelling tot vroeger, in grotere groepen opereerde en daarom over veel meer kapitaal kon beschikken, kon er flink geïnvesteerd worden in gebouwen en inventaris. De banken hadden in die tijd nog weinig interesse. Altijd werd gekozen voor een zoetfabriek en voor de coöperatie. Dagkaasfabrieken waren een uitstervend verschijnsel. Particuliere ondernemingen kwamen in het Noord-Hollandse nagenoeg niet voor. Zelfs de enkele NV's die er waren werkten op coöperatieve grondslag.

Soms werden twee kleine bedrijfjes samengevoegd waarna er genoeg leden waren om een behoorlijk kapitaal op te bouwen. Soms werden de kaasfabriekjes gewoon opgeheven en sloten de boeren zich aan bij een naburige zoetfabriek. Deze keuze hing af van de afstand die overbrugd moest worden maar ook van geloofsovertuiging - Rooms-katholieke melk in een Gereformeerde fabriek was toen nog vaak ondenkbaar- en dorpsmentaliteit. Dorpen waren in het begin van de twintigste eeuw nog hechte gemeenschappen die voor het grootste gedeelte eigen voorzieningen hadden. Een fabriek in een ander dorp was net zo vreemd als een fabriek ver weg in de grote stad. Na 1911 begonnen de zoetfabrieken aan hun opmars. Eerst geleidelijk, de volgende twee gingen pas in [047] 1912 te Oudendijk en Heer Hugowaard van start, na 1914 in hoog tempo. Het gebrek aan arbeidskrachten op de boerderij en op de kleine zuivelbedrijven gedurende de mobilisatie zal hier zeker invloed op hebben gehad.

Op 1 februari 1914 werd te Opmeer de CZ 'Aurora' opgericht. Vergeleken bij de vorige drie fabrieken was dit een kleintje. Daar zou echter snel verandering in komen. Al in 1915 bleek dat de schatting van 300 koeien veel te laag was. Men had er geen rekening mee gehouden dat de boeren van de andere (dag)fabrieken in de omgeving wel eens snel op het gemak en de hogere melkprijzen van de nieuwe zoetfabriek zouden kunnen afkomen. Nog geen jaar na de oprichting besloot men uit te breiden naar een capaciteit van 1100 koeien. In de twintiger jaren zou 'Aurora' uitgroeien tot de grootste zuivelfabriek van Noord-Holland met in 1933 een totaal aantal koeien van 5000 die gezamenlijk ruim 17 miljoen kilo melk produceerden. Zo ver was het echter nog lang niet. De eerste echte klapper kwam in 1916. In Lutjewinkel hadden de veehouders van maar liefst 8 dagfabrieken de hoofden bij elkaar gestoken en besloten tot de oprichting van de op dat moment grootste zoetfabriek van de provincie: de CZ 'West-Friesland'. Bij de start op 26 september waren er 193 boeren aangesloten en had men de beschikking over de melk van 1198 koeien. Gedurende het eerste boekjaar werd in totaal 3 miljoen kilo melk verwerkt. De uitbetaling bedroeg gemiddeld fl. 10,89 per 100 kilo melk.

Wieringerwaard: nu een achterblijver

Hoe zat het nu met de twee zuivelbedrijven in Wieringerwaard, de twee fabrieken waarmee we de geschiedenis van Melkunie Holland begonnen zijn: de 'Volharding' (de coöperatieve voortzetting van de NV '*De Wieringerwaardse Maatschappij tot Bereiding van Kaas*') en 'Aurora'? De tijd scheen even te hebben stilgestaan. In 1926 produceerden de beide ondernemingen nog steeds volgens de oude methode: er werd alleen dagkaas gemaakt. De boter bleef in de omgeving van Wieringerwaard bij de boeren en de melk werd een keer per dag opgehaald.

Hoewel men in de afgelopen decennia genoeg had geïnvesteerd bleven de gebouwen en de uitrusting betrekkelijk eenvoudig en zeker niet geschikt voor een grootschalige productie. Men had in Wieringerwaard eigenlijk nog geen behoefte aan verandering. Alles ging immers goed zo. Nog in 1925 had men onderzocht hoe onvoordelig een zoetfabriek in het dorp zou zijn. In dat jaar werd een commissie benoemd, bestaande uit vertegenwoordigers van de twee bedrijven, die de bedrijfsresultaten van een aantal zoetfabrieken moest vergelijken met de eigen resultaten. De commissie kreeg inzage in de boekhoudingen van 8 fabrieken.

[047] De uitkomsten werden samengevat in een tabel waaruit bleek dat de boeren van de twee dagkaasfabrieken in Wieringerwaard beter af waren dan wie dan ook:

'...gesteld dat een boer 100 kg volle melk heeft. Levert hij deze aan een zoetfabriek, welke voor dat tijdvak b.v. 10 cent per kg. betaalt, dan ontvangt hij dus f. 10,-.

Levert hij aan dagfabriek, dan blijft er aan room en verdamping 6 % of 6 kg, thuis. Is de prijs van deze fabriek b.v. 1 cent minder dus 9 cent, dan zou hij van de fabriek $94 \times 9 \text{ cent} = \text{f. } 8,46$ ontvangen. Van de thuisgebleven 6 kg. kan worden gemaakt 0,8 kg. boter a f. 2,- is f. 1,60. Voorts 4,5 liter karnemelk a 3 cent = 12 cent. Totaal dus $\text{f. } 8,46 + 1,60 + 0,12 = \text{f. } 10,18...$ '

De uitbetaling door de fabrieken in Wieringerwaard kwam neer op gemiddeld fl. 8,73 voor de leden van 'Aurora' en op fl. 8,49 voor de leden van de 'Volharding'. De zoetfabrieken scoorden lager, op een na: 'Neerlandia' te Stompvoren. In St. Maartensbrug hadden de boeren het volgens het rapport maar slecht getroffen. Per 100 kilo melk kregen zij maar fl. 7,57 uitbetaald.

Eerlijkheidshalve wezen de onderzoekers ook op het feit dat een zuivere vergelijking niet goed mogelijk was. Ze hadden dan ook geen rekening gehouden met verschillen in vetgehalte, hoogte van de rente, reserveringen, kaas- en boterprijzen, ligging van de fabrieken, inventarissen en gebouwen. Nog geen jaar na het onderzoek besloot men de zaken nog eens op een rij te zetten en nu wel alle factoren mee te wegen. Het bleek dat de resultaten dit keer duidelijk in het voordeel van de zoetfabrieken uitvielen. Wieringerwaard dreigde achterop te raken.

In 1926 waren er voor het eerst evenveel zoetfabrieken als dagfabrieken. Er moest snel gehandeld worden. De twee besturen besloten tot een volledige fusie. Omdat de fabriek van 'Aurora' aan de Barsingerweg het kleinst en het meest verouderd was werd deze gesloten. Het gebouw van de 'Volharding' aan de Zuid-Zijperweg werd groot genoeg geacht om de totale hoeveelheid melk van de twee voormalige dagfabrieken te verwerken en werd dan ook ingericht voor de kaas- en boterbereiding.

'Aurora' was overigens in 1905 al een coöperatieve vereniging. De zuivelpionier J.L.Th. Groneman was in dat jaar nog steeds actief als secretaris-penningmeester. De 'Volharding' was in 1920 een coöperatieve vereniging geworden. De notarisstukken die voor deze gebeurtenis werden opgemaakt geven een mooi beeld van de veranderingen die plaatsvonden bij de overgang van NV op onderlinge grondslag naar een coöperatieve [048] vereniging. Op 31 januari 1920 werd de zuivelfabriek 'De Volharding' voor 7000 gulden verkocht. De verkopers waren 15 boeren die elk voor een vijftiende eigenaar waren. De kopers waren enkele particulieren uit Wieringerwaard. Zij mochten de fabriek op 1 maart hun eigendom noemen. Tevens hadden zij het recht om voor 2000 gulden de inventaris, bestaande uit '...een stoomketel, persen, karns, voorraad en brandstoffen...' over te nemen. Op 19 maart 1920 werd de coöperatieve vereniging opgericht volgens de toen geldende voorwaarden. De oprichters waren voor een belangrijk deel dezelfde die nog geen twee maanden eerder de fabriek verkocht hadden. De

Figuur 2 Het aantal zoet- en dagkaasfabrieken in Noord-Holland 1920-1940
A: Zoetfabrieken B: Dagfabrieken

Figuur 3 De kaasproductie in Noord-Holland x 100.000 kg. 1920-1940

meesten die er niet meer bij waren, waren overleden. Van de anderen mag aangenomen worden dat ze geen heil zagen in de nieuwe coöperatie. Waarschijnlijk was het hele spel in scène gezet want op 3 juni 1920 mocht de coöperatieve vereniging zich eigenaar noemen van de fabriek. De verkoopsom bedroeg 7021 gulden. De extra 21 gulden dienden om de notariskosten te kunnen dekken.

Een gedwongen overstap

De fabrieken te Wieringerwaard waren niet de enige die in de twintiger jaren besloten om samen te gaan, uit te breiden en naast de kaas ook boter te gaan maken. De overstap was min of meer gedwongen. Zowel de vraag als het aanbod namen nog steeds toe. De bevolking groeide als nooit tevoren. Zuivelproducten werden algemeen erkend als gezond volksvoedsel. Aan de andere kant werd ook de veestapel steeds groter en gezonder. Door de verbeterde afwatering en bemesting konden de veehouders op minder grond meer koeien onderhouden. De kleinere fabrieken konden de groeiende melkstream niet langer aan en stonden voor de keus: sluiten, verbouwen, fuseren of aansluiting zoeken bij een groter geheel.

Problematisch voor de kleinere fabrieken waren ook de zogenaamde 'losse' leveranciers, de boeren die ervoor hadden gekozen zich niet aan te sluiten bij welke particuliere of coöperatieve fabriek dan ook. Deze boeren hadden slechts een doel: een zo hoog mogelijke melkprijs. De grote hoeveelheid dagkaas- en zoetfabrieken, maar ook de aanwezigheid van enkele particuliere bedrijven die zich met melkpoeder en condens bezighielden betekende voor deze groep veehouders een aantrekkelijke keuzemogelijkheid. Het gevolg was dat al deze fabrieken in de slag gingen om de boeren zo goed mogelijk tegemoet te komen.

Voor de grotere bedrijven was dit nog wel te doen. Hoe meer melk hoe groter het rendement uit de investeringen. De kleintjes moesten daarentegen vaak hun hele opbrengst opmaken aan uitkeringen aan de boeren om mee te kunnen blijven doen in het spel van vraag en aanbod. In een aantal dorpen konden de daar gevestigde coöperatieve zuivelfabrieken van deze situatie de vruchten plukken. Diegenen die gelijke tred hielden met de technische ontwikkeling van het zuivelbedrijf, hun machinepark snel af schreven en daardoor ruimte kregen om opnieuw te investeren, konden groeien. In het algemeen gold de regel dat wanneer de groei er eenmaal inzat, de rest vanzelf ging. De groten zogen als het ware de kleintjes naar zich toe.

Het wegennet: een nationale aangelegenheid

Deze ontwikkeling zette zich in de dertiger jaren verder door zoals blijkt uit de figuren 2 en 3. [049] De produktie van kaas in Noord-Holland nam tussen 1920 en 1940 enorm toe: van 12 naar 20 miljoen kilo. Het aantal zelfkazende boeren was teruggelopen naar 200. Van de dagfabrieken waren er in 1940 nog maar twee over terwijl de zoetfabrieken aanvankelijk in getal toenamen tot 73 in 1933. Na dat jaar zette een daling in. In 1940 waren er nog maar 61. Ook bij de boter- en kaasfabrieken had de concentratiekoorts blijkbaar toegeslagen. Was het in de voorgaande periode vooral het gebrek aan arbeid geweest dat boeren en kaasmakerijen had doen besluiten te stoppen met de produktie van kaas, de oorzaken van de concentratiegolf na 1933 lagen op geheel andere terreinen.

Kaasfabrieken in Noord-Holland -Noord in 1926
● dag ● zoet

In de eerste plaats was in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw flink gesleuteld aan de Nederlandse wegen. In 1927 zag het langverwachte Rijkswegenplan het licht, in 1932 gevolgd door een tweede en in 1938 door een derde bijgestelde versie. De plannen voorzagen in de aanleg of verbetering van meer dan 3000 kilometer Rijksweg.

De wegebouwsector werd hierbij geholpen door de ontwikkelingen in de chemie waar men ontdekte dat een van de afvalprodukten van de petroleumraffinage, asfaltbitumen, vermengd met zand en steenslag een uitstekend en snel op te brengen wegdek vormde.

Vooraf voor bederfelijke grondstoffen als melk had de revolutie in de Nederlandse wegebouw grote betekenis. Het gebrekkige vervoer in het begin van de eeuw was er de belangrijkste oorzaak van dat de concentratie in de zuivel zich niet verder doorzette. De melk kon via de slechte wegen niet lang vervoerd worden, zelfs niet toen de fabrieken vrachtauto's gingen gebruiken. Met de verbetering van het wegennet was deze belemmering in ieder geval weggenomen.

De techniek

De afstanden die de melkwagens konden afleggen werden op deze manier groter. De fabrieken konden een ruimer melkwinninggebied bestrijken en kregen daardoor meer melk te verwerken. Fabrieksgebouwen namen in omvang toe en machines werden vervangen door grotere, nieuwere en betere exemplaren. Nu hadden de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw vooral in het teken gestaan van het verbeteren van de centrifuge en de karn. Daarnaast had het pasteuriseren van melk en room ingang gevonden in de zuivelfabriek.

De centrifuge, aanvankelijk nog met handkracht aangedreven, kreeg door middel van leren riemen al snel aansluiting op een stoommachine. Nog later werd deze snaaraandrijving vervangen door een aandrijving met tandwielen. De zogenaamde schuimplaag, [050] het witte schuim dat door de centrifugale krachten vrij kwam en de machine en de grond daaronder vervuilde, werd met succes bestreden door de invoering van de hermetische centrifuge. Karnen gebeurde in de eerste decennia van deze eeuw nog hoofdzakelijk met de Holsteinse karn die door stoomkracht kon worden aangedreven. Deze karn verving in de fabrieken de oude stootkarn die eeuwenlang op de boerderij was gebruikt. Hierbij werd, meestal met handkracht of met behulp van een hond of een paard, een op- en neergaande beweging gemaakt. Bij de Holsteinse of Deense karn kon het karnsel met een draaiende beweging in beweging worden gebracht hetgeen de mogelijkheden tot mechanische aandrijving en schaalvergroting aanzienlijk vergrootte.

Het pasteuriseren van melk vormde vanaf het begin een probleem. Het idee was simpel: door verhitting van de melk zouden de schadelijke bacteriën wel gedood worden. Dit was inderdaad zo. De moeilijkheid was echter de melk op gelijkmatige wijze te verhitten. In de cilindervormige ketels waarin het pasteuriseren aanvankelijk gebeurde was dit nauwelijks mogelijk. De melkdeeltjes die aan de zijkant zaten werden meer verhit dan de deeltjes meer in het midden. Bovendien vormde zich tijdens het pasteuriseren altijd schuim dat lager van temperatuur was. Verbeteringen in de eerste decennia van de twintigste eeuw betroffen dan ook vooral een meer gelijkmatige verhitting. Achtereenvolgens konden de investeerders in de fabrieken hun geld uitgeven aan trommel-, spiraal-, buizen- en platenpasteurs. Het was vooral de laatste die op het eind van de jaren dertig op grote schaal ingang vond. Hiermee kon met een minimum aan verlies van smaak en voedingsstoffen een goed pasteurisatieeffect bereikt worden.

Naast deze technische verbeteringen van bestaande werktuigen vormden de jaren dertig vooral het tijdperk van mechanisering. Voorheen stonden in de fabriek de machines onafhankelijk van elkaar opgesteld. De mens trad op als tussenpersoon. Bij de melkontvangst moest de melk uit de bussen in de melkbascule gekiept worden. Het transport van de verschillende halffabrikaten binnen de fabriek gebeurde met de hand evenals het schoonspoelen van de lege melkbussen, het verpakken van de boter of de kaas en het vullen van de flessen. De komst van kiepparamenten, transportbanden, spoel-, pak- en vulmachines maakten de tussenkomst van zware menselijke arbeid overbodig.

Ook de verschillende onderdelen van de kaasmakerij kenden in de jaren dertig een verregaande mechanisering. De machinale wrongelbewerking maakte het mogelijk met zeer grote kaasbakken te werken.

Toen in 1939 de in 1914 opgerichte kaas- en boterfabriek 'Aurora' te Opmeer 25 jaar bestond gaf de toenmalige directeur J. Veldstra in zijn feestrede een historisch overzicht van de geschiedenis van zijn bedrijf. We citeren hier een aantal technische details uit zijn toespraak:

'...In 1915 is de fabriek reeds te klein. Men besluit tot vergroting en nadat plannen van resp. 2000 en 1500 koeien zijn verworpen, wordt aangenomen een plan tot zoodanige vergroting dat men de melk van 1100 koeien kan verwerken. (...) In 1916 worden 4 arbeiderswoningen bijgebouwd. De fabriek is reeds weer te klein en er wordt nu besloten uit te breiden tot een capaciteit van 2500 koeien. Hiervoor wordt een leening aangegaan bij de Beemsterbank, groot fl.90.000,-. Alle bestuursleden teekenen hoofdelijk 'goed voor negentig duizend gulden'.

Deze handeling zal op de betrokken personen wel geen slaapverwekkenden invloed hebben gehad. (...)In 1919 wordt besloten de fabriek te elektrificeren om daarmee het gebrek aan kracht en stoom te verhelpen. De stoommachine was te klein en ook de stoomketels. (...)In 1921 wordt overgegaan tot aanschaffing van een karnkneder; er worden 4 woningen bijgekocht en een stoomkast bijgebouwd. (...) Ook 1924 was weer rijk aan gebeurtenissen. (...) De eerste machinale kaasbereiding werd aangeschaft. (...) 1926 brengt een groote verandering in de machinekamer-afdeling. Er wordt een stuk bijgebouwd, groote stoomketels, een groote stoommachine en een koelmachine aangeschaft. Eveneens een nieuwe schoorsteen.

Deze uitbreiding was in de eerste plaats noodig, omdat de stoomketels van 15 vierkante meter vloeroppervlak veel te klein waren voor het bedrijf dat toen al bijna 10 miljoen kilo melk verwerkte. Aangeschaft werden 2 stoomketels van 80 vierkante meter. Tegelijkertijd echter werd de bedrijfszekerheid belangrijk vergroot door de aanschaffing van een stoommachine. Voorheen waren we geheel op de P.E.N. aangewezen en als er storing was bij de P.E.N. dan was er ook storing en vaak tamelijke schade bij ons. Nu konden we tenminste een groot gedeelte van het bedrijf aandrijven door de stoommachine. Door hierbij later nog een draaistroomgenerator aan te schaffen, maakten wij ons geheel onafhankelijk. (...) De fabriek wordt in 1928 vergroot door den aanbouw van een stuk pekellokaal en perslokaal en den bouw van een groote garage voor bedrijfsauto's. (...) In 1929 wordt besloten tot algeheelen verbouw van de fabriek.

De oude fabriek wordt afgebroken en op dezelfde fundamenten een nieuwe opgetrokken, doch met een zoo veranderde indeeling dat een kwantum melk van 20.000.000 kilo zou kunnen worden verwerkt. In deze fabriek werd een [053] geheel nieuwe inventaris geplaatst. Tevens werd toen een pakhuis geplaatst bij den spoorweg. (...) In 1933 werd een geheel nieuwe melk-koel-installatie, een grootere motorboot en een melk-poederinstallatie aangeschaft. (...)

1935 Maakt de aanschaffing van een tweede poedermachine wenschelijk. (...) In 1937 wordt besloten over te gaan tot de bereiding van flesschenmelkprodukten. (...) In 1938 verrijst langs de oude trambaan een groot gebouw, waarin een moderne melk-inrichting en een melkpoeder-bereidingslokaal is ondergebracht en waarin tevens een ruime bergplaats is voor circa 200 ton melkpoeder...'

Aurora zou in de jaren dertig uitgroeien tot de grootste zoetfabriek van Noord-Holland. De groei werd mogelijk doordat het bedrijf er in de jaren twintig en dertig steeds bij was als er fabrieken sloten of gingen zoeken naar een fusiepartner. In 1915 kon 'Aurora' al de hand leggen op de melk van de boeren uit het dorp ' die bij twee andere fabrieken waren aangesloten. In 1927 sloten de veehouders van , de dagfabriek aan de Gouwe zich aan bij de Opmeerse fabriek en in 1928 volgden de boeren van de dagfabriek te Hensbroek. In 1931 en 1936 gebeurde hetzelfde met de ; dagfabrieken van Langereis en Midwoud.

In Lutjewinkel was de gang van zaken nagenoeg gelijk. Ook daar hield men sinds de oprichting in 1916 gelijke tred met de ontwikkelingen op technisch gebied. Steeds wist men ook daar op het juiste moment de middelen bijeen te krijgen om nieuwe investeringen te doen. Steeds waren er mensen die verder keken dan de grenzen van hun dorp en die risico durfden te lopen voor vaak grote sommen geld. Het een bracht het ander met zich mee: grote bedrijven hadden de mogelijkheden een bekwame directie aan te nemen. Zo ook in Lutjewinkel, waar men al vroeg doorhad dat de markt voor zuivelprodukten een groeimarkt was en dat, door de vooruitgang in de landbouw, de toevoer van melk voorlopig ook nog wel even zou groeien.

Deze durf van de bestuurders van de Coöperatieve Vereniging 'West-Friesland' te Lutjewinkel wordt geïllustreerd door het grote aantal overnames dat tussen 1916 en 1940 tot stand kwam. Ruim 30 dagfabriekjes en kleine zoetfabriekjes werden in die periode opgeslokt door de reus in Lutjewinkel.

Het verhaal van Texel is in grote lijnen hetzelfde, zij het op veel kleinere schaal. In 1930 waren er op het Noordhollandse eiland drie kleine fabrieken: 'De Onderneming' te Den Hoorn, 'De Samenwerking' te Eierland en 'De Hoop' te De Waal. De drie bedrijfjes waren allemaal omstreeks de eeuwwisseling opgericht en in de loop der jaren waarschijnlijk overgestapt van de dagkaas- op de boter en kaasproductie. Hierbij werd zowel koeie- als schapemelk gebruikt.

In 1929 stapte een aantal Texelse boeren na een conflict met 'De Samenwerking' over naar de NV Hollandia te 't Zand. Dit leverde vooral met betrekking tot het transport moeilijkheden op. Besloten werd om te onderzoeken of het mogelijk was ook op Texel een grote moderne fabriek op te richten. Hoewel de boeren van Eierland voor hun plannen geen gehoor vonden bij hun collega's in De Waal besloten ze toch de stap te wagen en hun geld te steken in een splinternieuw zuivelbedrijf. Er werd gekozen voor een lokatie aan de weg Oudeschild-Den Burg omdat dat één van de weinige plaatsen op het eiland was waar men goed water uit de grond kon halen. Er werd opdracht voor de bouw gegeven en op 10 juli 1930 kon de nieuwe fabriek, volgens de Texelse Courant de modernste fabriek van Noord-Holland, door de al even nieuwe Coöperatieve Vereniging 'De Eendracht' in gebruik worden genomen. De belangrijkste produkten waren boter en kaas. Aan schapemelk waagde men zich in de eerste jaren nog niet.

Vanaf dat moment ging het verhaal van de 'Eendracht' parallel lopen met dat van Lutjewinkel en Opmeer. In 1932 werden de kaasbakken vergroot en liet men een leidingenstelsel aanleggen zodat de melk zonder aan de buitenlucht te worden blootgesteld, door de fabriek gevoerd kon worden. Andere investeringen volgden: snelwegers, karnkneders, bascules, transportbanden en pasteurs. Het gevolg was dat de fabriek al snel de grootste van Texel werd. In 1930

werd de fabriek te Eierland gesloten. In 1932 volgde het bedrijf te De Waal. De boeren stapten over naar 'De Eendracht' waarna deze coöperatie zich ook met schapemelk ging bezighouden.

Crisis

Een derde oorzaak van de concentratiegolf in de zuivel na 1933 was de steeds sterker wordende greep van de overheid op het bedrijfsleven in het algemeen en op de zuivelsector in het bijzonder.

De crisis van de jaren dertig maakte een abrupt einde aan het liberale Walhalla dat Nederland heette. De eerste financiële steun van de kant van de overheid betrof in 1931 de teelt van suikerbieten. In 1931 volgden de verbouw van aardappelen en van tarwe. In 1932 waren de tuinbouw en de veeteelt aan de beurt. Omdat deze laatste sector zo groot was dat financiële steun bij lange na niet op te brengen was, werd besloten tot meer ingrijpende maatregelen.

Op 21 juli 1932 trad hiertoe de **Crisis-Zuivelwet** in werking. Er werd een **Crisis-Zuivelfonds** opgericht waaruit de boeren een toeslag konden ontvangen op de door hen aan de industrie geleverde melk. De hoeveelheid melkvet in de producten was daarbij bepalend. Hierbij werd [054] uitgegaan van een kiloprijs van ongeveer vijf cent die de boer in ieder geval moest ontvangen. Voor het vullen van het fonds moest de consument zorgen. Wie in het vervolg kaas, boter of margarine kocht kreeg te maken met een forse prijsverhoging. Naast de oprichting van dit fonds trachtte de overheid de melkproductie omlaag te brengen door het aantal kalveren per boerderij aan een maximum te verbinden.

In 1933 waren er, behalve de hier al genoemde wetten, tal van andere maatregelen op het gebied van de landbouw werkzaam. Men zag door de bomen het bos niet meer en besloot aan deze situatie een eind te maken door alle wetten onder één noemer te brengen. In 1933 trad dan ook de **Landbouw-Crisiswet** in werking die verder aan de maatregelen op zuivelgebied niet veel veranderde. Het bleef voor de fabrieken zaak om een maximale hoeveelheid melkvet te verkrijgen uit een zo klein mogelijke hoeveelheid melk.

De crisis zou in Nederland heel lang duren. Pas in 1936 kon een aantal crisismaatregelen teruggedraaid worden. In november van dat jaar werd de accijns op de boter afgeschaft. Kaas zou nog tot 28 juli 1940 belast blijven. De markt voor boter had zich sneller hersteld dan die van kaas. Omdat dit laatste produkt voor Noord-Holland belangrijker was dan de andere zuivelprovincies kwam de klap daar extra hard aan. Het waren vooral de kleine kaasfabrieken die ernstig te lijden hadden van de laatste stuiptrekkingen van de crisis. Omdat bovendien sinds een aantal jaren van hogerhand de eis werd gesteld dat iedere zuivelonderneming een overzichtelijke administratie moest voeren raakten veel van de kleinere bedrijven in de knel. De directeur /kaasmaker was dikwijls niet in staat een dergelijke boekhouding te voeren en het inhuren van personeel was vaak te duur.

Echter, niet alleen de kaasfabrieken hadden het moeilijk door de crisis en de crisis-maatregelen. Het bleek dat de hoogte van de toeslagen gelijk opging met de omvang van de fabrieken. Met andere woorden: de grote bedrijven ontvingen gemiddeld meer steun per kilo melk dan de kleine bedrijven.

De Bond

De rol van de overheid in de concentratie van zuivelfabrieken gedurende de jaren dertig was, vooral door het crisisbeleid, groot. Een andere maatregel die niet zozeer de crisis betrof als wel de algehele kwaliteitsbevordering van de zuivelprodukten, was de instelling van het Zuivelkwaliteitsbureau in november 1938. Boter werd voortdurend gekeurd en, indien goedbevonden, voorzien van de letters Z.K.B. op het al sinds 1904 bestaande Rijksbotermerk. De boter kon in het beste geval de extra aanduiding 'Klasse 1' krijgen en was daardoor goed genoeg om geëxporteerd te worden. De opbrengst voor de fabriek was in dat geval hoog.

Het Rijk had ook, al in het begin van de eeuw, een Rijkszuivelconsulent aangesteld die vooral ten strijde moest gaan trekken tegen de slechte hygiënische toestanden die toen op de boerderij en in veel fabrieken heersten. Daarnaast moest hij aankomende kaasmakers opleiden en voorlichting geven aan een ieder die te maken had met de kaas- en boterbereiding.

Toch komt het Rijk niet alle eer toe op het gebied van de kwaliteitsverbetering. Die gaat vooral naar de landbouw- en de zuivelbonden. In Noord-Holland werd al in 1906, op initiatief van de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, in Hoorn een kaascontrolestation opgericht. Goede kaasmerken waren er nog niet in die tijd zodat in principe iedere kaas voor goed kon worden verkocht. Het kaascontrolestation garandeerde in de Edammerkaas een vetgehalte in de droge stof van 40 procent, kenbaar gemaakt door een prikmerk in de vorm van de letter 'V' binnen een zeshoek. Aansluiting was echter niet verplicht zodat velen zich niets aantrokken van het bestaan ervan. In 1912 werd het station dan ook weer opgeheven.

Het was de Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland die in 1919 het initiatief nam om het opnieuw te proberen. In dat jaar werd te Alkmaar een [055] kaascontrolestation opgericht, in 1920 gevolgd door een botercontrolestation. Doordat het initiatief dit keer door het Rijk gesteund werd (alleen de controlestations mochten de Rijksmerken uitdelen) en voor een groot

deel van de Bond (lees: de zuivelfabrieken) uitging was er wat meer enthousiasme om lid te worden en te blijven (zie tabel 5). Dat gold ook voor de andere voortbrengselen van de Bond: de Vakschool voor Kaasmakers (1909), de Coöperatieve Zuivelbank (1918), de Vereniging 'Het Landbouwhuis' (1919) en de Gezondheidsdienst voor dieren (1921).

Tabel 5 Het aantal kaas- en zoetfabrieken en het aantal fabrieken dat lid was van de kaas- en botercontrolestations in Noord-Holland 1920-1940

Jaar	Aantal dagkaas-fabrieken	Aantal zoet-fabrieken	Fabrieken lid botercontrolestation	Fabrieken lid kaascontrolestation
1920	63	46	49	91
1925	61	52	43	107
1930	22	74	53	95
1935	14	65	55	83
1940	3	61	60	63

Aansluiting bij de controlestations betekende doorgaans voor de fabrieken een forse investering. Men moest er voor zorgen altijd met goede produkten te komen en dat betekende niet zelden dat oude machines en apparaten aan de kant gezet moesten worden om plaats te maken voor nieuwe. Voor de kleinere fabrieken leverde dit natuurlijk grote moeilijkheden op. Dit was te merken in de vergaderingen van de Bond. In de eerste maanden na de oprichting van het kaascontrolestation in 1919 ontstond er tweespalt. Aan de ene kant stonden de moderne zoetfabrieken en aan de andere kant de oude dagkaasfabrieken. De eerste groep was zonder meer coöperatief te noemen volgens de omschrijving die de wet er aan gaf. In de tweede groep zat van alles wat: nv's, firma's en maatschappen, meestal op onderlinge grondslag maar zelden coöperatief in de ware zin des woords.

Nu had men er in de Bond nooit echt een punt van gemaakt wie nu wel en wie nu niet zuiver op de graad was. Er werd samengewerkt en dat was voldoende. De boer was, ook bij een NV op onderlinge grondslag, de baas. De Bond heette tot 1919 dan ook gewoon 'Bond van Zuivelfabrieken'. In dat jaar wisten de zoetfabrieken onder leiding van directeur Dijkstra van de CZ 'Aurora' te Opmeer een motie aangenomen te krijgen waarin werd gesteld dat het coöperatieve beginsel voorwaarde moest zijn voor het lidmaatschap. Naamloze Vennootschappen mochten alleen dan nog lid zijn wanneer minstens de helft van het geplaatste aandelenkapitaal onder minstens de helft van de melkleveranciers was geplaatst. De naam van de Bond veranderde in 'Bond van op Coöperatieve grondslag werkende Zuivelfabrieken in Noord-Holland' (BCZNH).

Een aantal kaasfabrieken kon niet aan deze eis voldoen en besloot uit te treden. Zij kregen gezelschap van andere kleine kaasfabrieken die weliswaar aan de nieuwe eisen voldeden maar die het niet eens waren met het gevoerde beleid van kwaliteitscontroles. Voor hen betekende de oprichting van de controlestations te Alkmaar een regelrechte verslechtering van de financiële situatie. Maar liefst 34 fabrieken besloten in 1919 de Bond te verlaten, een derde gedeelte van het totale ledenbestand. Een jaar later zou een deel van deze groep zich organiseren in

de *'Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken'*. Met het verdwijnen van de dagkaasfabrieken uit het Noordhollandse landschap verdween ook langzaam en geruisloos deze alternatieve Bond. Het was de laatste ademstoot van een generatie bedrijven die aan de basis had gestaan van de fabrieksmatige zuivelbereiding in de provincie.

De derde ronde: oorlog.

De concentratie in de Noordhollandse zuivelindustrie had tot 1940 twee grote 'rondes' gekend. Van 1871 tot 1911 verhuisde een groot deel van de kaasproductie van de boerderij naar de fabriek. Dit proces zette zich na 1911 voort met dien verstande dat ook de boterproductie op de boerderij geleidelijk aan naar de fabriek verhuisde. De bedrijven die zowel kaas- als de boter konden maken, de zoetfabrieken, waren groter en technisch beter uitgerust dan de oude dagkaasfabriekjes en zouden in de loop van de jaren twintig en dertig het pleit in hun voordeel beslissen. In 1940 waren er nog 61 zoet- en 2 kaasfabrieken. In dat jaar had de concentratiebeweging inmiddels ook de zoetfabrieken in haar macht. In de confrontatie met het toenemende [056] aanbod van de grondstof melk, de groeiende vraag, de ontwikkelingen in de techniek, de hogere kwaliteitseisen en de sterker wordende greep van de overheid konden alleen de sterksten overleven. Alleen zij die nauwgezet deze ontwikkelingen volgden, snel reageerden en durfden te investeren, konden de slag winnen.

In 1940 zag het er naar uit dat de concentratie in de zuivelindustrie nog wel even door zou gaan. Dat gebeurde ook, zij het onder invloed van andere factoren dan tijdens de eerste twee concentratieronden.

Niet dramatisch

Laten we eerst eens naar de cijfers kijken. In [tabel 6](#) zijn weergegeven de aantallen fabrieken en zelfkazers in Noord-Holland gedurende de oorlogsjaren. [Tabel 7](#) geeft een beeld van de productie van boeren- en fabriekskaas tussen 1940 en 1945. De tabellen laten twee dingen zien.

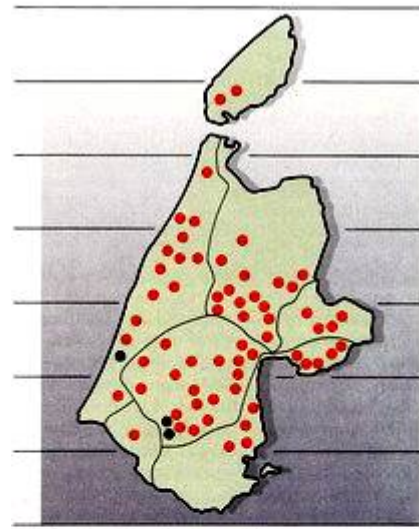
In de eerste plaats is de afname van het aantal fabriekjes en het aantal zelfkazers niet dramatisch, zeker niet gezien de oorlogssituatie waarin ons land gedurende de jaren '40-'45 verkeerde. In de tweede plaats is de dalende lijn in de productie van kaas spectaculair te noemen: in 1945 was de totale hoeveelheid kaas nog maar 10 procent van de hoeveelheid in 1940.

Opmerkelijk is het grotere aandeel dat de boerenkaas gedurende de oorlog kreeg. De vraag is of we, met deze cijfers in ons achterhoofd, nog wel mogen spreken van een concentratiegolf gedurende de oorlogsjaren. Laten we de gebeurtenissen eens op een rij zetten.

Tweeslachtig

Toen op 10 mei 1940, na het bombardement op Rotterdam, het Nederlandse leger zich overgaf aan de veel sterkere Duitsers, de koningin en het kabinet de wijk hadden genomen naar Engeland en het land overgeleverd was aan een vreemde bezettingsmacht, stond onze economie aan het begin van een periode van grote veranderingen. Vooropgesteld dient te worden dat, hoe ingrijpend die veranderingen ook waren, het dagelijkse leven na de tiende mei voor een groot deel, zij het aangepast, weer op gang kwam. De meeste mensen togen gewoon aan het werk. Kinderen gingen naar school. In Rotterdam werden de eerste plannen gemaakt om het puin te ruimen en aan de wederopbouw te beginnen. Er moest brood gebakken worden, de

Fabrieken in Noord-Holland-Noord 1940 ● dag ● zoet

Tabel 6 Het aantal kaasfabrieken, zoetfabrieken en zelfkazers in Noord-Holland 1940-1945

Jaar	Zoetfabrieken	Kaasfabrieken	Zelfkazers
1940	61	2	208
1941	59	-	188
1942	58	-	182
1943	53	-	175
1944	53	-	175
1945	51	-	161

Tabel 7 Kaasproductie in Noord-Holland 1940-1945

Jaar	Fabrieks kaas	Boeren kaas	Totaal
1940	18.293.072 (98%)	374.812 (2%)	18.667.884
1941	7.579.088 (96%)	280.689 (4%)	7.859.777
1942	3.490.760 (95%)	201.588 (5%)	3.692.348
1943	3.374.952 (95%)	167.684 (5%)	3.542.636
1944	3.069.527 (95%)	166.211 (5%)	3.235.738
1945	1.925.449 (95%)	110.251 (5%)	2.035.700

winkels moesten van waren worden voorzien. De boeren dachten aan de oogst en aan hun koeien die, onwetend van de oorlogssituatie, nog steeds iedere dag twee keer van hun melk moesten worden afgeholpen. Om die melk te verwerken tot boter, [057] kaas of consumptiemelk moesten de fabrieken open blijven. Ook daar gingen de mensen aanvankelijk gewoon naar hun werk.

De veranderingen werden geleidelijk ingevoerd en kunnen onder één noemer worden gebracht, de noemer van het 'Absolute Regelen'. De Duitse economie was er een van regelingen, van formulieren en van voorschriften. De Duitsers installeerden in ons land een bureaucratie die haar weerga niet kende. Een bureaucratie die het dagelijks leven in haar greep nam en alles omvatte. De oorlog die de Duitsers voerden kon alleen gewonnen worden wanneer er overzicht was, overzicht van de aanwezige mensen, kapitaalgoederen en grondstoffen. Alle beschikbare krachten werden ingezet voor dat ene doel: de overwinning en de daar uit voortkomende vestiging van het Duizendjarige Rijk.

Nu was de Nederlandse samenleving gedurende de jaren dertig natuurlijk wel behoorlijk gewend geraakt aan overheidsbemoeienis en aan de vele regelingen die het gevolg waren van het 'crisismanagement' van de Nederlandse overheid. Er waren tal van organisaties tot stand gekomen waarin het agrarisch bedrijfsleven invloed kon uitoefenen op het beleid. Het **Bedrijfschap voor Zuivel**, door de Duitsers ingesteld in 1942 kwam hier rechtstreeks uit voort. Het Bedrijfschap bracht het systeem van heffingen en toeslagen opnieuw tot leven. Er kwam een bonnenadministratie waaruit moest blijken of alle produkten wel volgens de officiële voorschriften de fabriek hadden verlaten en er werden 'Vetbalansen' gemaakt die ervoor moesten zorgen dat al het vet dat de fabriek in kwam, er ook weer in produktvorm uitging. De administratieve oerwouden die hierdoor ontstonden werden dankbaar gebruikt om zo nu en dan eens wat vet te laten 'verdwijnen' ten behoeve van de instandhouding van de Nederlandse bevolking. Naast het Bedrijfschap werd ook de '**Nederlandse Landstand**' in het leven geroepen, een organisatie waarin de N.S.B. de boventoon voerde en waarvan alle boeren in ons land lid moesten worden. Van enige invloed is deze 'Landstand' echter nooit geweest.

Houtgas en paardentractie

Hoezeer velen zich ook inzetten voor het Nederlandse belang, men kon niet voorkomen dat de economie steeds meer in de pas ging lopen met de Duitse. Bovendien had juist een handelsnatie als Nederland in zeer hevige mate te lijden van het oorlogsgeweld binnen maar vooral buiten onze grenzen. De uitvoer kwam nagenoeg stil te liggen hetgeen vooral voor typische exportprodukten als boter en kaas hard aankwam. Omdat de Duitsers in toenemende mate kwamen opeisen [058] verminderde de omvang van de veestapel en dus van de melkproductie. Weidegebieden werden 'gescheurd' en maakten plaats voor de akkerbouw. Het overschot aan rundvee werd geslacht.

Van groot belang was de afkondiging op 22 november 1940 van het '*Standaardisatiebesluit*'. Een van de doelen van dit besluit was het optimaal benutten van de produktiemiddelen en de grondstoffen. Het verkopen van volle melk aan het publiek was in het vervolg verboden. Het vetgehalte moest gestandaardiseerd worden op 2,45-2,55 procent hetgeen tot gevolg had dat de melk voortaan niet meer gemeten maar gewogen werd. Bovendien betekende de maatregel dat het afgelopen was met de verkoop van consumptiemelk door de boer zelf. Alle melk moest in het vervolg naar de fabriek gebracht worden.

De produktie van volle melkpoeder, 30+ kaas en volvette kaas werd verboden. Voor de veehouders werd de prijs per kilo vastgesteld. De controlemogelijkheden werden hierdoor optimaal maar brachten voor de fabrieken grote investeringen met zich mee, een eis waaraan niet iedereen kon voldoen. De bedrijven die dat wel konden werden ingeschakeld in de consumptiemelkvoorziening waardoor de produktie van kaas en, in mindere mate, boter in het gedrang kwam.

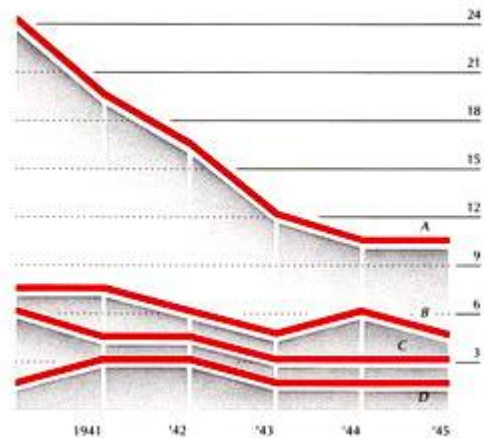
Grote bedrijven, zo leek het, waren hierbij in het voordeel. Zij hadden immers de mogelijkheden de melk te standaardiseren op het door de bezetter gewenste vetgehalte. Het gevolg was dat de kleinere bedrijven niet langer konden produceren en noodgedwongen moesten investeren of sluiten. Omdat het oorlog was en geld of kapitaalgoederen niet voor het opscheppen lagen, gebeurde meestal het laatste. In Noord-Holland leidde een en ander er kort na de afkondiging van het Standaardisatiebesluit toe dat de twee laatste dagkaasfabriekjes, te Oost-Knollendam en Wijde Wormer, moesten sluiten. Twee van de 61 zoetfabrieken, die te Edam en Grosthuisen, ondergingen het zelfde lot. De rest kon aardig meekomen en bleef produceren.

Nu deed zich het merkwaardige geval voor dat van de 59 overgebleven zoetfabrieken in Noord-Holland de kleinere bedrijven minder te leiden hadden van de oorlogsomstandigheden dan de grote. De figuren 4 en 5 illustreren dit: De grote fabrieken moesten een snellere en een grotere daling van hun produktie ondergaan dan de kleinere. Een van de hoofdoorzaken van dit verschijnsel was gelegen in de schaarste aan vervoermiddelen [059] gedurende de oorlog.

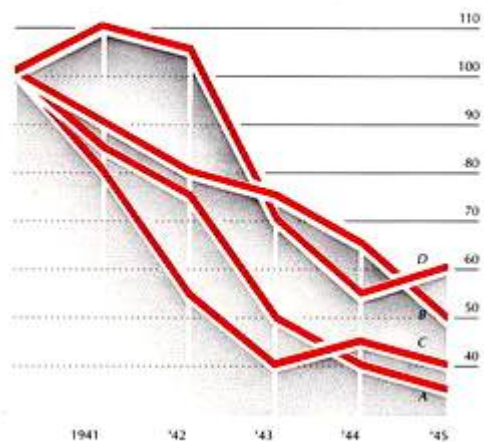
Voertuigen werden gevorderd of kwamen droog te staan omdat benzine of dieselolie in de eerste plaats bestemd waren voor de oorlogvoering en daarom op de bon gingen. We zagen reeds dat het Nederlandse wegennet in de loop van de jaren twintig aan een inhaalrace was begonnen. Het wagenpark groeide dan ook spectaculair in deze periode. In 1940, bij het uitbreken van de oorlog was dan ook menig melkfabriek voorzien van één of meer vrachtwagens om de melk van en naar de fabriek te vervoeren. Het melkwinningsgebied per fabriek kon zo flink groter worden, evenals de fabriek zelf. De CZ 'WestFriesland' in Lutjewinkel had voor het afhalen van de melk, twee keer per dag bij 700 boeren, in 1940 ongeveer 25 eigen auto's nodig.

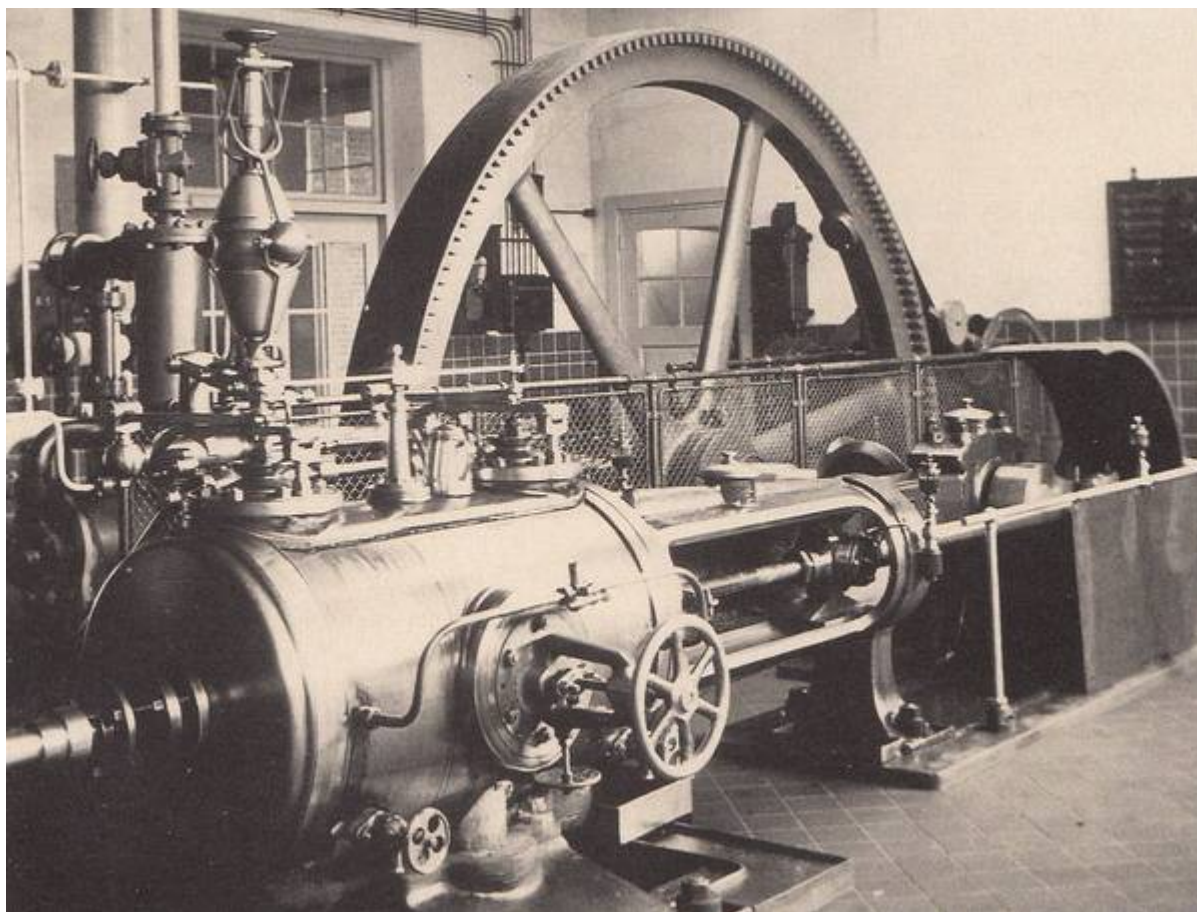
CZ 'Aurora' te Opmeer reed in het zelfde jaar met 11 eigen wagens terwijl de veel kleinere coöperatie te Den Burg het met een auto moest doen. Het bedrijf op Texel had overigens een overeenkomst met een vijftal particuliere melkrijders op het eiland.

Figuur 4 De hoeveelheid verwerkte melk, in miljoenen kilo's, in vier Noordhollandse zoetfabrieken 1940-1945
A: Opmeer B: Middelie C: Wieringerwaard D: Den Burg

Figuur 5 Indexcijfers van de hoeveelheid (%) verwerkte melk in kilo's in vier Noordhollandse zoetfabrieken 1940-1945
A: Opmeer B: Middelie C: Wieringerwaard D: Den Burg

Door de brandstofschaarste kwam een groot aantal motorvoertuigen stil te staan waardoor het voor de fabrieken uiterst moeilijk werd al hun boeren te bereiken.

De kleinere bedrijven waren in het voordeel omdat hun leveranciers bij wijze van spreken nog steeds om de hoek woonden. Het bleek dat, naar mate de fabriek meer kilo's melk verwerkte, de vervoerskosten per kilo meestegen. Fabrieken van drie miljoen kilo betaalden gemiddeld 17 cent per 100 kilo. Fabrieken die een capaciteit hadden van 20 miljoen kilo melk moesten per 100 kilo bijna 40 cent neertellen.

Natuurlijk werden er wel noodoplossingen bedacht. Benzinemotoren waren, met wat aanpassingen ook geschikt om op gas te rijden. Het gas moest dan opgewekt worden door de verbranding van hout of antraciet in een zogenaamde houtgasgenerator. Deze oplossing was echter verre van ideaal. De combinatie van hout, vuur en gas was niet bevordelijk voor de toestand van de motor maar vooral niet voor de verkeersveiligheid. Menigmaal brak er brand uit en kon de vrachtwagen voorgoed afgeschreven worden. Van pure ellende schakelde men dan maar over op het vervoermiddel dat voor de uitvinding van de benzine- en de dieselmotor eeuwenlang had dienst gedaan: paard en wagen. Hiermee kon men echter niet zo ver komen zodat een verdere imkrimping van het leveranciersbestand noodzakelijk werd.

Een ander nadeel voor de grote fabrieken was het produktieverbod van volle melkpoeder, van volvette kaas en van alle kaas gedurende de wintermaanden. In de expansiedrift van de voorgaande jaren hadden de hele grote zoetfabrieken brood gezien in de produktie van [060] poedermelk. De investeringen hiervoor waren immens. Zowel de fabriek in Lutjewinkel als in Opmeer bezaten een dergelijke installatie. De opbrengsten waren er echter naar. Bovendien had men nu de mogelijkheid om de melk die 'over' was om te zetten in de veel langer houdbare poedermelk. Toen het verbod echter werd afgekondigd zat men met een dure installatie

waarop meestal nog moest worden afgeschreven. Dat gold ook voor de, capaciteit die aanwezig was voor volvette kaas. In de winter liepen de verliezen nog meer op omdat dan helemaal geen kaas mocht worden gemaakt.

Geen concentratie, wel coöperatief

De concentratie gedurende de Tweede Wereldoorlog was daarom geen echte concentratie. Eerder kunnen we spreken van een beweging in tegenovergestelde richting: klein zijn, hoewel niet te klein, bleek opeens weer interessant. De ideale bedrijfsgrootte daalde weer onder de 10 miljoen kilo melk per jaar. Dat het aantal fabrieken toch afnam had te maken met de nadelen die de oorlogssituatie voor de hele kleine fabrieken met zich mee bracht: brandstofgebrek, personeelstekort doordat veel arbeiders in het kader van de Arbeitseinsatz naar Duitsland afgevoerd werden, een tekort aan veevoeder en, niet in de laatste plaats, de materiële schade die de oorlog met zich mee bracht. Wanneer er toch middelen vrijgemaakt konden worden om te investeren, bleef men vaak halverwege de voorbereidingen steken omdat er een onderdeel niet te krijgen was. Kenmerkend is het verhaal van een bestuurder van de CZ 'De Tijd' te Beemster:

'...In het boekjaar '42/'43 waren we bezig met de vergroting van de machinekamer. Gelijktijdig werd een nieuwe, grotere stoommachine geplaatst. Voor de bouw van deze machine kreeg de betrokken machinefabriek een materialentoe wijzing, met uitzondering evenwel voor het bijbehorende vliegwiel. In afwachting van een nadere beslissing werd met de bouw begonnen en intussen herhaalde malen bij het Rijksbureau gereclameerd. Alle reclames ten spijt, bleef men daar echter bij het eenmaal genomen besluit. Dus wel een stoommachine, maar zonder vliegwiel. Er restte toen nog maar één methode, namelijk clandestien. En ik zeg U, dat het moeite heeft gekost om 4.000 kilo 'zwart ijzer' te bemachtigen...'

Dat de fabriek te Beemster er uiteindelijk toch in slaagde de machine aan de gang te krijgen mag als uitzonderlijk worden beschouwd. In het algemeen werd er niet geïnvesteerd en stond een groot gedeelte van de machines ongebruikt.

Van overheidswege werden in de winter van 1941 vijftientig kleinere fabrieken tijdelijk gesloten. Zeventien van hen bleven het jaar daarop ook gesloten.

Acht fabrieken zouden de eindstreep nooit meer halen en fuseerden of lieten zich overnemen. Het overleven van de rest, de groten uitgezonderd, mag worden toegeschreven aan de oorlogssituatie. Was er geen oorlog geweest dan zou het aantal van 53 fabrieken in 1945 ongetwijfeld veel lager zijn uitgevallen.

Die 53 fabrieken waren in 1945 wel bijna allemaal lid van de Bond (de BCZNH) geworden. Dat betekende dat meer dan 90 procent van de melk in het Noorden van Noord-Holland verwerkt werd door coöperatieve verenigingen die bovendien nauw samenwerkten onder de paraplu van de Bond. Gedurende de oorlogsjaren was deze zeer actief geweest in het uitdragen van de coöperatieve gedachte. Hiertoe organiseerde men voorlichtingsbijeenkomsten en coöperatiecursussen.

Steeds meer boeren en boerenbesturen lieten zich ervan overtuigen dat het beter was de oude NV-vorm los te laten. Steeds meer losse leveranciers ook besloten zich aan te sluiten bij de fabriek in hun omgeving.

De Bond legde daarmee de basis voor een verdere samenwerking tussen de coöperaties. Al tijdens de oorlog werd gedacht aan een mogelijke bedrijfsorganisatie, een verregaande samen-

werking tussen alle fabrieken in Noord-Holland, de oprichting van een centrale consumptie-
melkinrichting en een gemeenschappelijke afzetorganisatie.

[061] De vierde ronde: 'Grote plannen'

Het eerste 'Grote Plan' '...De secretaris antwoordt, dat omstreeks 1916 er in NoordHolland ongeveer 136 zuivelbedrijven waren, waarvan er inmiddels bijna 100 zijn verdwenen. Wanneer men in die tijd wat verder vooruit had kunnen en willen zien, dan had men het rationeler kunnen opzetten. Het heeft geld gekost Bijna iedere fabriek staat nu voor het feit, dat er vernieuwd of verbouwd moet worden. Over 10 of 15 jaar komen we misschien tot de ontdekking, dat bedrijven die thans zouden - vernieuwen dan moeten verdwijnen.

Spreker neemt als voorbeeld de omgeving van Opmeer. Deze fabriek is steeds uitgebreid en met alle verbouwingen is er praktisch een nieuw bedrijf opgezet. Gebeurt er niets in die hoek, dan zal het ene bedrijf na het andere de neiging krijgen om zich bij Opmeer aan te sluiten. Het is de vraag of dit de beste oplossing is, ook of Opmeer zelf deze ontwikkeling wel wenst. En wat dan...'

Aldus de secretaris van de BCZNH, Ir. G. Kranen, tijdens de bestuursvergadering van de Bond op 27 mei 1948. Aan de orde was een voorstel om de Bond meer beslissingsrecht te geven op het gebied van grensregelingen, melkprijzen en een uitbetaling naar kwaliteit. Kranen greep de gelegenheid aan om zijn ideeën over de toekomstige concentratie in de zuivel weer te geven. Volgens hem was het niet te voorkomen dat in de nabije toekomst veel fabrieken de poorten zouden moeten sluiten. Onder invloed van de technische ontwikkelingen, de groter en uitgebreider wordende vraag en het steeds maar toenemende aanbod van de grondstof moest voortdurend géïnvesteerd worden. Er dreigde wildgroei in het patroon van bedrijfssluitingen, fusies en overnames.. Bovendien lag de particuliere zuivelindustrie op de loer. De Bond moest volgens Kranen dan ook ingrijpen:

'...er moet een basis gelegd worden voor het te laat is. Onze concentratie van bedrijven is 10 jaar te laat gekomen. De situatie kan Opmeer niet koud laten. Wognum kan niet mee komen en indien Opmeer ze niet kan hebben en de 'Lijempf' doet een bod, wat doet Opmeer dan? Wordt er niet gecombineerd dan rijden de fabrieken elkaar in de wielen.

De oplossing zou zijn: *een coöperatieve vereniging. Noord-Holland is een klein deel van het land waar een organisatie veel meer kan bereiken dan 30 verenigingen die de eigen straat vegen...'*

Hoewel de overige leden van het bestuur niet meteen enthousiast reageerden kreeg Kranen het in de daaropvolgende maanden voor elkaar dat hij een plan mocht maken. Hij kreeg daarbij steun van de voorzitter van de bond, K. Hogetoorn Dz. Wat hij wilde was duidelijk: een enkele coöperatieve vereniging met een rechtstreeks lidmaatschap van de veehouders. De bestaande verenigingen zouden daardoor opgeheven worden. Omdat de vooruitstrevende secretaris ook wel beseftte dat deze opzet niet met gejuich zou worden begroet en het bij zijn tamelijk conservatieve achterban nooit zou halen, maakte hij een alternatief plan. Het idee van de nieuwe coöperatieve vereniging die het gehele noorden van Noord-Holland moest gaan omvatten bleef gehandhaafd.

Om de pijn wat te verzachten stelde Kranen in dit 'Plan-B' voor de bestaande verenigingen in plaats van de afzonderlijke boeren lid te maken. De bezittingen van de leden zouden aan de overkoepelende coöperatie overgedragen moeten worden. Voorts hadden de verenigingen de plicht maar ook het recht hun melk aan de nieuwe organisatie te leveren en waren zij onbe-

perkt aansprakelijk voor eventuele verliezen. De angst van de secretaris bleek niet ongegrond. Een aantal leden van het bestuur zag zonder meer in dat 'Plan-A' het beste zou zijn voor de toekomst van de Noordhollandse zuivel. Men voorzag echter dat de boeren de stap te groot zouden vinden en besloot, zoals Kranen had voorzien, 'PlanB' verder uit te werken. Er werd een commissie in het leven geroepen die de financiële en juridische gevolgen van de plannen moest gaan onderzoeken. Tevens moest deze commissie zorgdragen voor de ontwerpstatuten.

Op 30 november 1949 was de commissie klaar met haar werk. Het 'Grote Plan' om in Noord-Holland een enkele grote zuivelcoöperatie te maken was van een gedegen financiële en juridische onderbouwing voorzien. Een naam was er ook al: 'De Verenigde Zuivelfabrieken in Noord-Holland G.A.'. Het bestuur stond erachter en de beurt was aan de boeren om hun mening te geven. Besloten werd dat in het voorjaar van 1950 de plannen voor de nieuwe organisatie in de verschillende kringvergaderingen besproken zouden worden. Na afloop van iedere vergadering zou steeds gestemd worden.

Op 9 maart waren alle stemmingen bekend en boog het bestuur zich over de resultaten. Die waren teleurstellend. Het bleek dat de achterban nog conservatiever was dan men van te voren had verondersteld. Slechts acht van de 35 fabrieken hadden voor het plan gestemd. De argumenten van het bestuur wogen niet op tegen de angst de zelfstandigheid te verliezen. Men vond de stap te groot, was bang voor sluiting en zag het als een bezwaar dat 6500 boeren door 5 mensen bestuurd zouden worden. Sommigen suggereerden [062] zelfs dat het plan een *'...persoonlijke ambitie van de voorzitter en de secretaris was...'*. Pijnlijk was het moment waarop bleek dat ook een deel van het bestuur dit zo voelde en zich in de kringvergaderingen tegen de plannen had uitgesproken. Besloten werd uiteindelijk de boeren en de fabrieksbesturen via de weg van de geleidelijkheid warm te maken voor de plannen en het op korte termijn invoeren ervan voorlopig uit het hoofd te zetten.

Het gelijk van Kranen

En dat was het einde van het 'Grote Plan', bedacht door een man die zijn tijd ver vooruit was. Kranen was ook een man bij wie de geschiedenis een zeer belangrijke plaats innam. Reeds in 1935 schreef hij een dikke scriptie over de ontwikkeling van de zuivelindustrie in Noord-Holland. De concentratie van fabrieken stond daarin centraal. Kranen verwonderde zich over het feit dat zo weinig mensen inzagen dat de schaalvergroting in de zuivel nog wel even zou voortduren. De geschiedenis leerde anders. Het proces waarin de melkwinningsgebieden, en daarmee de fabrieken, groter en groter werden was al in de negentiende eeuw begonnen en was in 1950 nog in volle gang. Kranen voorzag de uiteindelijke vorming van een grote coöperatie in Noord-Holland en wilde dit in de hand houden. In 1952 legde hij zijn functie als secretaris-penningmeester neer.

Helemaal ten onder gingen de ideeën van Kranen echter niet. Al in 1955 besloot zijn opvolger, Tomson, de zaken nog eens op een rijtje te zetten. Het bestuur benoemde een 'commissie ad hoc' die tot taak kreeg een soort spoorboekje te ontwerpen voor de ontwikkeling van de Noordhollandse zuivelcoöperaties. De commissie toog aan het werk en kwam met de voorstelling dat er binnen enkele decennia nog maar vier coöperaties over zouden zijn: Lutjewinkel, Opmeer, Beemster en Texel.

De jaren na 1952 hebben Kranen en de 'commissie ad hoc' gelijk gegeven. De bestuursvergadering van de Bond op 9 Maart 1950 betekende echter een moment van stilstand. De achterban wilde er simpelweg nog niet aan en dat betekende in een democratische organisatie als de Bond dat de plannen voorlopig de vriezer in moesten.

Wat wel onverstoord verder ging was het concentratieproces in de Noordhollandse zuivelindustrie. Na 1950 sloeg dit twee wegen in. In de eerste plaats zien we dat het aantal fabrieken nog verder afnam terwijl de totale hoeveelheid verwerkte melk groeide. Daarnaast nam, in de tweede plaats, ondanks het mislukken van het 'Plan Kranen' de bereidheid tot samenwerking tussen de afzonderlijke zuivelfabrieken steeds meer toe.

Dit resulteerde in de loop van de jaren vijftig en zestig in een aantal concrete maatregelen. In het volgende zullen we beide processen afzonderlijk beschrijven.

Steeds minder fabrieken, steeds meer melk

De oorlogsjaren hadden, zoals we reeds zagen, niet een opmerkelijke voortgang in het concentratieproces veroorzaakt. Het tegendeel was waar. Kleine fabrieken bleken zelfs een aantal voordelen te hebben boven de grote. De echte teruggang kwam pas in 1946 en 1947 en was meteen dramatisch. In die jaren besloten maar liefst twaalf besturen van coöperatieve kaas- en boterfabrieken hun activiteiten te stoppen en aansluiting te zoeken bij grotere ondernemingen.

Het waren de fabrieken te Wijdenes, Twisk, Benningbroek, Den Hoorn, Koegras, Oostwoud, Spijkerboor, De Weere, Wijde Wormer, Berkhout, Hauwert en Oost-Knollendam. Het grootste deel hiervan was al gedurende de oorlog stilgelegd omdat de technische mogelijkheden ontoereikend bleken om aan de strenge eisen van de overheid te voldoen. Ook toen na de oorlog de produktie schoorvoetend weer op gang kwam bleef deze achterstand. De opbrengsten en de uitbetalingen voor de boeren bleven laag. Het doen van investeringen om weer in de pas te komen kon men vergeten. Intussen werd de kloof met de grote fabrieken groter en groter. Boeren begonnen te klagen en de besturen zochten naarstig naar oplossingen. Uiteindelijk bleek er echter maar een mogelijkheid te zijn: sluiten en overstappen naar de concurrent.

Ook Wieringerwaard

In nog geen twee jaar tijd was het aantal fabrieken gedaald van 51 naar 39. In de daaropvolgende zes jaar zouden er nog eens acht afvallen. Het totaal was daarmee gekomen op 31. In dat laatste jaar zou er ook een verandering komen in onze 'rode draad': In Wieringerwaard hield 'De Volharding' het definitief voor gezien. In de ledenvergadering van 16 september 1953 besloot het bestuur van de coöperatie die ooit de eerste succesvolle kaasfabriek van Nederland was, dat de belangen van de aangesloten boeren beter behartigd konden worden indien aansluiting werd gezocht bij een grote fabriek. Er moesten op korte termijn ingrijpende investeringen worden gedaan waarvoor het geld niet opgebracht kon worden. Daarvoor was de groep van aangesloten boeren in feite te klein. Via de Bond werden contacten gelegd met de CZ 'West-Friesland' te Lutjewinkel.

Deze zegde toe dat de verliezen die de boeren van Wieringerwaard privé zouden lijden vergoed zouden worden, indien men ook daadwerkelijk toe zou treden tot de coöperatie [063] te Lutjewinkel. Dat er verlies geleden zou worden stond van tevoren al vast. Weliswaar hadden de Wieringerwaarders in de jaren dertig aardig de ontwikkelingen op technisch gebied weten bij te houden, in de jaren veertig was men achterop geraakt. De ontwikkelingen gingen te snel en de investeringen waren te groot. Aangezien er geen plannen waren in Wieringerwaard een nieuwe zuivelfabriek op te richten en de gebouwen en de inventaris sterk verouderd waren verwachtte men een groot verlies te lijden op de verkoop ervan. Op meer dan de schrootwaarde hoefde men niet te rekenen. Men rekende er wel op dat de hoeveelheid werk die er in Lutjewinkel bij zou komen voldoende zou zijn om alle voormalige werknemers van Wieringerwaard onder dak te brengen. Ook voor de directeur werd een 'passende oplossing' gevonden.

Over de directe aanleiding in Wieringerwaard om aansluiting te zoeken bij Lutjewinkel bestaat een merkwaardig verhaal. Als één van de weinige coöperaties in Noord-Holland was 'De Volharding' lid van de NCK, de Nationale Coöperatieve Kaasverkoopcentrale. Doel van deze organisatie was het gezamenlijk verkopen van kaas. De NCK was samen met de NCB (boter) en de NCM (melkproducten) onderdeel van de NCZ, de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale. Dat er in Noord-Holland maar zo weinig coöperaties lid waren, was het gevolg van een mislukt experiment met een coöperatieve kaasafzetvereniging, waarvan het magazijn in de volksmond later het 'Boerenkerkhof' genoemd werd, in de twintiger en dertiger jaren. Na dit debacle hadden de meeste coöperaties de verkoop zelf weer opgepakt. Detail in dit verhaal is dat de Noordhollandse fabrieken zich nadien vooral op de export naar België gingen richten.

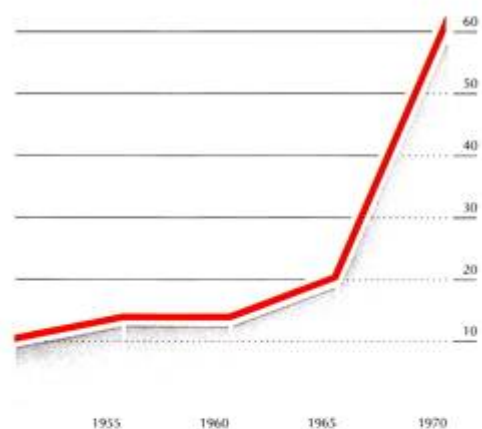
Een minderheid, waaronder de 'Volharding' waarvan bekend is dat de toenmalige directeur geen man voor de verkoop was, sloot zich in de jaren veertig aan bij de NCK. Om te kunnen profiteren van de voordelen van de NCK moest de kaas die ter verkoop werd aangeboden wel aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen. Een van de bedreigingen voor een goede kwaliteit was de kaasmijt, een wit, langharig en spinachtig diertje van nog geen milimeter groot dat zich bij voorkeur ophoudt in kaas. Een goed middel tegen dit ongedierte was mineraalolie, waarmee de kazen konden worden ingewreven. Toen echter ontdekt werd dat de olie kankerverwekkend was, mocht ze niet meer gebruikt worden. In feite was er maar één alternatief: regelmatig wassen.

Dit vereiste echter zoveel arbeid dat, vooral voor de kleinere bedrijven, de kaas te duur zou worden. In Wieringerwaard meende men een andere oplossing gevonden te hebben. De planken waarop de kaas moest rijpen, zo redeneerde men, vormden broedplaatsen [065] van ongedierte. Wanneer de planken behandeld zouden worden met een beschermend middel, dan zou de mijt vanzelf wegblijven. Er werd gekozen voor carboleum. Het vervolg laat zich raden: de kaas werd inderdaad niet meer aangetast door mijt maar proefde zo nadrukkelijk naar de carboleum dat ze onverkoopbaar werd. Het verlies dat de fabriek daarop leed was niet meer goed te maken, waarop toetreding tot een andere coöperatie noodzakelijk werd.

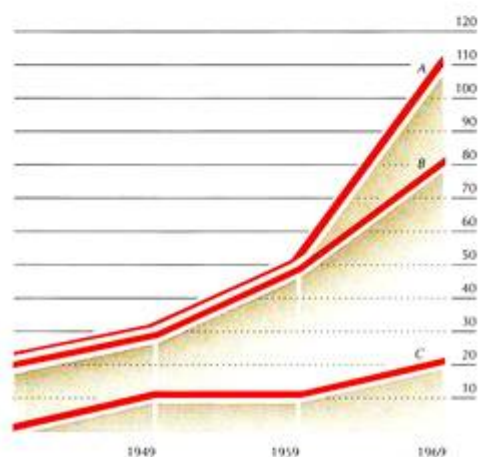
Nog maar twee

Was de concentratie van zuivelfabrieken in de tweede helft van de jaren veertig zeer groot, de jaren vijftig vormden weer een periode van betrekkelijke rust. In het Noordhollandse sloten er tussen 1950 en 1959 slechts zes fabrieken, namelijk die te Twisk, Purmer, Burgerbrug, Wieringerwaard, Hoog-karspel en Wervershoof. Twee fabrieken werden overgenomen door de CMC maar behoeften nog niet te worden gesloten: Wormerveer en Assendelft. Er kwam zelfs een bedrijf bij: Melco te Heiloo. Maar daarover later meer.

Figuur 6 Het aandeel (%) van de 10 grootste zuivelcoöperaties in het totaal van de bij de coöperatieve zuivel-industrie (FNZ-leden) aangevoerde melk 1950-1970

Figuur 7 Ontvangen melk bij de coöperaties in Texel, Opmeer en Lutjewinkel in miljoenen kilo's 1939-1969
A: Opmeer B: Lutjewinkel C: Texel

De echte grote samentrekking van bedrijven vond pas plaats in de jaren zestig. In het noorden van Noord-Holland zouden in 1969 nog maar twee zuivelcoöperaties van enige omvang actief zijn: de CV NoordHolland te Opmeer met zeven en 'De Combinatie' te Beemster met twee verwerkingsbedrijven. Daarnaast bestond er nog slechts een kleine, op coöperatieve grondslag opgerichte fabriek: 'De Vereniging' te Limmen. Later zou deze coöperatie omgezet worden in een N.V. De concentratiebeweging had in tien jaar tijd een enorme slachting aangericht. Het aantal verwerkingsbedrijven was tussen 1960 en 1969 afgenomen van 29 naar 10 en het aantal zelfstandige ondernemingen van 23 naar 3. Nu hadden de vorige 'concentratieronden' elk hun eigen specifieke oorzaken. Bij de fusieën overnamegolf van de jaren zestig was dit niet anders.

Ook de zuivel

In de zuivel was, evenals in de meeste andere sectoren van de Nederlandse economie, het duurder worden van de arbeid bepalend voor de verdere ontwikkeling. Vooral na 1965 sloeg de fusiegolf zonder genade toe. In vijf jaar tijd steeg het aandeel van de tien grootste. Steeds meer besturen van zuivelcoöperaties gingen inzien dat een fusie of op zijn minst een vorm van samenwerking de enige kans op overleven bood. De voordelen waren duidelijk: de produktiekosten per eenheid produkt verminderden, er kon beter dan voorheen gewerkt worden aan de kwaliteit van de produkten, er waren meer mogelijkheden tot specialisatie, er kon beter opgeleid personeel aangetrokken worden en men was meer dan ooit in staat te werken aan nieuwe produkten en het openbreken van nieuwe markten. Daar kwam nog bij dat in de loop van de naoorlogse periode steeds meer landelijk supermarkketens door een gewijzigde wetgeving zuivel gingen verkopen. Aan lokale merken, gevoerd door 'kleine' fabrieken, had men hierbij niets. We komen hier in het volgende hoofdstuk op terug.

Weer een 'Groot Plan'

In het noorden van Noord-Holland was het beeld niet anders. Zoals gezegd waren er in 1969 nog maar 3 zuivelondernemingen, waar er eens meer dan 100 waren. Een daarvan was de CV NoordHolland, in hetzelfde jaar ontstaan uit een fusie tussen de Bond en de ondernemingen te Lutjewinkel, Opmeer en Texel. Elk van deze drie had zich in de loop [066] van de jaren veertig, vijftig en zestig op het overnamepad bewogen. Op Texel was 'De Eendracht' na 1946 de enige fabriek. In dat jaar werd 'De Onderneming' te Den Hoorn overgenomen. De laatste was gedurende de oorlogsjaren stilgelegd en had na 1945 nauwelijks meer gedraaid. 'De Eendracht' zou het tot 1969, het jaar waarin de CV NoordHolland werd opgericht, bolwerken en zou een van de vier fusiepartners worden. In Opmeer was de groei na de oorlog het spectaculairst. In 1969 was het aantal kilo's ontvangen melk het viervoudige van wat het in 1939 was geweest. Maar liefst 10 andere zuivelcoöperaties werden in dat tijdsbestek overgenomen waarvan acht na 1960.

De groei van de coöperatie in Lutjewinkel deed daar niet veel voor onder. De melkaanvoer verviervoudigde en het aantal overnames bedroeg zes, waarvan drie na 1960. Omdat Lutjewinkel in 1953 het grootste deel van de boeren van Wieringerwaard erbij kreeg en daarom de voortzetting vormt van onze 'rode draad' zullen we wat langer stilstaan bij de geschiedenis van deze onderneming.

Na de overname van 'De Volharding' te Wieringerwaard bleef het lange tijd rustig in zuivelend Lutjewinkel. Het leek alsof men zich wat afzijdig hield van de gebeurtenissen in de rest van Noord-Holland. De fabriek, de tweede in grootte in het gebied, had het grote voordeel dat men zowel kaas, boter en poedermelk als consumptiemelk kon maken. Ook met dit laatste produkt was de coöperatie de tweede producent van NoordHolland-Noord. Toen in 1953 de

meeste andere boter- en kaasfabrieken besloten de consumptiemelk voor gezamenlijke rekening en op een centrale plaats te gaan maken deed Lutjewinkel niet mee. Vanaf 1936 had men daar een uiterst moderne consumptiemelkinrichting die gedurende de oorlogsjaren goed onderhouden en aangepast was. Een deelname aan de gezamenlijke activiteit, ondergebracht bij het nieuwe bedrijf 'Melco' te Heiloo, zou betekenen dat er in Lutjewinkel alleen nog maar boter, kaas en poeder gemaakt mocht worden. Voor de machines zou niets vergoed worden omdat ze ouder waren dan vijf jaar.

En waarom zou men ook? De coöperatie in Lutjewinkel had al in de jaren dertig een afzetgebied gevonden in de grote steden in het zuiden van Noord-Holland. Zo werden er filialen opgericht in Amsterdam, Haarlem en Hilversum. Het bestuur meldde hierover:

'...in de loop der jaren zijn eenige filialen gesticht. Speciaal in de groote steden is een eigen vestiging een niet te onderschatten factor voor goede organisatie en bevordering van den verkoop. Bovendien is het uit propagandistisch oogpunt van beteekenis...'

De filialen zouden in het begin van de zestiger jaren overgedragen worden aan de filiaalhouders. Toch bleef consumptiemelk nog lange tijd een belangrijke bron van inkomsten. Om precies te zijn: tot 2 mei 1964. In dat jaar besloot de CV 'Noord-West' GA te Zijpe toe te treden tot de coöperatie te Lutjewinkel. 'Noord-West' was opgericht in 1960 en was een samenvoeging van drie zelfstandige fabrieken: 't Zand, St. Maartensbrug en Julianadorp. Aanvankelijk ging het om een zogenaamde 'Topcoöperatie' omdat niet de boeren maar de drie verenigingen lid waren. Vrijwel onmiddellijk na de oprichting werd de fabriek te 't Zand gesloten. In 1962 werd besloten tot de oprichting van een gewone coöperatie waarvan ook de boeren lid konden worden. De twee overgebleven fabrieken besloten in 1963 hun consumptiemelkafdeling over te dragen aan 'Melco'. In hetzelfde jaar sloot de fabriek te Julianadorp en bestond 'Noord-West' alleen nog maar uit het bedrijf te St. Maartensbrug. Het bestuur van de jonge coöperatie gaf de indruk deze korte en snelle ontwikkeling te hebben voorzien. In het laatste jaarverslag merkte men op:

'...door de oprichting van 'Noord-West' liepen wij al vooruit op het Grote Plan, dat de commissie ad Hoc uit zou brengen en waarin werden aangegeven de richtlijnen om te komen tot de beste wijze van verwerking van de melk in het gebied van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in NoordHolland. In de vier jaren van ons bestaan is er toch veel gebeurd in onze vereniging (...) en nu per 2 mei 1964 is 'Noord-West' overgegaan naar de CZ West-Friesland' te Lutjewinkel. De afgelopen winter waren de beide besturen het zeer spoedig eens onder welke voorwaarden een samenvoeging zou kunnen plaatsvinden. De algemene vergaderingen hebben daarna deze voorstellen met overgrote meerderheid goedgekeurd en werd er dus tot fusie besloten...'

De fusie betekende voor 'West-Friesland' bijna een verdubbeling van de omzet. Omdat [067] 'Noord-West' de produktie van consumptiemelk enige jaren eerder al had afgestoten was dit voor het bestuur in Lutjewinkel aanleiding om lid te worden van 'Melco'. De afbouw duurde nog vier jaar. Op 20 april 1968 liep de laatste fles van de lopende band. Het bestuur vermeldde in dat jaar:

'...na ruim dertig jaren kon de produktie om bedrijfs-economische redenen geen doorgang meer vinden en deze werd overgedragen aan de 'Melco' te Heiloo, waarvan onze vereniging reeds enkele jaren lid is. Voor de werknemers in de afdeling was het een minder aangename ervaring. Gelukkig konden allen echter elders in het bedrijf opgenomen worden...'

Toen in 1965 de fabriek te St. Maartensbrug werd gesloten was de concentratie wat betreft Lutjewinkel voltooid. De coöperatie verwerkte op dat moment ruim 70 miljoen kilo melk per jaar en was daarmee de tweede zuivelonderneming van Noord-HollandNoord. Het wachten was op het moment waarop het 'Grote Plan' waarover het bestuur van 'Nieuw-West' in 1964 sprak, verder uitgewerkt kon worden. Ook in het nabijgelegen Opmeer en op Texel leek men klaar voor de uiteindelijke fusie. Noord-HollandNoord leek tegen het eind van de jaren zestig eindelijk rijp voor de ideeën die secretaris Kranen omstreeks 1948 al had gelanceerd. Toen zag men de directe noodzaak om tot uitvoering van het 'Grote Plan' te komen nog niet zitten. De tijd had Kranen echter gelijk gegeven. Het was, zelfs voor de grotere fabrieken, niet langer verantwoord zonder enige vorm van samenwerking te blijven draaien. De kosten per kilo melk bleven stijgen, vooral door de enorm toegenomen loonkosten. In Lutjewinkel steeg tussen 1961 en 1964 het totale bedrag dat aan lonen en sociale lasten werd uitbetaald van ruim negen ton tot ruim een miljoen gulden. En dat terwijl het personeelsbestand in die zelfde periode afnam van 133 tot 116.

Samenwerking: vallen en opstaan

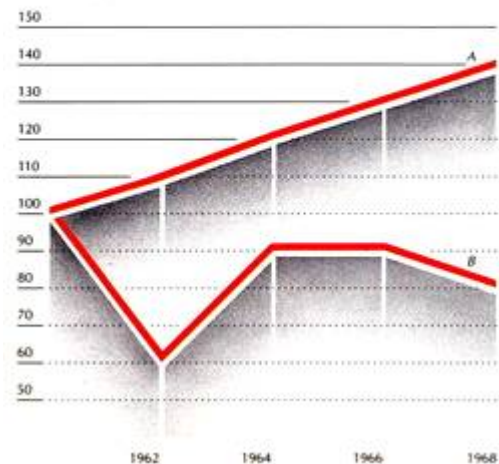
Het zou verkeerd zijn om uit het bovenstaande af te leiden dat er van 1948 tot 1969 helemaal geen pogingen waren geweest tot samenwerking. Integendeel. Alleen al het feit dat het bestuur van 'Noord-West' haar fusieperikelen inpaste in een 'Groot Plan', geeft al aan dat de wil in ieder geval aanwezig was.

Dat bleek al in 1947 toen drie fabrieken te Beemster³, Middelie en Oudendijk besloten een samenwerkingsverband aan te gaan. Er werd een Topcoöperatie opgericht, 'De Combinatie', waarvan de drie verenigingen lid werden. Drie jaar later zou de nieuwe coöperatie uitgebreid worden met de fabriek te Stompnetoren. Pogingen om de boeren in plaats van de afzonderlijke verenigingen rechtstreeks lid te laten worden, mislukten steeds. Het gevolg was dat binnen 'De Combinatie' nogal eens onenigheid ontstond tussen de vier 'bloedgroepen'. Noodzakelijke bedrijfssluitingen bleven daarom aanvankelijk uit hetgeen als een rem op de ontwikkeling van 'De Combinatie' mag worden gezien. In 1959 was er even sprake van dat er toch een vereniging zou worden opgericht.

Ook in dat jaar bleken de meeste leden een dergelijke stap nog te groot te vinden en werd slechts overgegaan tot het aanstellen van een algemeen directeur. Toen in 1962 besloten werd om het bedrijf te Oudendijk te sluiten leidde dat dan ook tot een enorme rel. De leden van de 'getroffen' fabriek voelden zich nog te veel verbonden met hun bedrijf om het belang van het samenwerkingsverband te kunnen overzien.

De protesten haalden niets uit, de fabriek werd gesloten en 'De Combinatie' ging verder met de fabrieken te Middelie, Beemster en Stompnetoren. De laatste werd in 1965 het middelpunt van een nieuwe 'zuivelloorlog'. Een jaar eerder namelijk was er een gesprek op gang gekomen tussen de besturen van 'De Combinatie' en 'Aurora' te Opmeer over een toekomstige fusie. Toen uiteindelijk puntje bij paaltje kwam en er gestemd moest worden bleek dat alleen het bestuur van Stompnetoren te porren was voor een fusie. De tegenstellingen die toen ontstonden,

Figuur 8 De kosten zonder afschrijving en de afschrijvingen per 100 kilo aangevoerde melk in Lutjewinkel 1960 - 1968 Indexcijfers
A: Kosten (zonder afschrijvingen) B: Afschrijvingen

3 Beemster *De Tijd*, andere fabriek – *Bamestra* – bleef er buiten!

ook op het persoonlijke vlak, waren voldoende voor het bestuur van Stompetoren om uittreding te overwegen. Krantekoppen uit die dagen schreeuwden het de lezer tegemoet: *'...Nederlandia in opstand tegen De Combinatie...'* en: *'...fusie met Aurora, anders uittreden...'*

[068] De Bond zag de ruzie met lede ogen aan, sprak van een *'...zwarte bladzijde...'* en doelde daarmee vooral op het feit dat het weer niet was gelukt de bestaande coöperaties in Noord-Holland op een lijn te krijgen. Integendeel, men zat elkaar in de haren. Het was maar beter, aldus de Bond, om

'...deze bladzijde zwart te laten zodat alles wat hierover in het verslagjaar geschreven en gezegd werd, bedekt blijft. Bedekt met de mantel der liefde, daarmee een eind makend aan het zoeken van fouten bij anderen; aan het aanwijzen van schuldigen en aan het maken van verwijten en de draad weer opvallend bij het enige zakelijke leidmotief: het belang van de Noordhollandse melkveehouderij...'

Uiteindelijk werd de kwestie niet opgelost, bleef Stompetoren bij 'De Combinatie', verloor hetzelfde bedrijf een groot aantal leden en verzuchtte het-Bondsbestuur dat *'...op het punt van de coöperatieve zuivel-industrie in Noord-Holland in 1965 geen enkele vooruitgang werd geboekt...'* 'De Combinatie' is overigens nu, in 1990, nog steeds een zelfstandige coöperatie. De productie is geconcentreerd te Beemster en ... Stompetoren.

Melco

Een initiatief dat wel vrij snel een succes werd was de oprichting van 'Melco' te Heiloo. We spraken er al eerder over. In 1953 werd door de Bond een commissie in het leven geroepen die moest onderzoeken hoe de **consumptiemelkvoorziening** in Noord-HollandNoord in de toekomst geregeld moest gaan worden en of er mogelijkheden waren om ook elders, bijvoorbeeld in Amsterdam, een markt te vinden. Men voorzag in het eigen gebied een geleidelijke bevolkingstoename, vooral in snel groeiende industriële centra als IJmuiden, Velzen en Beverwijk, hetgeen de vraag naar consumptiemelk zou vergroten. Bovendien zocht men nog steeds naar een weg om een eventuele daling van de kaasprijzen te kunnen compenseren met een produkt als consumptiemelk. Ook zag het bestuur van de Bond het belang in van een stevige positie op de binnenlandse markt. Noord-Holland-Noord was tot dan toe altijd een typisch kaasgebied geweest en had daardoor een sterke exportpositie opgebouwd. Wilde men echter met succes op deze voor Noord-Holland-Noord betrekkelijk nieuwe markt kunnen opereren dan moest er een vorm van samenwerking komen. *'...een of twee bedrijven, modern ingericht, zouden stellig meer zoden aan de dijk kunnen zetten dan fabrieksgewijs kleinwerk...'* aldus de Bond.

Eind 1953 was het onderzoek klaar. Er was, aldus de commissie, zeker ruimte voor een eigen consumptiemelkindustrie. Deze moest echter centraal geregeld worden. Zou je aan iedere afzonderlijke fabriek een aparte afdeling maken dan moest er meer geld op tafel komen dan strikt nodig was. Een beter idee zou zijn om alle melk, bestemd voor consumptie, naar een centrale plaats te vervoeren en ze aldaar te verwerken:

'...de installatie van een aan de eisen des tijds aangepaste apparatuur zou voor de afzonderlijke fabrieken onverantwoorde financiële consequenties met zich mee gebracht hebben. Bovendien is het niet bevredigend, wanneer particuliere fabrieken onze melk opkopen, in flessen doen en verkopen. Dat kunnen wij zelf ook...'

Begin 1954 werden de voorstellen van de commissie besproken en vrij snel, met grote meerderheid van stemmen aanvaard. Vrij kort daarna werd de nieuwe Topcoöperatie opgericht: de Coöperatieve Centrale Melkinrichting 'Melco' GA. In 1955 werd een stuk grond aangekocht

in Heiloo waarop gebouwd kon gaan worden. Er was, met het oog op de afzet, bewust gekozen voor een lokatie in de buurt van een grotere stad, in dit geval Alkmaar. Op 11 april 1956 werd de eerste paal geslagen en 2 jaar later, op 24 maart 1958 kon het nieuwe gebouw officieel geopend worden.

Aanvankelijk werden 21 Noordhollandse bedrijven lid. Zij zegden toe tenminste 10 procent van hun melk ter beschikking te stellen van 'Melco'. Door deze toezegging kon 'Melco' te allen tijde beschikken over 20 miljoen kilo melk. In 1955 nam de 'Melco' drie andere melkinrichtingen over: de 'MICA' en de 'Crema' te Alkmaar en de 'Horna' te Hoorn. Het laatste bedrijf werd gekocht van de particuliere zuivelonderneming 'Lyempf' te Leeuwarden. De groei en daarmee het belang van 'Melco' in het Noordhollandse nam in de loop van de jaren vijftig toe.

Hoewel de grondstofvoorziening aanvankelijk niet zo glad liep als men zich had voorgesteld kreeg de melkinrichting geleidelijk aan vaste grond onder de voet. Vooral het jaar 1962 werd belangrijk voor 'Melco'. Eerst werd de *NV Helderse Melkcentrale* gekocht en ingericht als filiaal, later in het jaar volgde de overname van de Amsterdamse *NV Melkcentrale 'Noord'*. Met dit bedrijf kwam ook een meerderheidsbelang in de Haarlemse 'Sierkan' mee. Hiermee verkreeg 'Melco' voor het eerst een belangrijk stuk van de markt in de twee grootste Noordhollandse steden. Twee steden die bovendien gelegen waren in het gebied van de concurrent: de CMC. Voor het eerst ook kwamen de bestuurders van 'Melco' in contact met bestuurders van de CMC.

Immers, de aandelen in de 'Sierkan' die 'Melco' niet had waren in handen van de CMC. [069] Het leek alsof 'Melco', en met haar de Noordhollandse Bond, zich door middel van deze manoeuvres een betere onderhandelingspositie had gecreëerd. Een onderhandelingspositie ten opzichte van de CMC die op dat moment al bijna 20 jaar een tweetal speerpunten had in het gebied van de Bond. In 1947 immers had de CMC de fabrieken te Wormerveer en Assendelft overgenomen. Deze overnames vormden toen, samen met die van de zuivelonderneming 'Delfland' te Naaldwijk, voor de CMC de eerste poging om naast de afzet van melk ook de verwerking ervan ter hand te nemen en daarmee een '*...bodem in de markt te leggen om niet steeds de kans te lopen met niet-verkoopbare waar te blijven zitten...*'. Maar daarover later meer.

Een zuivelreus

Voordat er verdere contacten konden worden gelegd met de CMC, de waarheid dient gezegd dat slechts weinigen in Noord-Holland-Noord daar al aan dachten, moesten nu eerst de eigen gelederen maar eens voorgoed worden gesloten.

En dat gebeurde! De goede ervaringen met 'Melco' hadden leidinggevend in de zuivel ervan overtuigd dat verregaande samenwerking de beste, zo niet de enige weg was die ingeslagen kon worden. Inmiddels, we schrijven 1968, waren er niet meer zoveel ondernemingen in het gebied. Om precies te zijn: vijf. Drie van hen werden op 23 januari 1968 uitgenodigd op een studiedag in de Volkshogeschool te Bergen, georganiseerd door de Commissie voor Landbouwcoöperatie: Texel, Opmeer en Lutjewinkel. Het thema was '*De ontwikkeling van de Noordhollandse Zuivelcoöperatie op korte termijn*'. De conclusie na afloop was eensluidend.

Binnen een jaar moest een volledige fusie plaatsvinden tussen de drie bedrijven die zoveel raakvlakken en gemeenschappelijke belangen hadden '*...dat de afweging van het belang van de eigen vereniging tegen het totale belang van de gezamenlijke verenigingen uiterst moeilijk werd...*' Kort daarna werd een werkgroep in het leven geroepen die de fusie moest gaan onder-

zoeken. Hierin hadden naast de secretaris van de Bond, de heer T.G. Tomson, zitting de directeurs van de drie coöperaties: H. de Jong (Opmeer), B. Konijnenberg (Lutjewinkel) en M. Wieringa (Texel). De werkgroep kwam al snel tot de conclusie dat er eigenlijk weinig echte obstakels de fusie in de weg stonden. De nieuwe vereniging moest vanzelfsprekend een coöperatie worden. Tevens zou het lidmaatschap van de overkoepelende, landelijke coöperatieve organisaties worden aangevraagd. Een knelpunt vormde alleen de produktenverkoop.

In Opmeer had men dit, evenals de meeste Noordhollandse zuivelcoöperaties, altijd zelf gedaan. De twee andere fusiepartners waren voor de verkoop van hun produkten aangesloten bij de werkmaatschappij van de Nationale Coöperatieve Kaasverkoopvereniging, de NCK. De vier heren werden het ook over dit punt eens. De nieuwe vereniging zou niet zelf de kaas, de boter en de melkpoeder gaan verkopen maar hiervoor lid worden van de NCK, de NCB en de NCH. Deze werkmaatschappijen zouden de verkoop verzorgen zoals ze dit al deden voor vele zuivelfabrieken in het oosten en het midden van het land.

Als naam stelde de werkgroep voor de *'Coöperatieve Vereniging tot Exploitatie van Melkproduktenfabrieken 'NoordHolland' GA'*. De vestigingsplaats moest Opmeer worden. De Bond, die toch de afgelopen jaren de grote animator was geweest achter de op handen zijnde fusie zou worden opgeheven en ingepast in de nieuwe coöperatie. Het aantal fusiepartners kwam daarmee op vier. In de vergaderingen die vervolgens werden gehouden bij de drie fabrieken en de Bond werden de voorstellen van de werkgroep met grote meerderheid van stemmen aangenomen. Op 23 april 1969 reeds werd de akte gepasseerd en 4 dagen later begon de CV 'NoordHolland' haar werkzaamheden. Volgens de pers in die dagen betekende dit de geboorte van een 'zuivelreus'. Volgens secretaris Tomson echter wel een zuivelreus die

'...is georganiseerd en ingericht volgens een patroon dat enerzijds de duidelijke en eenvoudige structuur heeft van de zuivelcoöperatie, zoals we die van kindsbeen af gewend zijn, en anderzijds een ontplooiingsmogelijkheid voor de onderneming biedt, die beantwoordt aan de economische en de sociale eisen van deze tijd...'

Hij voegde er wel aan toe, daarmee zijn toekomstvisie verwoordend,

'...laten wij echter niet menen dat we na de afsluiting van deze fase in een paradijs van rust komen. Wat heden hier gebeurt is slechts een schakel in een groter gewestelijk en nationaal zuivelgebeuren...'

En dat zou blijken.

WEST

[075] **Consumptiemelk en kaas.** De uitvinding van de fotografie in de negentiende eeuw betekende de ondergang van het schildersambacht, zo beweert men wel. Wie een portret van zichzelf wilde kon zich wenden tot één van de vele beroepsschilders die bij wijze van spreken op iedere straathoek te vinden waren. De rol van deze ambachtslieden werd geleidelijk aan overgenomen door die van de fotografen. Geleidelijk aan, want ook het maken van een foto was in de beginperiode een langdurige kwestie. Dit was vooral het geval bij groepsfoto's. De te portretteren lieden moesten zorgvuldig opgesteld worden en lange tijd, de lens moest vele lange seconden volledig geopend blijven, doodstil poseren. Het resultaat was er dan ook naar. De personen op de foto kijken ons wat stijfjes aan. Het is alsof ze op het punt staan hun al geruime tijd volgehouden pose op te geven. Die spanning is te zien. Tegelijkertijd stralen ze ook iets uit van trots. Trots, omdat ze beseffen dat er iets bijzonders gebeurt: er is iemand bezig, met behulp van een zeer moderne techniek, met het voor altijd vastleggen van hun beeltenis. Trots ook omdat niet zelden gefotografeerd werd op de plaats waar men werkte, compleet met de attributen die bij dat werk hoorden.

Melkboeren.

De foto die omstreeks 1900 werd gemaakt van een groepje Papendrechtse boeren past in dit verhaal. De foto heeft echter nog iets bijzonders. In plaats van het te verwachten decor van uitgestrekte landerijen, polders of boerenhoeven, wordt de achtergrond gevormd door een stad: Dordrecht. De fotograaf heeft er werk van gemaakt. De boeren zijn in twee rijen opgesteld, één staand en één zittend. De stoelen zijn voor de gelegenheid uit een naburig woonhuis gehaald.

Op de voorgrond zijn wat werktuigen uitgestald: een juk, een achttal koperen melkkannen met bijbehorende schenkbekers en een grote mand met koopwaar. De kleding die ze aan hebben wijst erop dat er op dat moment niet op het land gewerkt werd: allen dragen zij een jas, een vest, een overhemd en een stropdas. Bij sommigen is, doordat de jas openvalt, een horlogeketting te zien. Op het eerste gezicht een ongewone situatie voor zomaar een groep boeren. Voor de personen op de foto was dit echter niet het geval. Integendeel, het was voor hen een situatie van alledag. Iedere ochtend, na het melken, reisden zij met de volle zoete melk naar het nabijgelegen Dordrecht. Een reis die hemelsbreed niet veel voorstelde maar die grotendeels over water afgelegd moest worden.

Tussen Papendrecht en Dordrecht lag immers het knooppunt van drie rivieren: de Merwede, de Noord en de Dordtse Kil. Aangekomen in de stad ging iedereen zijn eigen weg. Het doel van de dagelijkse reis was immers de meegebrachte melk te slijten aan de Dordtenaren. De boeren hadden zelf de stad verdeeld in wijken. Iedereen had zijn eigen vaste klanten. In de twee grote koperen ketels, die ze met behulp van een juk met zich mee droegen, zaten kleine maatbekers. Aangekomen bij de klant werd hiermee de gewenste hoeveelheid afgemeten. Was de melk op dan keerde men huiswaarts waar het werk op de boerderij de rest van hun lange dag in beslag zou nemen.

De afzet van consumptiemelk gebeurde al eeuwenlang op deze manier. In de omgeving van [076] de grotere steden had zich stevast een groep boeren gevestigd voor wie de verkoop van dit produkt direct aan de consument een belangrijke bron van inkomsten was geworden. Het maken van kaas en boter was voor deze boeren niet interessant meer. Door de gebrekkige technieken en de onzekere uitkomst van de produktieprocessen wist men nooit van tevoren hoe groot de opbrengst zou zijn. Bij consumptiemelk was die zekerheid er veel meer. Omdat men vlak bij de stad woonde kon het produkt vrij snel na het melken al bij de klant afgeleverd worden. Meestal werd het nog die zelfde dag gekookt en geconsumeerd. De volgende dag zou de 'melkboer' immers weer komen. Bovendien werd er per liter melk meer verdiend omdat er geen dure produktiemiddelen nodig waren en omdat er geen tussenhandel was.

Schillenboeren en ezinnemelkers.

En zo begint, net als in 'Noord', ons verhaal over de zuivelgeschiedenis in het westelijk gedeelte van West-Nederland bij de oorsprong: de boer. Ook in 'West' was de boerderij van oudsher de plaats waar het allemaal gebeurde: de produktie, de eventuele verwerking, de opslag, het vervoer en de distributie. De veehouder als de speler van verschillende rollen. 's Morgens vroeg in een ketelpak de koeien melken, daarna snel verkleed, stropdas aan en naar de stad om de melk uit te venten. 's Middags hees hij zich weer in zijn oude plunje om het werk op de boerderij te kunnen doen.

Nu waren er ook boeren in de omgeving van de grote steden die de zaken anders aanpakten. Tot ver in de negentiende eeuw was het niet ongewoon dat men met de veestapel naar de stad verhuisde om aldaar, binnen de stadsmuren, een melkerij te beginnen. In Amsterdam waren omstreeks 1850 nog zo'n 1000 koeien, verspreid over enkele tientallen veestallen, te vinden. Het vee werd gevoerd met aardappelschillen, oud brood, kliekjes van de restaurants, hooi en gras. De veehouders die de naam 'schillen-boeren' meekregen, reden op gezette tijden met hun kar door de stad om de etenswaren te verzamelen. Omdat het vaak dezelfde klanten waren die zowel de melk kochten als hun afval inleverden, gebeurde het vaak dat een en ander op dezelfde kar vervoerd werd.

Een verhaal apart was de verkoop van ezinnemelk dat gedronken werd als middel tegen TBC. Nog in de negentiende eeuw waren er in de hoofdstad enkele ezinnenstallen te vinden. De beesten werden voor de deur van de klant gemolken. Omdat de melk heel duur was, ze werd per glas verkocht, waren de ezinnemelkers vooral in de betere wijken te vinden. Ook in Rotterdam en Den Haag was deze beroepsgroep actief. Uit de laatste stad is een ooggetuigenverslag bewaard gebleven:

De verkoper van de melk liep 's morgens met een vijftal ezinnen naast elkaar door de straten waar hij

'...hier en daar voor de huisdeur in een door de klant gegeven glas of kannetje een ezin molk, waarna weer verder werd getrokken...'

Dat de goede man niet overal serieus werd genomen bewijst de uitspraak van een andere tijdgenoot:

'...deze schijnt de enkele te zijn die zich met ezels wil ophouden met het philanthropisch doel om de lijdende mensheid te helpen. Als begunstigde van de een of andere modedocter, vindt hij daar rekening bij...'

Tien kilometer

In de omgeving van de steden werd slechts op kleine schaal boter en kaas gemaakt. Men kan zeggen dat, hoe groter de steden werden, hoe meer men overstapte op de consumptiemelk. In de buurt van Amsterdam maakten de boeren in het begin van de zeventiende eeuw nog volop kaas en boter. De nevenprodukten, wei en karnemelk, werden gebruikt als veevoeder. Reeds in de tweede helft van die eeuw waren er boeren die de melk niet meer verwerkten, maar direct naar de stad brachten om ze aldaar uit te venten. Naarmate de stad verder groeide en de vraag naar consumptiemelk toenam werd deze praktijk algemener. In een aantal steden, waaronder Amsterdam en Rotterdam, ontstonden op deze wijze complete markten waar de melk rechtstreeks aan de consument of aan een tussenhandelaar werd verkocht.

De animo om consumptiemelk te leveren aan de stedelingen nam af naarmate men verder van de stad woonde. Het vervoer van het produkt was nu eenmaal aan een bepaalde maximale afstand gebonden. Was deze groter dan tien kilometer dan werd de zaak al twijfelachtig. Nam men toch het risico dan bestond het gevaar dat de melk al slecht was voordat ze bij de klant afgeleverd kon worden. Boeren die niet binnen een straal van tien kilometer van een stad of een dorp van enige omvang woonden hadden daarom weinig keus. Voor hen bleef het maken van boter en kaas de enige mogelijkheid.

'West'

In het gebied dat wij hier gemakshalve met 'West' hebben aangeduid zijn daarom nogal wat verschillen te vinden. Een grove verdeling laat zien dat we aan de ene kant te maken hebben met een consumptiemelk- en aan de andere kant met een kaasgebied. Echter, ook in de streken waar alleen maar kaas en/of boter gemaakt werd is weer een [077] tweedeling aan te brengen: fabrieksmatige kaasproductie en zelfkazen. In Zeeland, de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden werd de kaas in fabrieken gemaakt. Zelfkazerijen waren te vinden in de weidegebieden van Utrecht en Zuid-Holland, het 'Groene hart'. Omdat daarnaast de ontwikkelingen in de verschillende stedelijke gebieden nogal uiteenliepen is het niet mogelijk om, zoals in hoofdstuk 4, een enkele 'rode draad' op te sporen en te volgen tot 1968, het jaar waarin dit hoofdstuk eindigt. De zuivelgeschiedenis van 'West' is er één waarin een aantal zeer uiteenlopende processen zich tegelijkertijd voltrok.

In dit hoofdstuk zullen we proberen die processen te volgen en, voor zover mogelijk, recht te doen aan het eigen karakter van de verschillende gebieden en de verschillende grote steden. Ook 'West' heeft een aantal concentratieronden gekend. Ook 'West' kende op het eind van de zestiger jaren een zuivelreus die de meeste ondernemingen in het gebied had opgeslokt. Het grote verschil was dat het in dit gebied niet in de eerste plaats de coöperaties waren die opgingen in het grote geheel. Coöperatieve, door boeren opgerichte zuivelfabrieken waren er nauwelijks, althans niet in het stedelijk gebied. De CMC, zelf in eerste aanleg een afzetcoöperatie, werkte met overwegend particuliere productiebedrijven die geheel of gedeeltelijk haar eigendom werden. Alles wijst er op dat de concentratie in 'West' niet, zoals in het Noorden, natuurlijk en op zich zelf staand was, maar duidelijk gestuurd door een steeds machtiger wordende coöperatie: de CMC.

De eerste ronde: van zelfslijter naar stadsslijter.

Net als in het Noorden, zo stelden we reeds vast, begon de zuivelgeschiedenis in het Westen bij de boerderij. Het verschil was dat in het Westen de boeren in toenemende mate op gingen treden als slijters van de eigen produkten. De groei van de steden aldaar had de vraag naar voedingsmiddelen sterk doen toenemen. Naast boter en kaas behoorde daar ook de consumptiemelk toe. Doorgaans konden de boeren voldoen aan de vraag. De melk die men soms overhield werd verwerkt tot boter.

Ondernemende boeren

De steden groeiden echter verder, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw toen de industrialisatie ook in ons land op gang begon te komen. Behalve Rotterdam, Den Haag en Utrecht die voor 1850 al een sterke bevolkingstoename kenden, begon nu ook Amsterdam flink uit te breiden. Dit gold eveneens voor de kleinere steden in de Randstad. Hierdoor nam vanzelfsprekend ook de vraag naar voedingsmiddelen verder toe, zo sterk dat de boeren in de omgeving van de steden in de problemen kwamen. Vooral 's winters, wanneer de productie van melk afnam, was het onmogelijk om aan de vraag te voldoen en moest menig klant teleurgesteld worden. In feite ontstond er in die tweede helft van de negentiende eeuw een situatie die gunstig was voor de ondernemende boer. De vraag naar consumptiemelk groeide en zou dat nog wel even blijven doen. Bovendien ging het niet om een modeartikel maar om een algemeen gebruikt en gewaardeerd voedingsmiddel.

Het gevolg was dat er in de weidegebieden rond de steden steeds meer boerenbedrijven gevestigd werden. Wie het geluk had zich binnen een bepaalde straal van een stad te kunnen vestigen was verzekerd van een uitstekende en nooit opdrogende bron van inkomsten. De afstand was echter nog steeds beperkt. Verder wonen dan een kilometer of tien werd al problematisch. Behalve het gevaar dat het produkt aan kwaliteit verloor was er ook het nadeel dat, naar gelang men verder van de stad woonde, meer tijd kwijt was. Tijd die op één of andere manier gecompenseerd moest worden, hetzij door langer werken, hetzij door meer arbeidskrachten in te zetten. En dat laatste was moeilijk.

We stelden reeds vast dat de arbeidslonen vrij hoog lagen op het platteland. Daar kwam nog bij dat de toenemende vraag naar (beter) betaald werk in de industrie steeds meer plattelanders deed besluiten hun geluk in de grote stad te gaan zoeken. De keuze om consumptiemelk te gaan leveren moest daarom voorafgegaan worden door een financiële overweging. Kaas en boter brachten vrij hoge kosten in de produktiesfeer met zich mee. De boer was echter niet verplicht iedere dag naar de markt te gaan. In veel gevallen kon hij zelfs gewoon thuis blijven en zijn produkten aan de rondtrekkende handelaars verkopen. Op dat punt kostte hem de distributie van consumptiemelk meer geld. Wilde hij daarnaast ook 's winters zijn stadse klanten

van melk voorzien dan moest hij ervoor zorgen dat het vee het hele jaar door regelmatig afkalfde. Dit vereiste investeringen omdat hij koeien die afgemolken waren zo snel mogelijk moest vervangen door nieuw vee.

De rekensom die hij moest maken was geen eenvoudige en kwam eigenlijk nooit uit. De prijzen die de kaas- en boterhandelaren betaalden stonden nimmer vast. Bovendien, en waar kwamen we dat probleem eerder tegen, wist men ook nooit van tevoren of het produkt wel goed zou zijn. Ook in 'West' was het maken van kaas en boter nog steeds een onzekere aangelegenheid waarin toeval een grotere rol speelde dan wetenschap.

[078] Boeren en slijters

Halverwege de negentiende eeuw ontstond hierdoor een nieuw gat in de arbeidsmarkt dat vrij snel gevuld werd door een nieuwe beroepsgroep: de stadsslijter. Nu is een preciese datum waarop de eerste slijter actief werd niet te noemen. Waarschijnlijk waren er ook al eerder lieden die melk uitventten. Dat na 1850 de groep als zodanig groter werd is duidelijk en is een gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen.

Veelal waren de eerste stadsslijters van boerenafkomst. Zij hadden verstand van het produkt, wisten hoe het vervoerd moest worden en wat je moest doen om bederf zoveel mogelijk te voorkomen. Het kwam vaak voor dat zonen en dochters van boeren naar de stad verhuisden om aldaar de melkhandel op te pakken. Zij werkten met de melk van 'thuis' en van de boerderijen uit hun vroegere omgeving. De slijterijen die ze opzetten waren zeer eenvoudig en niet zelden gevestigd in onooglijke keldertjes of morsige, achteraf gelegen winkeltjes. Van de eerste zelfstandige slijters in Amsterdam is bekend dat zij zo weinig inkomsten hadden uit de melkhandel dat er bijgewerkt moest worden.

Zo had een particuliere gasfabriek in die stad slijters in dienst om de stadslantaarns aan te steken en te doven. Omdat de slijters meestal in het bezit waren van een juk en de daarbij behorende tonnen konden ze deze ook voor andere doeleinden dan de melkdistributie gebruiken. Het thuis bezorgen van drinkwater was daarvan een voorbeeld. De dagelijkse melkcomzet was vaak niet hoger dan 15 liter. De melk werd ingekocht voor ongeveer 5 cent en verkocht voor 6 à 7 cent per liter. De winst bedroeg daarom bij de kleinere slijters niet meer dan gemiddeld een kwartje per dag.

Een andere bron van inkomsten voor de slijters was het maken van boter. Wanneer men melk overhield werd ze gekarnd. De verse boter en karnemelk waren gewilde produkten bij de vaste klanten. Er zijn ook gevallen bekend dat de slijters de boter als 'relatiegeschenk' weggaven. Vooral met Pasen, wanneer de melktoevoer groter werd probeerde men op deze wijze wat klantjes erbij te winnen. Later in de negentiende eeuw zouden de gemiddelde omzetten toemen waarna het afgelopen was met de bijbaantjes. In die periode was een omzet van 150 liter per dag fors, maar niet ongewoon. De winstmarge schommelde rond de 2 cent per liter. Hierdoor werd het mogelijk de zaken wat grootschaliger aan te pakken en behalve de verkoop aan de deur, nu ook de verkoop vanuit de slijterij serieus ter hand te nemen. In veel gevallen ontstonden op deze wijze complete winkeltjes waarin ook boter, kaas, karnemelk en eieren werden verkocht.

[079] De winkel werd doorgaans gedreven door de slijtersvrouw. In Rotterdam, waar de melk in die tijd op een speciale melkmarkt van eigenaar wisselde, zag de dagindeling van een melkslijter er als volgt uit:

'...s morgens om 5 uur naar de melkmarkt om zijn melk af te halen of te kopen of te verkopen; naar huis om de melkwagen in orde te maken en te venten tot circa 12 uur; eten en dan de

melkbussen schoonmaken; als het kan een uurtje slapen ('s zomers niet want dan was er 's middags om 5 uur ook melkaanvoer op de markt); schone melkvaten op de melkmarkt brengen voor de veehouder en weer venten tot 7 uur, waarna de bakkers van melk werden voorzien. (...) Tenslotte werd dan de dagtaak besloten met het opnieuw schoonmaken van het ventmateriaal en het aflossen van de vrouw in de winkel, die om 10 uur of half 11 gesloten werd. Op zaterdagavond waren de winkels langer geopend, maar gebeurde het dat een babbelzieke klant tegen 12 uur kwam en tot 's nachts één uur bleef hangen, dan durfde de slijter niet meer naar bed, bang zich te verslapen om zondag 's morgens tijdig op de melkmarkt te kunnen zijn...'

Taxe-melkers

De overgang van de melkdistributie van zelfslijtende boer naar stadsslijter verliep zeer geleidelijk. Het was voor de boer een goede zaak voortdurend te berekenen wat het voordeligst was. Vaak gebeurde het dat men na verloop van tijd het slijten zelf weer ter hand nam. In Amsterdam waren er in 1864 al 461 stadsslijters. Het aantal 'melkboeren' was afgenomen tot 132. In 1936, dus ruim 70 jaar later (!), waren er van de laatste groep nog steeds 86 vertegenwoordigers in de hoofdstad te vinden. In Rotterdam waren er in 1900 nog ruim 160 zelfslijtende veehouders, ongeveer de helft van het totaal aantal slijters. Onderzoek heeft aangetoond dat een boer meer geneigd was zijn melkdistributie uit handen te geven naar gelang zijn bedrijf groter was. Voor de kleine boeren was dit vaak te duur in verhouding tot de opbrengst. Niet zelden werden de kinderen van het boerengezin ingezet om de melk naar de consument in de stad te brengen. Ook de ontwikkelingen in de transportsector hielpen de kleine boer hierin. Doordat de wegen en de vervoermiddelen allengs beter werden, kon met de melk een steeds grotere afstand worden afgelegd.

Ondanks deze ontwikkelingen bij de 'melkboeren' nam het aantal stadsslijters na 1850 snel toe om de simpele reden dat ook het gebruik van consumptiemelk in de steden een sterk stijgende lijn vertoonde. Hierbij moest het aanbod zich voortdurend aanpassen aan de vraag. Meer nog dan voorheen had het grote publiek in de stad zomer en winter een ongeveer gelijke hoeveelheid melk nodig. De slijter kon het niet maken om de vaste klanten in zijn wijk regelmatig zonder melk te laten zitten. Het produkt behoorde langzamerhand tot de voedingsmiddelen die iedere dag nodig waren. Er moesten dus afspraken gemaakt worden.

Afspraken tussen de slijter en de boer die tot een regelmatige dagelijkse melkaanvoer moesten leiden, zomer en winter door. Deze dagelijkse hoeveelheid werd 'taxe' genoemd, de boeren die zich hieraan hielden: 'taxe-melkers'. Doorgaans konden deze taxe-melkers een hogere prijs voor hun produkt krijgen dan hun collega's die niet bereid waren een dergelijk contract met een slijter te tekenen. Met de hogere opbrengst konden dan de benodigde investeringen in de veestapel gedaan worden. Door het contract waren de boeren verzekerd van afname en de slijter van een regelmatige aanvoer. Geen wonder dat het taxe-melken in de tweede helft van de negentiende eeuw grote opgang vond.

Voor de boer die bereid was een hoge taxe aan te bieden kreeg een goede prijs uitbetaald. Hij moest zich dan wel zeer nauwgezet houden aan de overeengekomen hoeveelheid. Ook wanneer de melkproduktie van zijn veestapel achteruit ging en hij op hetzelfde moment krap bij kas zat, moest hij investeren in nieuw rundvee. Vaak kocht hij, om aan zijn taxe te geraken, de melk op van andere boeren of handelaren. Hier leed hij meestal een paar cent verlies op omdat hij meer moest betalen dan hij even later terug ontving. Ook als er teveel was, kwam de handel er aan te pas om, met wat verlies, de overtollige melk kwijt te raken.

Hoe het ook zij, de veehouder bleef rekenen. Voor iedereen was de situatie weer anders. Zo waren er toeslagen voor de versheid van de melk: boeren die dicht bij de stad woonden maakten weer een hogere prijs dan zij die verderaf woonden. Dezelfde boeren waren ook in het voordeel omdat het vervoer minder kosten met zich meebracht. Dit had weer tot gevolg dat deze boeren meer konden investeren en daardoor een nog hogere taxen konden aanbieden. Het verschil in taxen kon oplopen tot 2 liter per koe per dag. Goede prijzen konden voorts behaald worden door de melk zelf naar de slijter te brengen. Voor de boer in de nabijheid van de stad geen probleem. De uiteindelijke verschillen tussen de netto-opbrengsten per boer waren echter niet zo groot als het bovenstaande doet vermoeden. De pacht- en grondprijzen dicht bij de stad waren doorgaans veel hoger dan elders.

Vaak ook was het wel of niet zelf brengen een regionale aangelegenheid. In Amsterdam vertoonde het directe melkwinningsgebied wat dat betreft nogal wat verschillen. De veehouders ten Noorden van de stad, de 'Waterlanders' [080] vervoerden hun produkt per boot en 's winters, wanneer het water bevroren was, per slede. De boten waren gemeenschappelijk eigendom van groepen van ongeveer 6 veehouders die het vervoer hadden uitbesteed aan 'melkhalers' of 'stadvaartsboeren'. De belangrijkste losplaats was van oudsher de Prins Hendrikkade waar een grote melkmarkt ontstond. De wijze waarop de boeren aan hun taxen kwamen was een bijzondere. In de zomer konden ze zelf de gevraagde hoeveelheid makkelijk leveren. Wanneer dit in de winter minder werd konden zij melk kopen van de Zaanse veeboeren van wie de melkproduktie in de winter hoger lag dan in de zomer. In de Zaanstreek stonden in die periode namelijk nogal wat stijfselfabrieken waar een afvalstof geproduceerd werd die uitstekend geschikt was als veevoeder in de herst en de winter.

In het gebied ten zuiden van Amsterdam deden de boeren alles zelf. Omdat het vervoer voor hen geen problemen opleverde, de verbindingswegen waren vrij goed, konden zij de melk snel en zonder problemen franco bij de slijters thuis bezorgen. Soms gebeurde dit twee keer per dag. De boeren waren makkelijk in staat te voldoen aan de taxen omdat de prijzen hoog waren. Ze hoefden niet zelf te fokken maar investeerden hun geld direct in de aankoop van 'vers' vee op de verschillende veemarkten.

De andere steden

In de meeste andere steden kwam het beeld overeen met dat van Amsterdam. Langzamerhand maakte de zelfsljgende boer plaats voor de professionele stadsslijter. Bijna overal deed het taxen-melken zijn intrede. Overal werd het boerenbedrijf geheel of gedeeltelijk aangepast aan de sterk vergrote vraag naar consumptiemelk. In de omgeving van Den Haag probeerden de veehouders 's winters aan hun taxen te komen door de melk op te kopen van tuinders die speciaal voor dat doel gedurende de 'koude maanden' een klein aantal koeien aanschafte. De hoeveelheid die moest worden afgeleverd was in de Residentie ongeveer 80 procent van de hoeveelheid die in de zomer gebruikelijk was. Hoewel in Den Haag een groot deel van de melk door de veehouder bij de slijter werd bezorgd, was er toch een melkmarkt actief, op het Spui. Op deze markt verhandelde men vooral melk uit het Westland en de omgeving van Voorburg.

In Rotterdam was de situatie anders. De slijters aldaar kenden geen taxen en ontvingen alle melk van de veehouder voor dezelfde prijs. Het melkwinningsgebied rond de stad was groter dan bij de andere steden. Er was, zonder dat er kunstgrepen behoeften te worden uitgehaald, steeds voldoende melk voor consumptie. De slijters kochten rechtstreeks [081] van de boer en lieten het produkt franco aan huis bezorgen. Zij namen niet het risico zich vast te leggen voor langere tijd omdat tekorten meestal eenvoudig bij anderen waren aan te vullen. 's Winters klopten de slijters bij de kaasboeren in de omgeving aan om hun melktekort aan te vullen.

Lukte dit niet dan was er altijd nog de melkmarkt die in het Rotterdamse een belangrijke plaats innam. Op deze melkmarkt werd vooral de melk uit Delft, Schiedam, Schipluiden en Vlaardinger-Ambacht aangevoerd. Boeren uit de meer nabijgelegen randgebieden leverden de melk rechtstreeks aan de slijters: Schiebroek, Hillegersberg, de Beukelsdijk, Berkel, Rodenrijs, Capelle, Alexanderpolder en IJsselmonde.

Boter en kaas

Consumptiemelk was in de tijd van de zelfsljgende boeren een produkt dat zonder enige bewerking de weg aflegde van producent naar consument. Toen de stadsslijters langzamerhand het werk van de boeren overnamen veranderde daar in eerste instantie niets in. De consument kocht de grondstof. De slijter gaf het alleen maar door. Omdat dit gezien de bederfelijkheid en de gebrekkige koelingsmethoden van die tijd snel moest gebeuren, was er zelfs niet eens sprake van enige vorm van opslag. De eerste concentratieronde in het verstedelijkte gebied van West-Nederland betrof daarom alleen de handel in consumptiemelk. Er werd in feite een schakeltje toegevoegd aan een eeuwenoude handel. Aan het produkt veranderde niets.

Hoe zat het dan met de andere zuivelprodukten, met de boter- en kaasproduktie? We stelden reeds vast dat deze met de opkomst van de grote steden steeds meer naar de rand van de stedelijke gebieden verdrongen werd. Per liter grondstof brachten deze produkten nu eenmaal minder op dan consumptiemelk. Het voordeel van kaas en boter, de langere houdbaarheid, telde in de buurt van de grote stad niet mee. De consumptiemelk kon snel naar de klant afgevoerd worden. Je kunt stellen dat de gebieden waar men boter en kaas maakte dit noodgedwongen moesten doen. Het was in feite tweede keus. Nu waren er in deze 'randgebieden' nogal wat onderlinge verschillen. De enige overeenkomst was dat de gehele produktie van boter of kaas voor 1880 nog overal op de boerderij plaats vond. Een grove indeling naar zuivelprodukten leert dat in die periode 'West' uiteenvalt in drie delen: een consumptiemelk een kaas- en een botergebied. Over de consumptiemelk hebben we het reeds gehad. De boter- en kaasgebieden zullen we hieronder kort bespreken.

Het kaasgebied

In het grootste gedeelte van West-Nederland, het Utrechts-Hollands weidegebied, werd al sinds mensenheugenis kaas gemaakt uit volle of 'zoete' melk. Boter was een nevenprodukt dat gemaakt werd van de afgeroomde wei. De wei zelf werd weer gebruikt als veevoeder. Van oudsher werd er een kaas gemaakt die van hoge kwaliteit was: de Goudsche kaas, naar vorm plat en rond. In tegenstelling [083] tot Noord-Holland-Noord voelde men in dit gebied het kaasmaken op de boerderij niet als extra last. Het hoorde erbij en was voor de boerin, die ook hier de kaasmaker was, een erezaak. De kazen werden zo mooi mogelijk afgewerkt en, indien dit gelukt was, aan de wereld getoond. Er werden zelfs speciale avonden georganiseerd waarop de boerinnen elkaar de loef konden afsteken met hun mooiste kazen. Het gevolg was dat de kazen in het algemeen goede prijzen maakten en dat er in het gebied een behoorlijke welvaart heerste. Alles greep dan ook keurig in elkaar.

De koeien werden gebruikt voor de kaasproduktie. Van het afvalprodukt, de wei, werd in eerste instantie boter gemaakt. Deze was echter van geringe kwaliteit, smaakte wat 'zurig' en bracht dus niet zoveel op. De afgeroomde wei werd echter weer gebruikt als veevoeder voor de eigen varkens. En dat was wel lucratief gezien de grote vraag naar vleesprodukten vanuit de steden. De meeste veehouders hadden daarom bij hun boerderij een varkensstal. In de wintermaanden, wanneer de boeren in de omgeving van de stad niet meer aan de vraag naar consumptiemelk konden voldoen, sprongen de kaasboeren in de randgebieden bij om op deze wijze nog een aardige prijs voor hun industriemelk te bedingen.

Op veel boerderijen verdween gedurende de winter het kaas- en botergereedschap naar de zolder en werd er alleen nog maar consumptiemelk verkocht. Voor 1880 waren er nog geen wekelijkse kaasmarkten in het gebied. De kaas werd bij de boeren weggekocht door de handel. Een tijdgenoot verklaarde:

'...de handel verzamelde de kaas op verschillende manieren. Zo stuurden de grote kaaskooplui in Woerden, Gouda, Bodegraven, Amsterdam en Rotterdam hun commissionairs er op uit om de kaas bij de boeren aan huis te kopen. Waren de zaken gedaan, dan bracht de boer de kaas per brik naar de waag (de weegschaal in het pakhuis) waar een beëdigd waagmeester de kaas van de waag naar de veerschuit liet brengen. De schipper vervoerde de kaas naar de pakhuizen van de exportfirma's. (...) De kooplui betaalden pas naderhand: een systeem waarbij de boer eigenlijk de handel financierde...'

In het algemeen was de verstandhouding tussen boer en handelaar in deze periode nog goed te noemen:

'...de kopjes koffie en de sigaren die zij opstaken waren vele. En als er op de boerderij een feestje was, dan hadden de wat "vrolijken" onder de kaaskopers volstrekt niet zo'n haast om na de negotie weg te gaan...'

De handelaar beperkte zich tot het opkopen van de kaas. De prijs was een kwestie van onderhandelen. Deze situatie zou in het begin van de twintigste eeuw ernstig veranderen. Maar daarover later meer.

De botergebieden

In sommige gebieden was de produktie van boter belangrijker dan die van kaas. De eerste behandeling die de melk in deze streken onderging was dan ook het scheiden van de room en de ondermelk. Het eerste produkt werd gekarnd en tot boter verwerkt, van het tweede produkt werd een magere kaas gemaakt: de Leidsche kaas, die de vorm van een brood had. Om de

smaak wat op te vijzelen werd deze meestal gemengd met komijn of kruidnagelen. De betere boter werd gemaakt in de omgeving van Leiden en Delft.

In Zeeland, West-Brabant, en de Zuidhollandse eilanden maakte men een boter die veel slechter was van kwaliteit. In deze typische akkerbouwgebieden stond de zuivel van oudsher op een tweede plaats. Dat gold in feite voor de hele veeteelt. De verzorging van de beesten, voor zover ze niet gebruikt werden als lastdier, liet vaak te wensen over. De landbouwverslagen uit die tijd zijn dan ook niet erg lovend:

'...gewoonlijk werd het jonge vee alleen met stroo gevoederd en slechts bij uitzondering in het vroege voorjaar met hooi (zooals in Holland en Gelderland regel was). In enkele districten liep het vee bijna den geheelen winter op de mestputten en leefde voornamelijk van den afval der stallen. Gedurende den tijd dat de koeien op stal stonden, kregen deze wat hooi en erwtenstroo; soms werden daaraan wat paardeboonen toegevoegd...'

Het kleinschalige karakter van het botermaken uitte zich in de gebruikte methode:

'...nadat de melk door middel van een paardenharen zeef van stof en vuil was ontdaan, werd ze in blikken of steenen teilen (van circa 8 liter inhoud) gestort en in den melkkelder gezet om uit te roomen. Dit uitroomen duurde, naar gelang van de temperatuur in den kelder, 12 uren of langer.

[084] *Was de room voldoende geschoten, dan werd ze van de melk afgelaten en in een vat, de roomton, verzameld. Er werd telkens later gewonnen room toegevoegd totdat de roomton genoeg bevatte om met het karnen te beginnen. Op deze wijze kon geen boter uit zoete room worden gemaakt omdat het eerste afgietsel meestal al verzuurd was voordat het laatste erbij kwam...'*

Het produkt, dat gemaakt werd van de volle melk, kon het dan ook niet halen bij de boter uit Friesland, Delfland (Delft) of Rijnland (Leiden). De prijzen die gemaakt werden waren uitzonderlijk laag en verder dan de lokale consument kwam men meestal niet. Een wil tot vernieuwing was er nauwelijks. De 'veeteelt bleef bijzaak en was alleen geschikt voor de mestproduktie en om, met de minimale middelen, op de botermarkt een aanvullend inkomen te verdienen.

De Alblasserwaard was een verhaal op zich. Ook hier speelde de zuivel een ondergeschikte rol. Tot ver in de negentiende eeuw werd men in dit gebied vooral in beslag genomen door de riet- en de griendcultuur en de hennepeteelt. De eerste activiteit werd vooral ontplooid ten behoeve van de aanleg van dijken. De verbouw van hennep had te maken met de omvangrijke scheepsbouw langs de Merwede, al in de negentiende eeuw een der drukst bevaren rivieren van Europa. Vooral ten tijde van de zeilvaart was de hennep, die als grondstof diende voor zeilen en touwen, van groot belang. Zelfs de veeteelt, die ook hier de mest moest leveren, stond in deze periode volledig in dienst van dit landbouwprodukt. Boter en kaas waren slechts bijzaak.

Kaas en boter: nog geen concentratie

Niets wijst erop dat er in de boter- en kaasgebieden van 'West' omstreeks 1880 sprake was van enige vorm van concentratie. De veranderingen waren minimaal. Dit in tegenstelling tot de zuivelsectoren in NoordHolland-Noord en in de stedelijke gebieden, waar, zoals we reeds zagen, een aantal functies van de boerderij naar elders verhuisden. In 'Noord' gaven de boeren de produktie van kaas in handen van de samenkazerijen. In 'West' gebeurde iets dergelijks met de verkoop van consumptiemelk die hoe langer hoe meer werd uitbesteed aan de stadsslijters.

In de overige gebieden werd nog niet nagedacht over enige vorm van samenwerking op zuivelgebied. Daar werd het beeld bepaald door volkomen individualistisch opererende boeren. Prijzen werden bepaald in het spel van vraag en aanbod. De vrije markt was er overheersend en functioneerde redelijk. In veel gevallen was het belang van de zuivelprodukten te klein voor een ingrijpend veranderingsproces. Daar was de akkerbouw of de teelt van hennep belangrijker. En die gewassen kenden hun eigen problemen.

De tweede ronde: notabelen, slijters en boeren. 1876-1927.

In 1872 werd in Wieringerwaard een dagkaasfabriek opgericht. Het bedrijf was, zo stelden wij in het vorige hoofdstuk, de eerste voorganger van Melkunie Holland en de op drie na vroegste fabriek in Nederland. De drie eerste fabrieken werden alle opgericht in 1871. Twee ervan stonden in Noord-Holland, te Broek-in-Waterland en Anna Paulowna. De derde werd opgericht in het Zuidhollandse Waddinxveen, een dorp aan de Gouwe tussen Gouda en Boskoop. Het initiatief voor de oprichting van deze fabriek werd genomen door een plaatselijke kaas-handelaar: de heer Wernink. Kaasmaker werd J. Muller die daarvoor in Engeland en in Broek-in-Waterland ervaring had opgedaan. Het bedrijf produceerde, net als de andere fabrieken in die tijd, Derby en zware Amerikaanse kazen. Hiermee werd getracht op de Engelse markt te concurreren. Ook de inrichting was gebeurd volgens het Engelse voorbeeld, waarvoor in die tijd door enkele vooruitstrevende wetenschappers propaganda werd gemaakt:

...in de factorijen worden groote hoeveelheden kaas ineens gemaakt, door kundige werklieden, bezigende de beste gereedschappen en werkende naar vaste regels...'

Aan Goudse of Leidse Kaas waagde men zich niet in Waddinxveen. Men zag wel in dat de kwaliteit die de zelfkazers in het gebied leverden in de fabriek voorlopig niet geëvenaard kon worden. Het bedrijf was volledig gericht op de export en heeft het uitgehouden tot 1904. Daarna werd het opgeheven.

[085] 'Onvervalscht'

Het eerste zuivelbedrijf dat wel als 'westelijke' voorganger van Melkunie Holland kan worden bestempeld werd opgericht op 5 oktober 1876 in Amsterdam, aan de Reguliersdwarstraat: de *Amsterdamse Melkinrichting* (AMI). De oprichters waren 'vooraanstaande' particuliere personen. De directie werd in handen gegeven van twee mannen: C. van Goor en W. Albrechts. De AMI richtte zich op de distributie van, zoals men het zelf omschreef, 'onvervalschte melk'. Machines waren er nog niet. De AMI was niets meer en niets minder dan een uit de kluiten gewassen slijtersbedrijf.

De aanduiding 'onvervalscht' komen we in de daaropvolgende jaren nog enkele malen tegen. Op 5 juli 1878 werd er in Rotterdam zelfs een onderneming in het leven geroepen die ernaar genoemd was: de '*Onvervalschte Melkinrichting*'. Kort daarop, om precies te zijn op 23 december van hetzelfde jaar, was Den Haag aan de beurt. Vijf deftige heren uit die stad verscheenen bij de notaris om de oprichtingsakte te laten passeren van een vennootschap, de 's-Gravenhaagse Melkinrichting die ten doel had '*...den verkoop van zuivere, onvervalschte, niet afgeroemde en niet verdunde melk...*'. Een soortgelijke doelstelling sierde, waarschijnlijk ook de oprichtingsakten van de *Utrechtse Melkinrichting* (1878) en de *Leidsche Melkinrichting* (1879). Waarom nu, legden deze eerste 'zuidelijke' melkinrichtingen zo de nadruk op het 'onvervalschte' karakter van hun produkten? En waarom was het vooral de plaatselijke elite die zich met de oprichting ervan bezig hield? Het antwoord moeten we zoeken bij de grote groep zelfsljtzende boeren en stadsslijters die in die tijd actief waren bij de distributie van consumptiemelk.

Goedkope melk

De enorme vraag naar consumptiemelk in de buurt van de steden plaatste de boeren en de slijters geregeld voor problemen. Het kwam maar al te vaak voor dat er niet genoeg melk was om iedereen tevreden te stellen. Omdat deze schaarste niet op korte termijn oplosbaar was, het platteland rond de steden raakte zo langzamerhand behoorlijk vol, nam men de toevlucht tot andere methoden. Eén daarvan was het aanlengen van de melk met taptemelk, zodat een grotere hoeveelheid produkt werd verkregen. Deze handeling werd 'stomen' genoemd. Een nog goedkopere oplossing was het verdunnen van de melk met water dat overigens wel gekocht moest worden. In Amsterdam was het water voor 1854 afkomstig uit de Vecht. Na dat jaar werd er duinwater in de hoofdstad aangevoerd.

In veel gevallen gebruikten de slijters ook regenwater of welwater. Nu was het verdunnen van melk in de meeste steden niet verboden. In feite hoorde het er een beetje bij. Het publiek had al lang geaccepteerd dat er verschillende kwaliteiten melk bestonden. Voor volle melk, melk waar niet mee geknoeid was, moest men het meest betalen. Daarna kwam de 'oortjesmelk', die was aangengeld met taptemelk. Onderaan de schaal stonden de melksoorten die met een bepaalde hoeveelheid water waren verdund. Omdat voor de stadsslijters vaak niet duidelijk was in hoeverre de boer de melk al verdund had droeg hij meestal een maatglas bij zich dat hij vulde met een monster. Op het glas stond een schaalverdeling. Na een half uur kon hij daarop aflezen hoeveel room er gevormd was en in welke mate de melk al vermengd was met water.

Vooraf naar de goedkoopste soorten was veel vraag. Logisch, in een tijd waarin onder de gewone bevolking van de steden nog een grote armoede heerste. De bevolkingsgroei in [086] de steden had zich in de tweede helft van de negentiende eeuw in een hoger tempo voltrokken dan de groei van het woningenbestand. Het gevolg was dat de veelal kinderrijke gezinnen, compleet met iedereen die erbij hoorde in veel te kleine ruimtes moesten wonen. Vaak was er per gezin niet meer dan een kamer of kelder beschikbaar. De verdiensten waren zo slecht dat alle gezinsleden tot zeer jonge kinderen, zieken en zwangere vrouwen toe, ingeschakeld werden in het arbeidsproces. Iedere cent, iedere stuiver telde. En zelfs dat was vaak nog niet voldoende. Uit de periode voor 1880 is een aantal huishoudboekjes bewaard gebleven die ons enig inzicht verschaffen in de verdiensten en de lasten van de doorsnee arbeider. Eén daarvan geven we hier als voorbeeld:

'...Een wever, werkzaam op een fabriek te Hilversum verdiende in die tijd fl. 5,75 per week. Zijn vrouw bracht 50 cent binnen en zijn twee zoons, die spoeler waren in hetzelfde bedrijf, samen fl. 1,20. Aan huishuur moest het gezin fl. 0,80 betalen, aan voeding fl. 4,44 en aan kleding, brandstof en andere primaire levensbehoeften, fl. 3,08. Per week kwam onze wever dus, wilde hij elke dag eten, bijna een gulden tekort. Er moest dus bezuinigd worden en de eerste post waarop dat kon was meestal de voeding...'

In veel gevallen ondervond het huishoudbudget ook nog eens de last van een aan de sterke drank verslaafde vader. Vooral in de havens van Amsterdam en Rotterdam was het een twijfelachtige gewoonte om de lonen van de losse arbeiders in de kroeg uit te betalen. Koppelbazen en kroegbazen waren vaak dezelfde personen of werkten nauw samen. Degenen die het meest verteerden konden rekenen op de beste karweitjes en dus de 'hoogste' lonen die vervolgens voor een groot deel weer stuk geslagen werden op de tapkast. Was het een wonder dat de thuisblijvers blij waren met goedkope melk?

Hygiëne

Het verdunnen van de melk was een algemeen geaccepteerd verschijnsel en beantwoordde aan de vraag van de bevolking. Toch begonnen in de loop van de jaren zestig en zeventig steeds meer mensen zich af te vragen of men wel op de goede weg was, of het vermengen van een produkt als melk met andere stoffen wel zo goed was voor de volksgezondheid. De bovengeschetste ellende in de grote steden uitte zich in een enorm sterftecijfer dat het hoogst was in de oude overvolle wijken, maar vooral in de nieuwe arbeidersbuurten die na 1870 in hoog tempo uit de grond werden gestampt. Het ontbreken van riolering, stromend water en enige vorm van vuilverwerking maakte van [087] deze wijken stinkende poelen waarin alleen de ratten een min of meer draaglijk bestaan genoten. De mens kon er slechts met moeite overleven.

In deze situatie konden ziektekiemen van de meest uiteenlopende soorten gemakkelijk hun slag slaan. Ziektekiemen, waarvan de bron lag in de bergen afval die zich in de bedompte woningen en de onverharde straten opstapelden. Ziektekiemen ook die van buitenaf de stad in kwamen, met het voedsel of de melk. De groeiende vraag naar goedkope melk had er uiteindelijk toe geleid dat de slijters gezelschap kregen van allerlei twijfelachtige lieden die voortdurend zochten naar middelen om zo snel mogelijk rijk te worden. Het verkopen van melk was zo'n middel.

Verdunnen met tapmelk was niet aan de orde. Dat was te duur. Zuiver water, dat ook ingekocht moest worden, was dat ook. Het kopen van de grondstof was immers al duur genoeg. Nee, de melk moest als het even kon met een gratis vloeistof vermengd worden. Pas dan zou de winst enigszins acceptabel zijn. Bij de handelaren die op deze manier redeneerden was sloot- en grachtwater populairder dan duin- of welwater. Dat de melk na het vermengen een ontmoedigende aanblik vertoonde was geen probleem. Er stonden de handelaar tal van middelen ter beschikking om de vloeistof haar oude verschijning weer terug te geven. Zo gebruikte men onder andere meel, emulsies van lijn- of hennepolie, eiwit of gelatine.

Het arsenaal verhalen over de slechte hygiënische toestanden uit die periode is bijna onuitputtelijk. Voor Rotterdam tekende L. Veerman er een aantal op:

'... van hygiëne had men vroeger nog eigenaardige begrippen. Boende elke goede veehouder en slijter zijn melkvaatjes van binnen met warm sodawater (de arm ging er in tot aan de elleboog, verder kon men niet komen) en werden de vaatjes eenmaal per jaar opengemaakt om ze van binnen wit te verven, toch was iedere slijter op de melkmarkt van een bezem voorzien om de gevulde vaatjes van buiten te kunnen afschrobben daar ze onder het vuil zaten en uit de 'doek' om de stop ter afsluiting van het stopgat, kon men de stukken van een zak tot alle onderdelen van het lijfgoed van de veehouder en zijn gezin onderkennen. Werd op de melkmarkt een vaatje van een ander geleend of voor de tweede maal gebruikt, dan werd het even vlug in de Coolvest omgespoeld en werd de melk daarin overgeheveld met een gebogen ijzeren buis waarin de melk met de mond werd opgezogen. De grootste handicap voor de bonafide melkslijter was het vuil in de melk, vooral in het voor- en najaar en het gebeurde meer dan eens dat de melk faeces bevatte.

Hoe de slijter in die dagen gekleed was, blijkt wel uit het feit dat op elke vergadering van de eerste slijtersvereniging jarenlang erop gehamerd werd om te venten met gepoetste schoenen, geen 'vette-kleef' pet of -jas te dragen en geen kleren die stuk waren, enz.

Terwijl '...de mest nog dik aan de uiers zat...'

Echter ook op de boerderij liet de hygiëne vaak te wensen over. Nog in 1909 kwam een afvaardiging van een groep Amsterdamse melkhandelaren, na het bezoeken van 125 boerderijen, tot de conclusie dat er sprake was van '*...verschrikkelijke wanhopige toestanden die geen onzer zoo had verwacht...*'. In het rapport dat de groep uitbracht werden voorbeelden genoemd die niets aan duidelijkheid te wensen overlieten. Bussen die schoongemaakt waren stonden te luchten boven het gootje dat het privaat verbond met de sloot. Er was geconstateerd dat in veel gevallen de kinderen van de boer, terwijl er gemolken werd, '*...beurtelings uit een reeds gevulde emmer wat melk in een kopje schepten en dit aan de mond zetten...*'. *Regelmatig werden de koeien gemolken terwijl '... de mest nog dik aan de uiers zat...'*

Vaak ook liep, aldus het rapport, '*...onder het melken het bloed van de open spenen door de vingers van de boer...*'. Behalve deze onfrisse toestanden kwamen op de boerderij ook aan de lopende band vervalsingen van consumptiemelk voor. De motieven waren hetzelfde als bij de slijters: er bestond een vraag naar goedkope consumptiemelk en daar kon aan voldaan worden. Uit het begin van deze eeuw is een verhaal bekend van een slijter die betrapt werd op het verkopen van slechte melk. Zijn produkt bestond voor een kwart uit water. De goede man ontkende echter bij hoog en bij laag dat hij de 'vervalscher' was. Hij had de melk, verdund en al, zo van de boer aangeleverd gekregen. Omdat hij werkte met meerdere boeren wist hij niet welke. Eén van de controleurs ging daarop verkleed als knecht de boerderijen langs om de melk op te halen. Bij iedere boer onderzocht hij, zonder dat deze het merkte, de melk. De boosdoener, 'La Fontaine' geheten (!), werd snel gevonden. In de vijf bussen die opgehaald werden zat maar liefst 50 liter water.

Notabelen

Op het eind van de vorige eeuw werd het in sommige steden een goede gewoonte dat er van overheidswege iets gedaan werd aan de controle van melk die de stad binnenkwam. In Amsterdam hield zich al sinds 1858 een keuringsdienst bezig met het controleren van een aantal voedingsmiddelen: aardappelen, brood, vlees, meel en vers water. Pas in 1879 werd aan deze lijst melk toegevoegd, een aanwijzing dat het produkt in de tussenliggende periode een algemeen gebruikt voedingsmiddel was geworden. In Rotterdam [093] werd in 1893 een keuringsdienst ingesteld die alle artikelen die iets met voeding te maken hadden moest gaan controleren op 'ondeugdelijkheid'.

Behalve Amsterdam en Rotterdam riep ook het gemeentebestuur van Leiden al in de negentiende eeuw een dergelijk instituut in het leven. De andere grote steden bleven daar bij achter en zouden pas in de eerste jaren van de twintigste eeuw iets gaan doen aan de onhygiënische toestanden in de zuivelsector.

Dat wil niet zeggen dat er helemaal niets gebeurde. Integendeel. Zoals bekend hanteerde de Nederlandse overheid van oudsher een sterk vrijheidsideaal. Ingrijpen in de meeste sectoren van de maatschappij was tot ver in de negentiende eeuw taboe. De initiatieven die er waren kwamen grotendeels uit de particuliere hoek. Daar waren het vooral de notabelen, de beter gesitueerden die zich het lot van 'den armen arbeider' aantrokken en ten strijde trokken tegen het onrecht. Welke de motieven waren die ten grondslag lagen aan deze barmhartigheid laat zich slechts raden.

Misschien was het wroeging van de notabelen, doorgaans rijk geworden met behulp van het werk van de armen, die hen er toe aanzette iets terug te doen. Misschien was het medelijden.

Misschien ook oprechte verontwaardiging over de onverschilligheid van de overheid voor de problemen van het proletariaat. Misschien was het een combinatie van al deze motieven.

Hoe het ook zij de tweede helft der negentiende eeuw kenmerkte zich door een toenemende belangstelling van de kant van de beter gesitueerden voor het leed van de arbeidende klasse. De activiteiten die in het kader hiervan ontplooid werden waren zeer verschillend. Dames van welgestelden deelden voedsel uit in de arme wijken, anderen richtten leesbibliotheken op met opvoedende lectuur voor het volk, probeerden de arbeider uit de kroeg te houden door het propageren van huisvlijt of hielden inzamelingen om de meest getroffen slachtoffers van de industrialisatie enige financiële ondersteuning te kunnen geven. Een zeer fundamentele bezigheid was het oprichten van inrichtingen waar 'onvervalschte' melk werd verkocht. Melk waar niet mee geknoeid was. In plaats van een bedreiging voor de volksgezondheid zou het produkt van deze melkinrichtingen moeten gaan bijdragen aan de lichamelijke welstand van de gewone man en zijn gezin.

Degenen die zich vanuit de 'betere kringen' gingen bezighouden met deze inrichtingen waren in het algemeen mensen die uit hoofde van hun beroep dagelijks in contact kwamen met de problemen in de arbeiderswijken: doktoren, apothekers, dominees en onderwijzers. Vaak waren het personen die al geruime tijd als groep naar buiten traden.

[090] Zo was in Den Haag al sinds 1872 de *'Vereeniging tot verbetering van den Gezondheidstoestand te 's-Gravenhage'* actief. Diezelfde personen stonden aan de wieg van de 's-Gravenhaagse Melkinrichting, 7 jaar later. In de meeste andere steden werden door soortgelijke groepen, soortgelijke melkinrichtingen opgericht. In feite waren het uit de kluiten gewassen slijtersbedrijven met dat verschil, dat er voor het eerst op systematische, wetenschappelijke wijze aandacht werd geschonken aan de kwaliteit van het produkt. En dat had verstrekkende consequenties.

Controle op een natuurprodukt als melk moest beginnen op de boerderij, bij de omstandigheden waaronder het vee werd geteelt of ingekocht. Er moest invloed uitgeoefend worden op het onderhoud van de stallen, op het veevoeder, op het melken en op het gebruikte gereedschap. Vervolgens moesten de nieuwe melkinrichtingen betrokken worden bij het vervoer, de opslag en de distributie. Uiteindelijk moest men, ook dat behoorde bij hun 'opvoedende' taak, de huisvrouw adviseren over het bewaren en het consumeren van de melk. De taken die de bestuurders van de Amsterdamse, de Utrechtse, de Haagse, de Rotterdamse en de Leidse Melkinrichtingen zichzelf hadden opgelegd waren omvangrijk en intensief, en ontstegen daarom het oude slijtersvak.

Het kapitaal

De eerste actie die werd ondernomen om de idealen te verwezenlijken was meestal de gang naar de notaris. Het oprichten van een bedrijf, ook die met een ideële grondslag, was en bleef een riskante onderneming. Er moest in ieder geval geld op tafel komen. Geld om te investeren in gebouwen, melkbussen, voertuigen en personeel. Geld dat alleen opgebracht kon worden indien er tussen de deelnemers goede afspraken vooraf zouden worden gemaakt. Het slijtersberoep was tot dan toe zonder veel formaliteiten uitgeoefend. Iedereen kon een slijtersbedrijf beginnen. Een rechtsvorm was niet nodig. Geld voor grote investeringen ook niet. Meestal betrof het de nering van een man met zijn gezin. Vooruitzichten waren er ook niet. Wie een slijterszaak begon maakte zich doorgaans weinig illusies over de toekomst. Grotere bedrijven waren uitzondering. Slijters waren kleine, hardwerkende middenstanders. Met de melkinrichtingen 'nieuwe stijl' was het echter anders gesteld. juist omdat men de gehele melkweg wenste

te controleren moesten er grote kosten gemaakt worden. Bovendien vereiste de ideële doelstelling dat men moest streven naar uitbreiding van de activiteiten. Het bedrijf moest groeien en uiteindelijk een groot gedeelte van de melkvoorziening van de betreffende stad gaan beheersen.

Nu waren er tussen de genoemde melkinrichtingen nogal wat verschillen. De 'Onvervalschte Melkinrichting' te Rotterdam begon op een vrij kleine schaal. Oprichter was de heer G.C. van der Leck, kantoorbediende bij de cargadoorsfirma Hudig & Pieters te Rotterdam. Van der Leck had te maken met de uitvoer van vee en vlees naar Engeland en kwam zo in contact met de boeren in de omgeving van Rotterdam. Het [091] was de tijd waarin het vervalsen van consumptiemelk op grote en daardoor nauwelijks te verbergen wijze plaatsvond. De misstanden in de zuivelhandel moeten Van der Leck geïnspireerd hebben toen hij het plan kreeg zelf een onderneming op te richten. Een onderneming die zich moest gaan bezighouden met de melkhandel en waarin het '...goed en zuiver zou toegaan...!.

Van der Leck wist uiteindelijk een van de firmanten van zijn werkgever, W.H. Pieters, voor de zaak te interesseren. Hij maakte met hem de afspraak dat hij in de eerste tijd dat de melkhandel draaide, gewoon werknemer kon blijven. Daarnaast was de heer Pieters bereid financieel deel te nemen voor een bedrag van 400 gulden en een viertal relaties te vragen hetzelfde te doen. Dit lukte, en op 5 juli 1878 startte Van der Leck in een oud pakhuis langs de Rotte zijn bedrijf. De huur bedroeg vier gulden per week. De voorbereidingen, die Van der Leck volledig in zijn vrije tijd moest doen, duurden nog geen maand. Op 4 augustus verscheen er in de Nieuwe Rotterdamsche Courant een advertentie die melding maakte van de start van de '*Onvervalschte Melkinrichting*', Rechterrottekade 7b. De verkoop stond onder toezicht van de scheikundigen Schalkwijk en Pennink en de dierenarts W. Sniijders. Voor een liter melk betaalde men '...9 Cents versch uit het vat...' en '...10 Cents in gesloten bussen...!.

Er was in totaal een kleine 3000 gulden uitgegeven aan inventarismateriaal, paarden en wagens. Van der Leck had 1 melkbezorger in dienst, de heer Van Zwieten, werkte zelf nog op het kantoor van Hudig & Pieters maar wist één en ander zo te combineren dat het eerste halve boekjaar werd afgesloten met 56 gulden winst. De resultaten in het tweede jaar waren vervolgens van dien aard dat de geldschieters ervan overtuigd raakten dat het bedrijf een grote toekomst tegemoet ging. Ze verwachtten er, met andere woorden, behoorlijk aan te gaan verdienen. Dit resulteerde in een verhoging van het kapitaal, de aankoop van een stuk grond, de opdracht tot het bouwen van een nieuwe 'fabriek' en een naamswijziging: '*Onvervalschte Melkinrichting*' werd '*Rotterdamse Melkinrichting*' (RMI).

In de andere steden werden de zaken vanaf het begin groter aangepakt. De voornaamste reden hiervoor was dat de initiatiefnemer in Rotterdam een 'gewone jongen' was die een groep notabelen wist te interesseren voor zijn plannen. Men was bereid om met het experiment mee te doen, een bescheiden bedrag op tafel te leggen en Van der Leck de kans te geven zich te bewijzen. Pas toen er winstkansen in zicht kwamen wilde men wel wat dieper in de buidel tasten. In Utrecht, Leiden, Amsterdam en Den Haag kwamen er meteen al grotere bedragen op tafel. Daar kwam het initiatief dan ook rechtstreeks van de heren notabelen zelf. Ook bij deze ondernemingen kan enig winstbejag echter niet uitgesloten worden. Onder degenen die bij de oprichting betrokken waren, was meestal wel een ondernemer met kennis van zaken. In Den Haag was het startkapitaal waarschijnlijk het grootst en legden de vijf oprichters in één keer 100.000 gulden op tafel. De zaken draaiden daar binnen enkele jaren zo goed dat in 1884 al een winstuitkering van vier procent kon worden uitbetaald.

[093] '*...De grootste reinheid...*'

In alle melkinrichtingen werden de zaken van meet af aan geregeld zoals men het gedacht had: controle op de melk gedurende de gehele 'melkweg'. Althans in grote lijnen. Bij de 's-Gravenhaagse Melkinrichting was het bestuur daar zo trots op dat het in 1883 een rapport liet drukken over de werkzaamheden en de resultaten gedurende de eerste vijf jaar. Het rapport werd uitgegeven en verspreid onder de bevolking van de stad met het doel een nog grotere bekendheid te geven aan de produkten van de inrichting die, aldus het begeleidend schrijven '*...grootendeels aan dat streven naar publiciteit zijn ontstaan...*' dankte.

De boeren die aan de 's-Gravenhaagse Melkinrichting leverden kregen op gezette tijden bezoek van een controleur van het bedrijf. Deze moest in de eerste plaats het vee onderzoeken. Indien de man koeien aantrof van wie de gezondheid te wensen overliet dan werd dit onmiddellijk gemeld. Dit werkte zo preventief dat in vijf jaar tijd het slechts één keer voorkwam dat een koe moest worden verwijderd. Toen in 1882 in Den Haag dan ook een typhusepidemie uitbrak bleek juist de melk van de Melkinrichting onbesmet te zijn. Tussen het melken van de koeien en het vervoer naar de Melkinrichting moest noodgedwongen wel wat tijd zitten.

Het kwam dan ook wel eens voor dat de melk op warme zomerdagen zuur werd. In het rapport werd dat ruitertlijk toegegeven: '*...over zuur worden der melk ontving de inrichting, zooals vanzelf spreekt, wel eens klachten...*'. Men voegde daar echter onmiddellijk aan toe: '*...alleen door de grootste reinheid en door bewaren op een koele donkere plaats kan dit kwaad tot een minimum worden beperkt...*'.

De onderneming had al vanaf het begin eigen venters in dienst. Dit gold overigens ook voor de andere hier genoemde melkinrichtingen. Nu had men van het slag mensen dat melkslijter werd een niet al te hoge pet op: '*...daar men bij de keuze van wijkknechts noodwendig beperkt is tot eene zekere klasse van menschen, zoo blijft op dit gebied een voortdurende strijd te strijden...*'. De oplossing lag volgens het bestuur in het geven van premies en het inschakelen van het publiek. Wie constateerde dat een slijter zich op enigerlei wijze misdroeg kon dat onmiddellijk melden. Gemiddeld verdiende een slijter tien gulden in de week hetgeen volgens het bestuur '*...niet te laag...*' mocht heten, zeker niet als meegerekend werd dat het hier ongeschoolde arbeid betrof en dat de lonen zomer en winter even hoog waren. Voor de bezorgers werd bovendien nog een zieken- en pensioenfonds in stand gehouden waarvoor men een honderdste deel van het loon weer moest inleveren. Om ook binnen de stad de afstanden [094] zo klein mogelijk te houden overwoog men al in 1884 om te gaan werken met filialen.

De prijzen die gevraagd werden lagen hoger dan die bij de gewone melkslijters. De Melkinrichting slaagde er echter toch in snel een groot deel van de markt te veroveren. Het publiek kreeg in de gaten dat de geleverde melk veiliger en vooral beter was dan de andere. Kocht men melk van de Inrichting dan kon men er zeker van zijn dat er niet mee geknoeid was. En dat schepte een band van vertrouwen tussen bedrijf en publiek. Een probleem dat hieruit voortkwam was dat in de gegoede buurten de dienstbodes wel eens misbruik maakten van deze situatie.

Geregeld kochten zij goedkope melk bij een gewone slijter, declareerden bij hun patroon het bedrag dat zij bij de inrichting hadden moeten betalen en staken het verschil in hun zak. Toen deze praktijken steeds meer gingen voorkomen gaf de Melkinrichting speciaal hiervoor penningen uit '*...waardoor elke afnemer het in de hand heeft, zijne dienstboden te dwingen, alleen van de inrichting melk te nemen, omdat de penningen alleen bij haar gangbaar zijn...*'.

Niet bij idealen alleen...

Ook in de andere steden begrepen de besturen van de Melkinrichtingen aldaar dat een goede publiciteit verkoopbevorderend zou kunnen werken. Vanaf het begin maakte men daar al reclame met de verkoop van onafgeroomde melk in kleine busjes. De leus 'Melk van 1 Koe' in Rotterdam of 'Volle Melk' in Utrecht en Amsterdam, gaf aan dat er met het aangeboden produkt niet geknoeid was. Ook in deze steden moest het publiek een hogere prijs betalen maar besepte hetzelfde publiek al snel dat de melk van de inrichtingen beter, gezonder en schoner was dan de melk van de gewone slijter.

In Amsterdam ging men er prat op dat alleen melk van zeer betrouwbare veehouders werd aangekocht. Hier ging doorgaans de directeur zelf op pad om zijn leveranciers te bezoeken. Wanneer de melk bij de 'fabriek' was afgeleverd werd ze meteen gezeefd, gekeurd en in glimmend gepoetste koperen kannen gegoten. In Utrecht, bij de UMI, ontving men twee keer per dag de melk: 's morgens en 's avonds, steeds om 5 uur. In tegenstelling tot Amsterdam gebruikte men in Utrecht tijdens het vervoer naar de consument, gesloten tonnen of bussen.

Ondanks de ideële uitgangspunten en doelstellingen bleef het zakelijke aspect niet achter. Winst maken bleef uiteindelijk het hoofddoel. Winst om de continuïteit van de inrichtingen te bewerkstelligen. Winst om te kunnen blijven investeren. Winst om te groeien. Winst ook om de aandeelhouders van het eerste uur geïnteresseerd te houden en om nieuwe geldschietters aan te trekken.

[095] Met alle Melkinrichtingen ging het in die eerste jaren goed. Hoewel er nog geen spectaculaire resultaten werden gerealiseerd raakte men vrij snel uit de kosten en kon meestal de eerste balans al met een positief saldo worden afgesloten. Het idee sloeg aan bij het publiek en de vraag naar consumptiemelk van één der inrichtingen nam toe. De meeste ondernemingen kozen dan ook vrij snel voor de vorm van de Naamloze Vennootschap die met betrekking tot het verkrijgen van kapitaal wat meer mogelijkheden bood.

Meer investeringen

Het succes van nieuwe zuivelondernemingen had tot gevolg dat het oude slijtersbestand geleidelijk aan uitdunde. Ondanks de lagere prijzen koos de stedelijke consument meer en meer voor de duurdere doch meer betrouwbare melk van de Melkinrichtingen. De slijter had uiteindelijk weinig keus: stoppen of ook overstappen op de levering van zuivere volle melk. De meesten kozen voor het eerste. De toch al niet al te ruime winstmarges zouden door de hogere kosten nog kleiner worden. Bovendien kon men nooit alleen bereiken wat de inrichtingen wel konden: controle uitoefenen op de gehele melkweg. Een factor die hierin zeker een grote rol heeft gespeeld was de introductie in 1879 van de melkcentrifuge die het mogelijk maakte om snel en met grote hoeveelheden tegelijk de melk te ontromen.

Produkten als karnemelk, room en boter konden nu sneller en, goedkoper gemaakt en geleverd worden. In Amsterdam werd voor de bereiding hiervan gebruik gemaakt van de Holsteinsekarn, een innovatie uit Noord-Duitsland die gelijktijdig met de centrifuge haar intrede deed. Met behulp van deze, vrij grote karn kon de boter- en karnemelkproductie schoner en op grotere schaal plaatsvinden. De boter werd, na het kneden, verpakt in Keulse potjes en klaar gemaakt voor de verkoop door de bezorgers. Hoofdprodukt was echter de karnemelk die per liter maar liefst 7 cent opbracht.

Ook in Rotterdam was al vanaf de eerste dag karnemelk en boter te koop, al lagen de prijzen lager dan in de hoofdstad. Een advertentie uit 1878 maakt hiervan melding:

'...prima qualiteit KARNEMELK aan de Inrichting verkrijgbaar, tegen 4 cent per liter, zeer geschikt voor kindervoedsel...'

In den Haag verkocht men vanaf het begin een groot aantal produkten. In de statuten van de Melkinrichting had men al aangegeven dat men naast '*...zuivere, onvervalschte en niet afgeroomde melk...*' alles wenste te verkopen wat tot de zuivelbereiding behoorde. Uit de diverse advertenties die men in de beginjaren plaatste kon men lezen wat daarmee bedoeld werd: '*...zoete en zure room per portie, karnemelk, taptemelk, boter, enz. enz...*'.

Nu kwam de concurrentie voor de oude stadsslijters niet alleen van de kant van de hiervoor genoemde Melkinrichtingen. De motieven voor de oprichting van deze bedrijven waren in aanvang ideëel. De winst kwam daarna. Dat de verkoop van iets duurder maar veel betere produkten wel eens winstgevend zou kunnen zijn, op die gedachte waren inmiddels ook anderen gekomen. De successen van de eerste inrichtingen hadden zonder twijfel een inspirerende uitwerking op het ondernemende deel van onze natie. Wie het lef had zijn nek uit te steken, risico te lopen en te investeren had een kans te overleven. Velen beseften dat. Slechts weinigen slaagden erin. De snel ontwikkelende zuivelsector van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw bood plaats aan een afnemend aantal ondernemingen. En dat betekende dringen. Er was slechts plaats voor de doorzetters, de ijzervreters. Toch waren er onder, naast de Melkinrichtingen, degenen die erin slaagden een plaats op de overvolle markt te veroveren weer de nodige verschillen. Grofweg kunnen we drie groepen onderscheiden: de slijters, de grossiers en de veehouders.

De slijters

In 1878 werd te Hilversum aan de Kerkstraat 63, de Hilversumse Melkinrichting opgericht. Aan de wieg van dit bedrijf stond de heer M.J. Roeper Bosch, een particuliere 'melkverkoop- per'. Met deze 'affaire' zou hij in 1884 een dagomzet halen van 170 liter melk waarmee hij, ook wanneer we hem vergelijken met zijn collega's in Amsterdam en Róterdam, één van de grotere slijters was. Naast de melk maakte hij boter, chocolademelk, kaas en karnemelk.

In 1884 verkocht Roeper Bosch zijn hele handel aan G. Huis in 't Veld, volgens de koopakte '*...zonder beroep, wonende te Utrecht...*'. In diezelfde koopakte is een uitgebreide lijst met goederen, opgenomen, waardoor we een nauwkeurig overzicht krijgen van de inventaris van het bedrijf:

- 1 bruin aalstreep ponney
- 1 dog cart
- 3 kleine handkarren
- 1 groote handkar
- 1 tuig, hoofdstel, leidsels, zweep
- 6 ,koperen bussen met kranen
- 1 koperen chocolaadkan
- 1 borst lantaarn
- 1 paar rijtuig lantaarns
- 4 groote kuipen
- 2 karns met toebehooren
- 14 groote melkketels
- diverse kleine ketels
- eenige roomkaasvormen
- papier met bedrukte firma

- een winkellamp en gasleiding met lampen
- diverse melktesten
- roomkaastafeltje
- paardenkrib met ruifel en losse zolder daarboven
- een groote regenton
- de toonbank en winkelbetimmering
- diverse Keulsche boterpotten
- een paar melkzeefsten
- een houten koelbak met zink beslag
- twee jukken
- eene slede, eene leer
- een thermometer en glaswerk
- rieten gordijnen in den winkel en zijkamertje,
- bedrukt met firma en de rommel die er bij hoort
- 4 melkvaten
- een engelsche greep en schop
- een rijtuigwip.

Aan deze lijst is duidelijk te zien dat Huis in 't Veld een moderne slijterszaak kocht. Weliswaar stond er nog geen centrifuge, aan de aanwezigheid van de thermometer en de koelbak is te zien dat er volgens eigentijdse methoden werd gewerkt. In die tijd waren het alleen de grote Melkinrichtingen die hun produkt koelden alvorens het te verkopen. Ook het feit dat er mid-delen aanwezig waren om de melk bij de boeren zelf op te halen wijst erop dat men al een flink stuk van de melkweg kon overzien. De Hilversumse Melkinrichting was een continubedrijf dat dag en nacht draaide. Men had de mogelijkheden, gezien de verlichtingsapparatuur, om van zeer vroeg in de ochtend tot zeer laat in de avond melk te halen en te bezorgen. De aanwezigheid van vier handkarren en een hondekar wijst erop dat de firma met meer dan een knecht werkte.

Huis in 't Veld kon de hele zaak kopen voor 1100 gulden. Bovendien kreeg hij het recht het pand waar alles in was ondergebracht te huren van Roeper Bosch. Hij zou er twee jaar blijven. In 1886 waren de zaken al zo uitgebreid dat gezocht moest worden naar een nieuw onderkomen. De onderneming, inmiddels omgedoopt tot de *'Hilversumsche Melkinrichting* fa. G. Huis in 't Veld', had de strijd voorlopig overleefd en was uitgegroeid tot één van de grootste zuivelbedrijven in het Gooi. En dat telde.

Melkinrichtingen als die van de ondernemers Roeper Bosch en Huis in 't Veld ontstonden in de laatste twintig jaar van de negentiende eeuw ook in andere, veelal wat kleinere gemeenten als Amersfoort, Bussum, Veenendaal, Delft, Haarlem, Velsen en Dordrecht. Hoewel ook deze steden een groei van de bevolking kenden waren de sociale misstanden veel minder dan in Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Utrecht of Den Haag. De slijters hadden hier minder dan elders te maken met een grote vraag naar goedkope melk. Hoewel vervalsingen wel degelijk voorkwamen, gebeurde dit op kleinere schaal dan elders. Dit hield ook in dat er bij de bron, op de boerderijen veel minder geknoeid werd. De overschakeling naar kwaliteitsmelk ging in streken als het Gooi dan ook veel geleidelijker. Er waren geen grote kapitalen nodig. De ondernemers konden op kleine schaal en meestal in hun eentje beginnen.

Grossiers

Dit was ook het geval met een andere, betrekkelijk nieuwe beroepsgroep in de zuivel: [098] de groothandelaar. Toen de stadsslijter na 1850 geleidelijk aan een deel van het werk van de zelfslijtende veehouder had overgenomen ontstond er in feite weer een gat in de markt. De slijter worstelde namelijk altijd met het probleem dat hij nooit van te voren kon zeggen hoeveel melk hij nodig had. Ondanks het feit dat hij meestal een vaste wijk had en een van te voren afgesproken taxe, bleek maar al te vaak dat er teveel of te weinig was ingekocht. In het eerste geval leed hij verlies, in het tweede geval bleef hij zitten met een aantal ontevreden klanten. Hoe klein de verliezen ook waren, ze telden zwaar voor de doorgaans zeer kleine ondernemingen van de stadsslijters.

Het grossierswezen speelde daar handig op in. Het gat waar men insprong lag tussen de boer en de slijter. Vooral wanneer de boer wat verder van de stad woonde. De grossier was kapitaalcrachtiger dan de slijter en kon daarom grotere hoeveelheden ineens opkopen en afzetten. Een misrekening kwam daardoor minder hard aan. Bovendien had de grossier de financiële mogelijkheden op grotere schaal iets met die overschotten te doen: boter maken bijvoorbeeld. De meeste grossiers gaven de slijters de mogelijkheid melk terug te geven. Tegelijkertijd stonden ze ook klaar om bij te springen wanneer er tekorten waren.

Het grossierswezen is vooral in Den Haag en Amsterdam van belang geweest. In de hoofdstad kwamen ze rechtstreeks voort uit de melkvaarders en de melkrijders die de schakel vormden tussen de boeren en de slijters in de stad. In Den Haag verzorgden de groothandelaren vooral de gebieden die wat verder van de stad lagen, zoals het Westland. Ook deze groothandelaren zagen al spoedig in dat volle en zuivere melk het uiteindelijk zou winnen van 'vervalschte' melk. Uit deze groep zijn niet veel melkinrichtingen voortgekomen. Alleen in Den Haag heeft een aantal zuivelondernemingen directe wortels in het groothandelsbedrijf.

De eerste was *Hendrik van Grieken*. Deze boerenzoon uit Mijdrecht was op het eind van de vorige eeuw naar de Residentie getrokken om daar een slijterij op te zetten. Omdat Van Grieken verzekerd wilde zijn van een vaste aanvoer van melk hield hij er naast zijn melkzaak een kleine veestapel op na. Al snel bleek de hoeveelheid melk die dat opleverde niet in verhouding te staan tot de arbeid die hij er in stak. Van Grieken besloot zelf de boer op te gaan en kocht van een aantal veehouders de gehele produktie op. De melk die hij niet zelf kon afzetten verkocht hij door aan zijn collega's. Langzamerhand wist Van Grieken op deze wijze een grote groep slijters aan zich te binden. De slijters zijn echter nooit in dienst getreden bij de voormalige melkzaak.

Van Grieken bond zijn afnemers aan zich door hen te verzekeren van een vaste aanvoer van melk en een gegarandeerde terugname [099] als men niet alles had verkocht. Behalve Van Grieken waren in Den Haag ook ondernemingen als Schippers, Leerdam, 't Zuivelhuis en Bouwlust van oorsprong groothandelsbedrijven. In andere steden, met uitzondering van Rotterdam waar de groothandel nooit van de grond is gekomen, zijn de meeste grossiers uiteindelijk opgegaan in de verschillende melkinrichtingen.

Een manier voor de slijters om zich in het geweld van de opkomende melkinrichtingen te kunnen handhaven was het oprichten van samenwerkingsverbanden van slijterscoöperaties. Wanneer er een gezamenlijke inkoop van melk zou zijn, zouden de risico's gespreid kunnen worden. Bovendien kon men, omdat er gezamenlijk wat kapitaal opgebracht kon worden, zelf de restanten tot boter en karnemelk verwerken. De meeste van deze slijterscoöperaties werden

overigens pas opgericht in de jaren negentig en kunnen daarom als reactie worden gezien op eerdere ontwikkelingen.

De veehouders

Daar waar in 'Noord' de eerste zuivelfabrieken duidelijk het werk waren van de boeren, lijkt in 'West' het initiatief vooral bij de particuliere, stedelijke ondernemer te liggen. Dit beeld is niet helemaal correct. Vooral in de beginjaren van de fabrieksmatige zuivelverwerking werkte ook in de nabijheid van de steden een flink aantal veehouders samen. Amsterdam kende al in 1886 een Maatschap die de distributie van consumptiemelk tot doel had, opgericht door een groep boeren uit Badhoevedorp en Sloten.

[100] In 1890 werd deze omgezet in een Naamloze Vennootschap: de NV Onderlinge Vereniging van Veehouders tot verkoop van Zuivere Koemelk (OVvV). In 1895 en 1898 volgden 'De Onderneming', opgericht door veehouders uit Osdorp en 'Eendracht maakt macht' die haar wortels had in de dorpen Diemersbrug en Sloten.

Op 1 augustus 1910 kwamen in het *Algemeen Verkoop Lokaal* aan de Goudsche Singel te Rotterdam 115 veehouders van de Zuidhollandse eilanden bijeen om een coöperatieve vereniging op te richten. De bijeenkomst was georganiseerd omdat veel veehouders ontevreden waren over de werkwijze van de bestaande melkinrichtingen in Rotterdam. Het bleek maar al te vaak dat er door die fabrieken van te voren afspraken werden gemaakt met betrekking tot de te hanteren melkprijzen. Eén keer per jaar, gewoonlijk in april, werden de contracten met de boeren vernieuwd. Hoewel dit met iedere boer apart werd geregeld vormden de fabrieken een eenheid. Er bestond een afspraak dat men elkaar in de maanden april, mei en juni geen leveranciers af mocht pakken. De prijzen werden zo kunstmatig laag gehouden. Hiermee verdween een belangrijk machtsmiddel van de boer, namelijk de vrijheid te kiezen voor een afnemer die een betere prijs uitbetaalde. Bovendien kwam het vaak voor dat een fabriek weigerde melk af te nemen wanneer er overschotten waren. De melk werd dan teruggestuurd met de mededeling dat ze niet meer goed was. Uiteindelijk bleek dat 126 boeren, met een inbreng van 1746 koeien bereid waren toe te treden tot de nieuwe coöperatie, de '*Coöperatieve Fabriek van Melkproducten der Vereenigde Zuivelbereiders*' (VZ).

Veel betekenis hebben de stedelijke veehouderscoöperaties nooit gehad. De VZ werd al in 1918 overgenomen door de *Rotterdamsche Melk Inrichting*. Een coöperatie bleek niet meer echt nodig te zijn. Daarvoor werd de verscheidenheid aan particuliere melkinrichtingen te groot. Vooral de opkomst van fabrieken als de NV *Galak* te Rotterdam en de NV *Hollandia* te Vlaardingen die in de eerste plaats gecondenseerde melk maakten, vergrootten de mogelijkheden voor de boeren om de melk kwijt te raken. Voor de boeren op de Zuidhollandse eilanden kwam daar nog bij dat hun bedrijven in eerste instantie akkerbouwbedrijven waren. Veeteelt werd daar vooral bij de grotere boeren meer gezien als een liefhebberij dan als noodzakelijke bron van inkomsten. De echte veehouders konden in geval van nood altijd nog overstappen op de lucratieve kaas- en botermakerij.

'...de coöperatie, het paard van Troje...'

Bovenstaande titel sierde in 1889 een brochure, uitgegeven door de socialistische actievoerder C. Croll met het doel de arbeiders ervan te overtuigen dat het oprichten van verbruikerscoöperaties een '...knieval voor het kapitalisme...' zou betekenen. Het was, aldus Croll, '...eene slechte taktiek den vijand te bestrijden met het eenige wapen waarop hij oneindig sterker is dan wij: het kapitaal met het geld...'. Croll schaarde zich daarmee in de rijen van de wel zeer

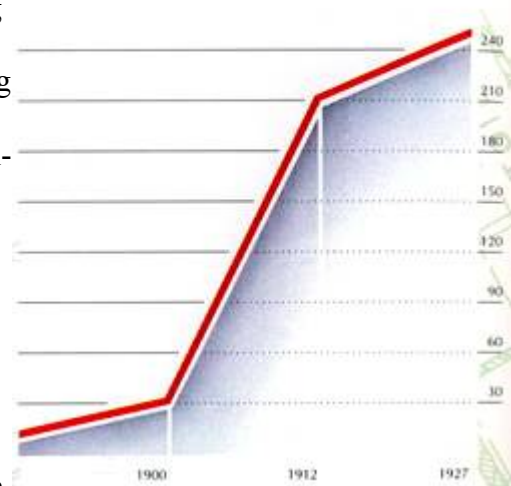
fanatieke socialisten die in de totale verarming van het proletariaat de enige weg naar revolutie zagen. Alleen een leger met hongerende arbeiders zou de kapitalisten kunnen verslaan.

Voor zover bekend heeft de socialistische beweging in Nederland zich weinig aangetrokken van de ideeën van Croll en de zijnen. Daar waar men iets kon doen aan het verbeteren van het lot van de werkende klasse liet men het niet na. Initiatieven kwamen zowel van de elite als van de arbeiders zelf. Eén van die initiatieven betrof de oprichting van verbruikerscoöperaties. Het idee was simpel: de consument was de laatste in het rijtje 'producent - groothandelaar - detaillist-verbruiker' [102] en moest dus in feite de kosten van de hele bedrijfskolom betalen.

Door uitschakeling van zoveel mogelijk tussenstations konden de prijzen van de producten gedrukt worden. De consument kon lid worden van een coöperatie, betaalde daar een klein bedrag voor en kon tal van producten voor gereduceerde prijzen inkopen. De eerste verbruikerscoöperaties stammen al uit de jaren zestig van de negentiende eeuw en golden in het algemeen de verkoop van brood en kleding. Melk zou pas in het begin van de twintigste eeuw een rol van betekenis gaan spelen. Een van de eerste verbruikerscoöperaties was 'De Vooruitgang' te Rotterdam, opgericht op 17 maart 1897 door '...zeven eenvoudige arbeiders...' met het doel '...aan hare leden brood en zoo mogelijk andere levensbehoeften van goede kwaliteit te verschaffen, alsook bij voorkomende gelegenheden de belangen der arbeidende klasse te behartigen...!'.

Behalve brood zou 'De Vooruitgang' al snel tal van consumentengoederen gaan maken en/of verkopen: kleding, schoenen, vlees, manufacturen en, met ingang van 1905, consumptiemelk. 'De Vooruitgang' zou in korte tijd uitgroeien tot een volwaardige melkinrichting met een eigen fabriek, eigen bezorgers en een omzet van zo'n 12 miljoen liter melk per jaar in de jaren twintig en dertig. Ook Amsterdam kende een aantal verbruikerscoöperaties. In 1904 werd de bakkerij annex melkinrichting 'Assumptio' opgericht. In 1911 volgde 'De Dageraad' die een bakkerij, een kleermakerij en verschillende kruidenierswinkels exploiteerde. In 1911 startte deze coöperatie een eigen melkinrichting die al snel een omzet van 4 miljoen liter melk per jaar behaalde. Beide coöperaties hebben niet lang bestaan. 'Assumptio' werd in 1923 verkocht aan een particuliere grossier en 'De Dageraad' moest in 1919 de productie stoppen wegens te grote verliezen. .

Figuur 9. Het aantal zuivelfabrieken in 'West' 1880-1927

Een ingewikkeld proces

Zoals uit het voorgaande blijkt, was de ontwikkeling van de zuivelindustrie in de grote steden een zeer ingewikkeld proces waarin weinig concrete lijnen te ontdekken zijn. Bij de oprichting van zuivelondernemingen waren de meest uiteenlopende belangengroeperingen betrokken. De motieven die daarbij gebruikt werden waren soms idealistisch, soms zakelijk en soms uit nood geboren. Eén ding hadden ze gemeen, namelijk hun bijdrage aan de tweede concentratieperiode in de zuivelsector in 'West'. Stond de eerste ronde in het teken van de overgang van de zelfsljtzende veehouder naar de stadsslijter, in de tweede ronde moesten de meeste slijters er zelf aan geloven.

Er waren vier mogelijkheden: helemaal stoppen, opgaan in het grote geheel, samenwerken met collega's of door [103] vechten. De toename van het aantal melkinrichtingen tussen 1880 en 1930 was groot, de afname van het aantal zelfstandige slijters nog groter. In de jaren twintig was dit proces zo goed als voltooid. De zuivelkaart van 'West' werd bepaald door een beperkt aantal zuivelfabrieken waarvan de meeste in de grote steden te vinden waren. In totaal waren er in 1927 in 'West' 249 zuivelfabrieken, waarvan 138 in de grotere gemeenten. Ten opzichte van het aantal fabrieken in 1880 betekende dat uiteraard een enorme stijging (figuur 9). Wanneer we echter het aantal zelfstandige zuivelondernemingen (inclusief de stadsslijters) als uitgangspunt nemen, dan zou de lijn van figuur 9 zich in omgekeerde richting bewegen.

Kaas en boter.

Kaas- en boterfabrieken waren er nauwelijks. Van de 249 zuivelondernemingen in het zuiden van Noord-Holland en in de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland waren er in 1927 slechts 25 die alleen maar boter en/of kaas maakten en dus niet bij de consumptiemelkvoorziening van de steden betrokken waren. Bovendien ging het in de meeste gevallen om zeer kleine ondernemingen, waar maar al te vaak de baas ook de enige werknemer was. In het zuiden van Noord-Holland vinden we helemaal geen gespecialiseerde boter- en/of kaasfabrieken.

In Zuid-Holland waren er 13, in Utrecht 9 en in Zeeland 3. De laatste provincie had overigens in totaal maar 7 zuivelfabrieken. In het vorige hoofdstuk stelden we vast dat omstreeks 1880 in de boter- en kaasgebieden nog geen sprake was van samenwerking tussen de veehouders. De produktie en de verkoop werd volledig overgelaten aan het systeem van de vrije markt, een systeem dat tot dan toe goed gefunctioneerd had. De gegevens uit 1927 leren ons dat dit beeld in dat jaar nog enigszins van toepassing was. Kaas en boter werden nog steeds volop geproduceerd, terwijl het aantal fabrieken in aantal en omvang klein was vergeleken bij de consumptiemelkinrichtingen.

Dit beeld is overigens maar ten dele waar en geldt alleen voor de produktie. Met de verkoop van boter en kaas was meer aan de hand.

De Producent

In de negentiende eeuw werd de verkoop van kaas grotendeels geregeld via de particuliere handel. Eeuwenlang was dit in goede verstandhouding gebeurd. De boeren maakten volvette Goudse kazen die alom bekend stonden om hun goede kwaliteit. Met de opkomst van de fabriekskaas en het groter worden van de markt kreeg ook de handel een ander karakter. De vraag nam toe en er kwamen [104] belangrijke prijs- en kwaliteitsverschillen. Niet zelden werd afgeroomde melk aangewend voor het maken van kaas die dan verkocht werd als volvette Goudse kaas. Voor de duizenden zelfkazers in Utrecht en Holland betekenden deze ontwikkelingen dat zij het overzicht op de markt verloren en hoe langer hoe minder een goede prijs konden krijgen.

Afhankelijk als ze waren van de rondreizende kaashandelaren konden ze kiezen of delen: verkopen tegen een lagere prijs of blijven zitten met een onverkochte voorraad. Daar kwam nog bij dat de handel inmiddels het systeem van de gedwongen winkelnering had ontdekt. Dit hield in dat de opkoper van kaas tevens de verkoper was van veevoeder. Wie kaas wilde verkopen moest tegelijkertijd een partij veevoeder inkopen.

Vaak kon de boer in de winter, wanneer er minder kaas te verkopen was, het veevoeder niet betalen. Hij kreeg dan krediet van de handelaar die in de zomer afbetaald moest worden met de geproduceerde kaas.

Met de eeuwenoude vriendschap tussen de koopman en de boer was het daarom snel gedaan. De boeren stonden nog wel volledig achter het zelfkazen, over de afzet waren ze zeer ontevreden. Daar moest iets aan gebeuren. De eerste stap werd gezet door de Stolwijker *A. van Wijnen*. Door middel van een ingezonden brief in de Schoonhovense Courant van 4 oktober 1913 maakte hij zijn ongenoegen kenbaar over de relatie van de kaasboeren met de handel. De brief besluit met de mededeling dat wat hem betreft de tijd rijp was voor '*...aaneensluiting van alle kaasproducenten, opdat een machtige bond de rechten der boeren zal kunnen verdedigen...*'. De brief van Van Wijnen zou grote gevolgen hebben. Nog geen drie maanden later zou de oprichtingsvergadering plaatsvinden van de **Bond van Kaasproducenten**.

In 1914 zouden er al 700 leden aangesloten zijn bij de Bond die in die tijd al een sterk streven ten toon spreidde om een aantal zaken zelf aan te pakken.

Belangenbehartiging was goed. Beter was zelf de hele handel in kaas en veevoeder ter hand te nemen. Hetgeen geschiedde: in augustus 1915 zag de '*Coöperatieve Vereeniging tot Export van Volvette Goudsche Kaas onder Rijksmerk*' het licht, wederom op initiatief van A. van Wijnen. Later zou de naam van deze vereniging omgedoopt worden in '*Coöperatieve Producenten Handelsvereniging De Producent*'. In 1915 waren er 33 leden. Zij konden hun kaas naar Gouda brengen, waar de nieuwe organisatie een pakhuis had gehuurd in de Keizerstraat.

De eerste kosten werden gedekt door middel van een obligatielening en met het entreegeld van de leden. Later zou de '**Producent**' een eigen Spaarbank exploiteren waardoor het bedrijf grotendeels door de eigen gelden van de leden gefinancierd kon worden. De vereniging groeide door en zou in korte tijd de kaashandel in Zuid-Holland en Utrecht gaan beheersen. Toen in de twintiger jaren 'De Producent', in bescheiden mate, fabriekskaas en gesmolten kaas ging maken, was de weg vrij voor samenwerking met kaasfabrieken in West-Brabant en de Alblasserwaard.

[105] Tabel 6 Het aandeel van zeil- en stoomschepen in de Nederlandse vloot, 1850, 1858 en 1900

Jaar	Zeilschepen		Stoomschepen	
	Aantal	Inhoud m ³	Aantal	inhoud m ³
1850	1.781	820.000	12	7.500
1858	2.397	1.268.000	41	28.500
1900	432	239.000	192	668.000

De Alblasserwaard: nog steeds een verhaal apart

Tot ver in de negentiende eeuw was in de Alblasserwaard de veeteelt volledig ondergeschikt aan de akkerbouw. Alles stond in dienst van de hennepeteelt. De scheepsbouw in het gebied, maar ook daarbuiten gebruikte het gewas voor de productie van touwen en zeilen.

In de loop van de negentiende eeuw werd, ook in Nederland, de toepassing van de stoommachine als aandrijfkracht voor schepen steeds algemener (zie tabel 6). Hierdoor viel de belangrijkste bestaansgrond voor de hennepeteelt weg. De boeren moesten noodgedwongen uitkijken naar andere bezigheden en stapten omstreeks 1900 in groten getale over op de veeteelt. De vraag was alleen: wat te doen met de melk? Moesten de boeren zich gaan toeleggen op de productie van kaas, boter of consumptiemelk? Het antwoord op deze vraag was moeilijk. De

Alblasserwaard bevond zich in een bijzondere positie. Van kaasmaken op de boerderij had men geen verstand. Wilde men hiermee tot een acceptabel resultaat komen dan moest de productie worden gecentraliseerd in een fabriek. De leiding van zo'n fabriek zou in handen moeten komen van een echte kaasmaker. Al met al zou deze oplossing de nodige dure investeringen met zich meenemen.

Het alternatief, consumptiemelk, lag nog minder voor de hand. Het echte interessante afzetgebied, Rotterdam en omgeving, lag eigenlijk te ver weg, zeker voor het oostelijk gedeelte van de Alblasserwaard. Daar stond tegenover dat de gemeenten in het gebied zelf een redelijke vraag naar consumptiemelk konden ontwikkelen. Het aanbod bleek echter na 1900 de vraag ver te overtreffen.

Deze tweeslachtige situatie leidde ertoe dat zes van de zeven fabrieken die tussen 1900 en 1927 werden opgericht zich zowel op de consumptiemelk als op de boter- en kaasproductie richtten. De fabriek te Peursum was de uitzondering. Hier maakte men alleen boter en kaas. De tweeslachtigheid uitte zich ook in de rechtsvormen die de fabrieken aannamen. In 1927 noemden drie fabrieken zich coöperatief: Arkel, Giessen en Peursum. De bedrijven te Gorkum (2x) en Schoonrewoerd waren in particuliere handen terwijl 'De Graafstroom' in Bleskensgraaf een NV op onderlinge grondslag was. Hier hadden de boeren de aandelen in handen. Voortdurend stond bij deze fabriek de rechtsvorm ter discussie. Al bij de oprichting had een commissie van boeren te kennen gegeven dat, met het oog op het te verkrijgen bedrijfskapitaal, een coöperatie de beste oplossing zou zijn. De algemene vergadering vond de risico's verbonden aan een coöperatie echter te groot. De leden waren immers privé volledig aansprakelijk voor eventuele verliezen.

Bij een NV zou men nooit meer kwijt zijn dan de waarde van de aandelen. Dit laatste gaf de doorslag. Besloten werd tot de oprichting van een NV. Het coöperatieve element bestond voornamelijk daaruit dat de jaarlijkse winstuitkering nooit groter mocht zijn dan vier procent. Zoals we in het vorige hoofdstuk reeds vermeldden was dit een niet ongebruikelijke praktijk.

Ook in Noordholland functioneerden omstreeks 1900 veel kaasfabrieken als NV op onderlinge grondslag. Toen in 1915 de zaken in Bleskensgraaf zo slecht gingen dat liquidatie overwogen werd was één van de mogelijke oplossingen de omschakeling naar een coöperatieve rechtsvorm. Wederom durfden de betrokken boeren een dergelijke stap niet aan. Een ingrijpende sanering van de bestaande NV bracht uiteindelijk de oplossing.

Pas in 1949 zou de NV 'De Graafstroom' definitief omgezet worden in een coöperatie.

Zeeland

De provincie die aanvankelijk voorop liep met de oprichting van landbouwcoöperaties was Zeeland. In 1878 richtte, op aanraden van de *Zeeuwsche Landbouw Maatschappij*, een groep Aardenburgse boeren de Coöperatieve Vereeniging '*Welbegrepen Eigenbelang*' op. Het was de eerste coöperatie in ons land die volledig volgens de wet was georganiseerd. In Zeeland was het in die tijd niet ongewoon dat boeren samenwerkingsverbanden aangingen.

[106] De onderlinge vee- en brandverzekering was daar al jaren ingeburgerd. '*Welbegrepen Eigenbelang*' was een aankoopvereniging. De boeren kochten voor gezamenlijke rekening hun gereedschappen, werktuigen, vee en grondstoffen in en staken daarmee de winst, die normaal gesproken door de tussenhandel zou zijn gemaakt, in hun eigen zak.

De coöperatieve gedachte werd in Zeeland in de jaren tachtig zeer algemeen. In 1892 waren er al 16 aankoopverenigingen, 10 verzekeringsmaatschappijen op onderlinge grondslag en 6 coöperatieve boterfabrieken: in Nieuwerkerk (1883), Sluis (1891), Zonnemaire (1891), Ellemeet (1891), Dreischor (1891) en Brouwershaven (1891). Vooral op Schouwen-Duiveland kregen deze fabrieken snel vaste grond onder de voeten: van de zes genoemde ondernemingen stonden er vijf op dit eiland. Waarschijnlijk had men, evenals in de Alblasserwaard en op de Zuidhollandse eilanden, last van de concurrerende melkinrichtingen in Rotterdam en Dordrecht. In de rest van Zeeland was dit veel minder het geval. Daar kwam de fabrieksmatige zuivelbereiding dan ook nauwelijks op gang. Alleen in Middelburg en Vlissingen, de twee grootste steden, werden in de loop van de twintigste eeuw consumptiemelkbedrijven opgericht.

Veeteelt bleef in Zeeland bijzaak. Ook toen in de eerste helft van de twintigste eeuw de hoeveelheid grasland belangrijk uitbreidde, van 30.000 naar 40.000 hectare en tengevolge daarvan de veestapel een toename kende van 13 procent. Het blijkt dat deze, in vergelijking met het landelijke cijfer (42 Procent), bescheiden groei voornamelijk veroorzaakt werd door een toename van de hoeveelheid mestvee. Het verschil tussen inkoop en verkoop was voor de boeren een belangrijker bron van inkomsten dan de melkveehouderij. Dit alles had tot gevolg dat de meeste weilanden te vinden waren op de lagergelegen, meer drassige gedeelten van de polder, daar waar akkerbouw moeilijker werd en minder opbracht.

De grote afstand van het weiland [107] naar de boerderij was weer een belemmering voor het houden van melkkoeien. Alleen wanneer de te verwachten opbrengsten van de melkveehouderij die van de akkerbouw of de vetweideij te boven gingen was de Zeeuwse boer bereid iets aan melkproduktie te doen. Dit was bijvoorbeeld het geval in de periode 1918-1930 toen de prijzen van consumptiemelk stegen tot 12 à 13 cent per liter. Een deel van de bestaande akkerbouwgrond werd toen omgezet in weiland. Wanneer de prijzen voor melk, boter of kaas weer daalden, gebeurde het omgekeerde.

De 7 fabrieken die in 1927 werkzaam waren kunnen daarom moeilijk als uitkomst van een concentratieproces worden gezien. Weliswaar waren er ooit, omstreeks 1900, in totaal 12 fabriekjes, de zeven die overbleven waren niet bepaald ontstaan door fusie of overname. Het aantal ondernemingen was gewoon teruggelopen. Op de overgebleven bedrijven had dit weinig effect. De Zeeuwse boer bleek, meer dan zijn collega's elders in het land, snel de toring naar de nering te kunnen zetten. De hoeveelheid geproduceerde melk wisselde met de hoogte van de prijzen. Alleen op Walcheren, met de steden Middelburg en Vlissingen als afzetmarkt voor consumptiemelk, bleef de melkveehouderij constant. Dat was ook het geval met de roomboterfabriek '*De Duif*' op Schouwen-Duiveland. Reeds in de negentiende eeuw was deze onderneming de grootste zuivelfabriek van Zeeland, met een capaciteit van anderhalf miljoen liter melk per jaar. Vanaf het begin was deze onderneming ook steeds de modernste geweest. De boter die gemaakt werd was daarom van een kwaliteit die ver boven die van de concurrentie uitstak.

Waar de andere boterfabrieken slechts produceerden voor de lokale markt, kon '*De Duif*' haar produkten op meerdere plaatsen kwijt. Dit had gevolgen voor de prijs en dus voor de binding die de boeren met de fabriek hadden: zij bedachten zich wel twee keer alvorens over te stappen op een andere activiteit.

[109] De derde ronde: crisis en oorlog 1927-1944.

De Aelbrechtskade te Rotterdam is een typisch Rotterdamse straat. Rijdend in de richting van Delft zie je links het drukbevaren water van de Schie en rechts een nauwelijks onderbroken rij gebouwen van de meest uiteenlopende soorten. Woonhuizen, kantoren, pakhuizen, garages, winkels en kroegen wisselen elkaar af in een haast natuurlijke kadans. Voor het achtergrondgeluid zorgt het zich in vier banen voortbewegend verkeer, zo nu en dan uitwijkend voor een rij dubbelgeparkeerde tweedehands automobielen. Druk is het altijd geweest op de Aelbrechtskade. Van oudsher was het een verbindingsweg tussen noord en zuid, tussen de linkeren de rechtermaasoever. Dat was ook zo in 1938, het jaar waarin een ondernemer uit Leiden op de kade een zuivelbedrijfje startte: de NV Zuivelfabriek 'Vita'. Nu was de aanduiding 'fabriek' eigenlijk iets te veel van het goede voor het kleine, vervallen pakhuis op nummer 86. Men maakte er gesteriliseerde melk in flessen. En dat was alles.

'Vita'

'Vita' heeft niet lang bestaan. In 1947 werd het bedrijf nog vermeld in het Zuiveljaarboek, daarna was het afgelopen. Zo op het eerste gezicht lijkt deze geschiedenis weinig interessant. Bedrijven als 'Vita' kwamen op, draaiden een tijdje mee in de marge van de zuivelsector en legden het loodje. Niets bijzonders dus. Met het bedrijf aan de Aelbrechtskade was echter meer aan de hand. Wat was het geval?

De oprichter en directeur van 'Vita' was volgens de zuiveljaarboeken uit die tijd ene W.Th. den Hollander. Nu zijn er in de zuivelgeschiedenis verschillende namen die steeds maar weer opduiken. W.Th. den Hollander was zo iemand. Een onderzoek in de zuiveljaarboeken leert dat hij als directeur genoemd wordt bij vijf consumptiemelkbedrijven:

Het '*Roomhuis*' te Den Haag, De '*Landbouw*' te Leiden, De '*Electrische Melkinrichting*' te Leiden, De '*Rhijnstroom*' te Leiden en '*Vita*' te Rotterdam. De eerste twee had hij opgekocht, de rest zelf opgericht. Den Hollander werd de 'Roombaron' genoemd hetgeen niet helemaal ten onrechte was. In die tijd zou hij ook een poging hebben gedaan het Oegstgeester bedrijf van L. Menken over te nemen, hetgeen mislukte. Hoe dan ook, Den Hollander was een doorknede zakenman, een echte zuivelondernemer, die uiteindelijk in 1938, het jaar waarin hij ook 'Vita' oprichtte, de slag van zijn leven sloeg.

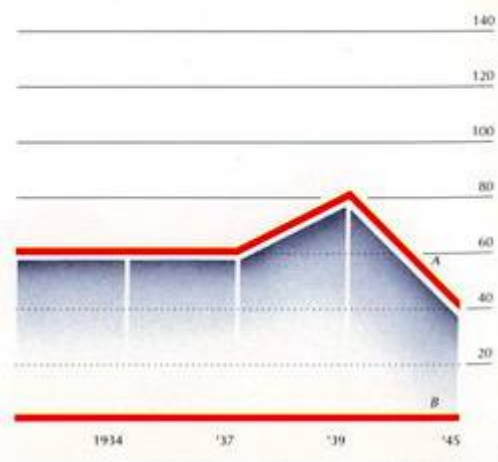
In dat jaar namelijk kreeg hij contact met de heren Gerrit en Jan Heijn, directeuren van het toen al zeer bekende en expanderende levensmiddelenbedrijf uit Zaandam. De gebroeders Heijn waren in die tijd op zoek naar een mogelijkheid om zelf consumptiemelk te gaan produceren. Hierbij kwamen ze onder andere in contact met Den Hollander, op dat moment eigenaar van vijf zuivelfabrieken. Met de Leidenaar was het goed zaken doen en al snel werd besloten tot samenwerking. De fabrieken in Leiden, Den Haag en Rotterdam zouden melk gaan leveren aan Albert Heijn. Als tegenprestatie zou de laatste financieel gaan deelnemen in de zuivelorganisatie van Den Hollander.

De samenwerking liep echter al na twee jaar op de klippen omdat, volgens de overlevering '...de Roombaron niet zo'n fraaie zakenman bleek te zijn als zich aanvankelijk liet aanzien...'. Wat er precies gebeurd is vermeldt de historie niet. Wel bekend is dat in 1940 de gebroeders Heijn en W.Th. den Hollander de samenwerking beëindigden. Den Hollander behield de bedrijven in Leiden en Den Haag en Albert Heijn ging verder met 'Vita' en het Amsterdamse bedrijf '*Nieuw Plancius*' dat in 1938 in het samenwerkingsverband was opgenomen. In 1941 werd een directeur aangesteld [110] die de leiding kreeg over de twee melkinrichtingen.

Het was de vroegere directeur van de Rotterdamse verbruikerscoöperatie 'De Vooruitgang', *R. Talsma*.

Deze Talsma was, evenals Den Hollander, een ondernemer 'pur sang' aan wie het streven naar bedrijfsgroei en winst niet vreemd was. Om die reden was hij gaarne bereid zijn baan bij de in die tijd toch wat starre coöperatie te verruilen voor een functie bij Albert Heijn. In korte tijd, we schrijven 1941, werden 4 bedrijven aan de 'consumptiemelkpoot' van de Zaanse grootgrutter toegevoegd: A. Kievit te IJsselmonde, 'De Onderneming' te Wilnis, L. van Klaveren te Amsterdam en 'Het Zuivelhuis' te Den Haag. De opgekochte ondernemingen bleven produceren onder hun eigen naam maar kwamen financieel en juridisch onder de vlag van Albert Heijn. Als directeur werd steeds de heer Talsma benoemd. Omdat de betrokken bedrijven toch min of meer onafhankelijk van elkaar opereerden was het moeilijk de zaken goed te coördineren. Met de oprichting van een overkoepelende organisatie zouden deze problemen grotendeels opgelost kunnen worden. Aldus geschiedde. Nog in 1941 werden alle bedrijven ondergebracht bij de Commanditaire Vennootschap 'Sterovita-Melkprodukten', voor een deel gebruik makend van de naam van het bedrijfje aan de Rotterdamse Aelbrechtskade. Nog tijdens de oorlog zou Sterovita uitgroeien tot een van de grootste zuivelondernemingen van het land.

Figuur 10 Zuivelfabrieken in Noord-Holland-Zuid 1927-1945 A: Consumptiemelk B: Boter / kaas

Stilte aan het fusie- en overnamefront

Het ontstaan van Sterovita was een van de weinige wapenfeiten op het gebied van de zuivelconcentratie uit de jaren dertig. Verder gebeurde er eigenlijk niet veel. De cijfers wijzen het uit (zie de figuren 10, 11 en 12). Tot het eind van de jaren dertig bleef het aantal zuivelfabrieken min of meer gelijk om pas in de oorlog sterk te dalen. Kijken we naar de hoeveelheden geproduceerde melk dan wordt dit beeld versterkt. Hoewel de jaren twintig nog wel een stijging te zien gaven leek de Nederlandse veestapel in de vijftien jaar die daarop volgden steeds minder melk te geven. Niet alleen verminderde het aantal runderen, ook de gemiddelde melkgift per koe kende een geleidelijke doch zekere daling.

Op het overnamefront waren in de jaren dertig maar weinig bedrijven actief, in Utrecht [111] was het de Electriche Melkinrichting *A. van Schajik* die op bescheiden wijze de vleugels uitsloeg. De oprichter, een voormalige bakker uit Montfoort, was in 1912 in zijn eentje, maar met een kapitaal van 952 gulden, begon met de verkoop van consumptiemelk en gortepap in Utrecht. Het bedrijfje groeide gestaag en profiteerde, net als zoveel andere zuivelinrichtingen in die tijd, mee van de toegenomen vraag naar consumptiemelk. In 1939 besloot Van Schajik de zaken wat groter aan te pakken. Het bedrijf aan de Bankastraat werd ingrijpend verbouwd en volgezet met de meest moderne machines, onder andere een homogenisator. De omzet steeg dat jaar tot 6 miljoen kilo melk en van Schajik moest zijn personeelbestand uitbreiden tot 25 mannen en vrouwen.

In het zelfde jaar zou hij zijn eerste schreden zetten op het overnamepad. Een van de andere Utrechtse bedrijven, de NV Melkinrichting '*De Landbouw*', was in die tijd in handen van de Hilversumse zuivelfamilie *Huis in 't Veld*. In 1938 kwam de toenmalige directeur van '*De Landbouw*' bij een val in het bedrijf te overlijden. Omdat het besturen van de fabriek vanuit

Hilversum op te grote bezwaren stuitte werd in 1939 besloten het bedrijf te verkopen. Collega Van Schajik was de gelukkige. Voor 6000 gulden mocht hij de omzet, de machines, de apparatuur, de karren en het personeel overnemen. 'De Landbouw' zelf werd gesloten. Niet lang daarna zou Van Schajik ook het grossiersbedrijf van stadgenoot *A.W. de Groot* overnemen.

'...een groot lichaam...'

Van de grote Zuivelondernemingen was het eigenlijk alleen de 'Rotterdamsche Melk Inrichting' die zich nadrukkelijk op het overnamepad bewoog. Dit bedrijf was in 1918 al [112] het middelpunt geweest van een omvangrijk plan waarin de fusie van een aantal inrichtingen beschreven werd. Bedenker van dit plan was de directeur van de RMI, de heer *G.C. van der Leck* (inderdaad, de zoon van de oprichter van de 'Onvervalschte Melkinrichting'). Van der Leck dacht aan '*...een groot lichaam, dat sterk zou staan tegenover de fabrieken zoals Aurora, v.d. Berg en 'Galak'/'Nestlé'...*'. Volgens de directeur kwamen er zes inrichtingen in aanmerking voor een dergelijke samenwerking: de *Leidsche Melkinrichting* (LMI), 'De Landbouw' te Den Haag, 'Excelsior' te Woerden, de 'Vereenigde Zuivelbereiders' (VZ) te Rotterdam, de Centrale Fabrik van Melkprodukten en Melkhandel' te Zegwaard en de RMI zelf. Het voorstel kreeg onder de aandeelhouders van de RMI grote steun. Een van hen, directeur *Noordam sr.* van de VZ zag de fusie als onvermijdelijk:

'...1 e. Spreker meende in de toekomst een strijd te zien ontbranden tusschen de boeren en de melkinrichtingen en fabrieken.

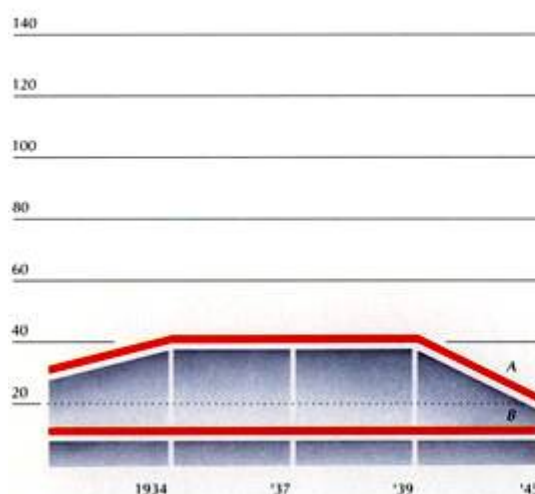
2e. Er zou ook een zware concurrentie komen tusschen de melkkoopers onderling.

3e. Zouden de Melkinrichtingen zoals Aurora, v.d. Berg en 'Galak' de NV trachten te benadeelen.

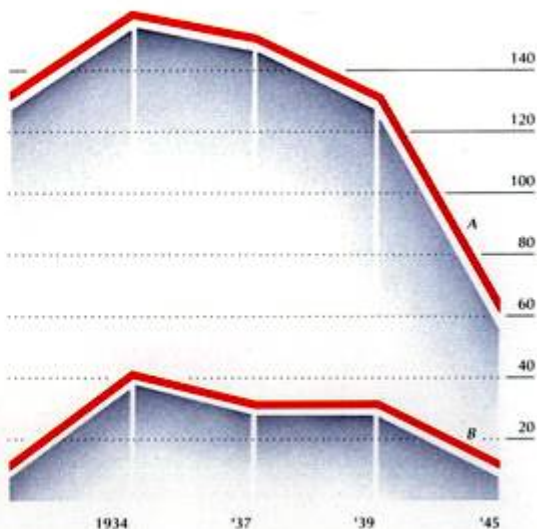
4e. De export naar Engeland beteekent voor het oogenblik maar weinig bij bovengenoemde NV De merken zijn daar niet of bijna niet bekend. Door de overeenkomst zou de productie verdriedubbelen en zodoende zouden de producten meer in aanmerking komen...'

Ter overbrugging van de periode die tussen deze vergadering en de voorgenomen fusie lag, werd afgesproken dat alle partijen een samenwerkingscontract zouden moeten ondertekenen.

Figuur 11 Zuivelfabrieken in Utrecht 1927-1945
A: Consumptiemelk B: Boter / kaas

Figuur 12 Zuivelfabrieken in Zuid-Holland en Zeeland, 1927-1945 A: Consumptiemelk B: Boter / kaas

Uiteindelijk zijn alleen de RMI en de VZ tot zaken gekomen. Dat was niet zo verwonderlijk omdat beide bedrijven toch al geruime tijd voor een deel elkaars aandeelhouders waren. Nog

in hetzelfde jaar werd besloten tot een volledige fusie waarbij alleen de twee handelsnamen, VZ en RMI, gehandhaafd zouden blijven. Groot, sterk en van meer markten thuis dan voorheen kon de nieuwe onderneming gaan werken aan haar verdere groei. Overal in het land werden filialen geopend. In de aandeelhoudersvergaderingen van de RMI bleef overigens de angst voor de concurrentie, en dan met name voor de 'Galak' die inmiddels onderdeel was van de Zwitserse zuivelgigant 'Nestlé', een steeds terugkerend thema.

[113] Die angst was er in de andere steden blijkbaar in veel mindere mate. De meeste grote zuivelbedrijven hielden zich rustig. Uitbreiding gebeurde meestal in de vorm van filialen, winkels, uitgiftestations of modelboerderijen. De meeste bedrijven in 'West' gingen mee met de technische ontwikkelingen van de jaren dertig. Ook hier werd in deze periode volop gemechaniseerd. Ook hier deden transportbanden, flessenvulmachines en spoelapparaten hun intrede. Ook hier werkte men al snel met de meest moderne centrifuges, karnen en pasteurs. Ten behoeve van deze vernieuwingen moesten regelmatig de bestaande gebouwen worden uitgebreid. Om de stijgende vaste kosten in de hand kunnen houden moesten ook in 'West' de omzetten opgevoerd worden.

Geen dagfabrieken en geen zoetfabrieken

De echte klappers, zoals we die in 'Noord' hebben gezien ontbraken echter. In 'West' waren er geen zuivelondernemingen die in één keer hun omzet verdubbelden. 'West' kende niet, zoals 'Noord', de overgang van de ene naar de andere fabrieksoort. Van dagfabrieken en zoetfabrieken hadden de meesten nog nooit gehoord. 'West' werd gedomineerd door grote melkrichtingen, nog grotere condensfabrieken en zelfkazers. En daar zat weinig beweging in. Ieder kende zijn plaats. Het ging om de consumptiemelk en de rest was daaraan ondergeschikt.

Boeren of boerinnen die kaas maakten waren daar misschien wel trots op, als ze de kans kregen consumptiemelk te leveren dan deden ze dat. Dat gold ook voor de boeren die buiten het gebied woonden, boeren uit Noord-Holland, Noord, Friesland, Brabant, Gelderland, Overijssel. Boeren die hun melk aan kaas-, boter- of condensfabrieken leverden. Steeds was dit tweede keus. Op het moment dat ze een mogelijkheid zagen hun grondstof als consumptiemelk te leveren bedachten ze zich geen moment. Transport speelde hierin een zeer belangrijke rol. Lange tijd was er geen mogelijkheid geweest voor de veehouders in de meer afgelegen streken om hun produkt anders dan als grondstof voor zuivelprodukten kwijt te raken. Hun produkt was industriemelk en maakte daardoor een lagere prijs dan consumptiemelk. Nu hebben we in het vorige hoofdstuk al laten zien hoezeer de transportrevolutie in de jaren dertig toesloeg. In korte tijd verbeterden de vervoersmogelijkheden zodanig dat het gebied waarbinnen boeren hun melk als consumptiemelk konden leveren, flink uitbreidde. In een rapport dat in 1937 werd opgesteld in opdracht van de Centrale Commissie voor Melkhygiëne zei ir. H.J. Huisman hierover:

'...Deze kosten waren tot voor de crisisjaren van betekenis als gevolg van gebrekkige verkeerswegen en -middelen. Daarin evenwel [115] is in korte jaren een verandering van niet te onderschatten betekenis gekomen. Men behoeft daarbij slechts te denken aan de verbeteringen volgens het Rijkswegenplan van verkeerswegen, bruggen over de grote rivieren, de Afsluitdijk, die de kloof tussen Friesland en de Hollanden heeft overbrugd, het verdwijnen van tolleren, veren, etc.

Door al deze wijzigingen is het mogelijk geworden in zeer korte tijd en met betrekkelijk geringe kosten de melk over grote afstanden te vervoeren...'

Deze kosten waren in de jaren twintig en dertig volgens Huisman zover gedaald dat het slechts een kwart cent per liter kostte om met een lading melk de afstand Friesland-Holland te overbruggen.

Nu was er bij de boeren en de fabrieken in het Oosten van het land nooit veel belangstelling geweest om melk naar het Westen te brengen. Tot de jaren dertig was het moeilijk concurreren met de consumptiemelk die in de omgeving van de grote steden werd geproduceerd. Het vetgehalte was er veel lager omdat het produkt werd verdund of ontroomd. Deze situatie werd nog versterkt door dat in het Westen vooral gebruik werd gemaakt van ingevoerd melkvee. Consumptiemelkers fokten doorgaans niet zelf.

Omdat in Friesland de verbetering van het vee en het fokken hoog in het vaandel stond gebruikte men het consumptiemelkgebied om runderen van mindere kwaliteit te dumpen. Dit had weer tot gevolg dat ook de melk die door deze koeien geproduceerd werd, van een mindere kwaliteit was dan bij de Friezen en dus minder opbracht.

In de Eerste Wereldoorlog kwam de terughoudendheid van de 'rest van Nederland' om melk te verkopen aan de 'Hollanders' duidelijk aan het licht. Door de oorlogssituatie was er in de Randstad een groot tekort aan consumptiemelk. De toenmalige regering probeerde de fabrieken in het Oosten te bewegen melk aan het Westen te leveren. Toen dit mislukte moest de minister ingrijpen en met stopzetting van de export dreigen alvorens men het verzoek wilde inwilligen.

'...geen uur zonder consumptiemelk...'

In de dertiger jaren veranderde dit alles. In het vorige hoofdstuk spraken we reeds over de wereldcrisis die na de beurskrach van 1929 uitbrak. De meeste grote landen reageerden op de

crisis met het afsluiten van de grenzen voor buitenlandse produkten. De kleinere landen, waaronder Nederland, hadden het nakijken. Vooral onze landbouwprodukten die toch voor een groot deel op de buitenlandse markt moesten worden verkocht, vonden nauwelijks meer afzet. De fabrieken van boter, kaas, poeder en condens dreigden hierdoor met grote onverkochte voorraden te blijven zitten en probeerden hun 'industriemelk' elders kwijt te raken. En waar zou dat beter kunnen gebeuren dan in het Westen van het land, in de grote steden, waar de vraag naar consumptiemelk het grootst was? Het veroveren van een vaste plaats op deze markt werd dan ook het streven van de meeste fabrieken. Een vaste plaats die in moeilijke tijden een vorm van zekerheid, van stabiliteit garandeerde. Want, aldus ir. Huisman: '*...het was maar al te goed bekend [116] dat men zijn melk nodig had, dat de grote stad het geen dag, zelfs geen uur zonder consumptiemelk kon stellen...!*'

Een enorme strijd dreigde, een strijd tussen de fabrieken uit de 'Rest van Nederland', de Melkinrichtingen in de Randstad, de slijters en de grossiers. Een strijd ook die in ieder geval een verliezer zou opleveren: de boer. Immers, in het gevecht om de markt zouden de melkprijzen steeds meer onder druk komen te staan. En daarmee het inkomen van de veehouders.

De regering besloot daarop in te grijpen met een regeling voor consumptiemelk. Deze deed haar intrede op 5 maart 1933 en was een uitbreiding van de Crisis-Zuivelwet van 1932. Deze laatste wet had er voor gezorgd dat de boeren altijd een basisprijs van 5 cent per liter melk moesten ontvangen. De consumptiemelkregeling moest de boeren in de Randstad tijdelijk bescherming bieden '*...opdat ze niet het slachtoffer zouden worden van een ongebreidelde concurrentie met de uit de overige delen van het land aangevoerde melk...!*' Architect van de Regeling was de voorzitter van de Vereeniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne en lid van het dagelijks bestuur van de Crisis Zuivel Centrale, *G.J. Blink*. Volgens Blink vloeyde de crisis in de melkveehouderij niet voort uit de consumptiemelk maar uit het overschot aan industriemelk:

'...wat heden industriemelk is, kan morgen consumptiemelk worden en omgekeerd. Als dus de consumptiemelk zich op een bepaalde prijsbasis heeft gesteld, zal die basis onmiddellijk weer ontwricht worden vanaf het moment dat de industriemelk op een daar beneden liggend niveau komt...!

Blink was van mening dat de Crisis-Zuivelwet in onvoldoende mate rekening hield met het eigen karakter van consumptiemelk en daarom de boeren in de Randstad benadeelde ten opzichte van hun collega's elders. Hij stelde dan ook een aantal tijdelijke doch verregaande maatregelen voor. Kern van die voorstellen vormde de afsluiting van het Randstadgebied, Blink sprak over het 'Wettelijk aangewezen gebied', voor industriemelk van buitenaf. Een ieder die melk wilde verkopen binnen de grenzen van dat gebied moest daarvoor een vergunning aanvragen bij de *Crisis Zuivel Centrale*. De boeren zouden voor hun melk een minimumprijs krijgen, vermeerderd met een toeslag. Deze toeslag mochten zij voor een deel behouden. De rest verdween in een fonds, het '*Stabilisatiefonds*' waarvan de opbrengst uiteindelijk weer aan de boeren in het gebied ten goede zou komen.

De voorstellen van Blink werden door de *Crisis Zuivel Centrale* overgenomen. Op 10 februari verscheen een eerste persbericht waarin de regeling werd afgekondigd.

Bacillen en streptococci

Op 15 februari volgde een tweede persbericht waarin het doel van de nieuwe regeling werd uiteengezet:

'...het doel der regeling is tweeledig en wel

a. dat de Consumptiemelkboeren een -in verband met allerlei omstandigheden- redelijk te achten prijs voor hun melk ontvangen

b. verheffing der kwaliteit der melk, teneinde de uitbetaling der voorgeschreven prijs ten volle te wettigen...'

Vooraf het laatste aspect is van groot belang geweest. Met de kwaliteit van de consumptiemelk was het ook in het begin van de jaren dertig nog steeds niet goed gesteld. Niet in de laatste plaats werd dit veroorzaakt door de 'invoer' van besmet vee uit Friesland.

Tuberculose (de tuberkelbacil) en uierontsteking (streptococcon) kwamen bij deze koeien het meest voor. De invoering van de kwaliteitsnorm heeft hier veel aan verbeterd. In 1939 verklaarde een tevreden G.J. Blink:

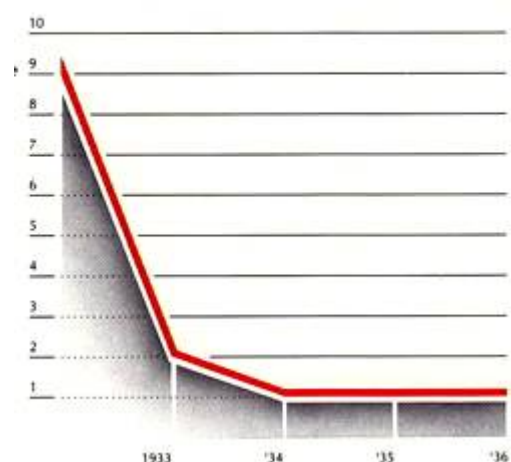
'...Alles bijeengenomen wil het ons voorkomen, dat uit oogpunt van de veehouders de vijfjarige periode van regeling door de Zuivelcentrale, een grondslag gelegd heeft voor een meer georganiseerd en meer systematisch werken door melkveeouders, gepaard gaande met een algemene en hygiënische verbetering der bedrijfsvoering, welke grondslag op de duur zal dienen om daarop zeker ook in het belang van de veehouders voort te bouwen...'

[117] De veranderingen waar Blink op doelde hadden vooral plaats gevonden op de boerderij. De veehouders konden alleen profiteren van de Regeling wanneer ze goede waar leverden. Een van de vernieuwingen die op grote schaal ingevoerd werden betrof het gebruik van naadloze emmers. In 1934 werd nog op ruim 70 procent van de boerderijen gebruik gemaakt van houten, emaille of zinken emmers met naad. Naden in melkemma's zijn moeilijk schoon te maken en vormen verzamelplaatsen van vuil en broedplaatsen van ziektekiemen. In de winter van 1935/36, dus nog geen drie jaar na het instellen van de regeling was dit percentage gezakt tot 30 procent. Eenzelfde beeld zien we bij het gebruik van watten in plaats van doeken tijdens het filtreren van de versgemolken melk.

Bij de handel en in de fabrieken veranderde daarentegen weinig. Alles was immers geregeld: de hoogte van het melkgeld, de premie voor de boer en de prijs die de consument moest betalen. De regeling stond voor iedereen open. Wie wilde handelen in het 'Wettelijk Gebied' moest een vergunning aanvragen en legde zich daarmee vast te doen wat de overheid wilde. Nieuwe investeringen om aan de eisen te voldoen waren niet nodig. De extra kosten die men moest maken werden grotendeels gecompenseerd door de verhoging van de verkoopprijs.

We zagen reeds dat het aan het concentratiefront in 'West' zeer rustig was in de jaren dertig. Het instellen van de Consumptiemelkregeling in 1933 heeft hier zeker een rol in gespeeld. De rust was echter van korte duur. Nog in de jaren dertig zouden de eerste windvlagen van de op handen zijnde storm over het land waaien.

Figuur 13 Het percentage vuil in de melk die bij het Melkcontrolestation te Utrecht werd aangeboden 1932-1936

Een tweeling

In 1936 werd het de overheid duidelijk dat de maatregelen op den duur niet lang meer vol te houden zouden zijn. Weliswaar werd algemeen erkend dat de Regeling goed was geweest voor het voortbestaan van de boerenstand in het gebied, het bureaucratische en onflexibele karakter ervan begon velen tegen te staan.

Het zal duidelijk zijn dat vooral in de kringen van de handel en de fabrieken de roep om een meer flexibele aanpak steeds sterker werd. In het najaar van 1936 maakte de toenmalige minister van Landbouw en visserij *Steenberghe* bekend dat hij overwoog de uitvoering van de Regeling over te dragen aan een speciale instantie. Welke instantie dat moest zijn was hem op dat moment nog niet geheel duidelijk. Wat hij wel wist was dat in een nieuwe constructie alle belanghebbenden invloed mochten gaan uitoefenen.

Deze belanghebbenden werden op 1 december 1936 bij elkaar geroepen in Den Haag. Aanwezig waren vertegenwoordigers van het ministerie en van de verschillende verenigingen van handelaren en fabrikanten, crisisinstellingen en boerenbonden. Op de bijeenkomst bleek dat alle aanwezigen de noodzaak van een speciale instantie voor de consumptiemelk inzagen. Uit hun midden werd een commissie benoemd die moest gaan onderzoeken hoe de nieuwe organisatie er uit moest gaan zien. De commissie kwam 12 keer bijeen en adviseerde uiteindelijk de oprichting van een tweetal verenigingen: één voor de handel (inclusief de fabrieken) en één voor de boeren.

[118] Aldus geschiedde. De standsorganisaties van de boeren waren het eerst: zij richtten op 2 december 1937 de '*Consumptie Melk Centrale*' op, kortweg de **CMC**. Zes dagen later, op 8 december, volgde de handel met de '*Algemene Vereeniging voor Melkvoorziening*', de **AVM**. De *Crisis Zuivel Centrale* bleef zich nog met de zaken bemoeien tot april 1938. Daarna moesten CMC en AVM het zelf doen.

Nu werden de twee nieuwe organisaties daarbij geholpen door de overheid. Zowel AVM als CMC waren verenigingen met publiekrechtelijke karaktertrekken. Er mochten verordeningen uitgevaardigd worden, men mocht zelf controle uitoefenen op de naleving ervan en rechtspreken wanneer iemand ongehoorzaam was. De opdracht was simpel: het aanbrengen en handhaven van een zekere orde in de produktie en afzet van consumptiemelk. In feite kon men voortborduren op het werk dat tussen 1933 en 1937 was verricht in het kader van de consumptiemelkregeling. Individuele boeren of bedrijven konden geen lid ' worden van de CMC of de AVM. Dat konden ' alleen de bestaande verenigingen.

De CMC had 10 leden:

- 1) Bond van Melkveehouders te Rotterdam,
- 2) Bond van Melkveehouders te Amsterdam, .
- 3) Bond van Melkveehouders te Utrecht,
- 4) Christelijke Boeren- en Tuindersbond Utrecht te Utrecht,
- 5) Christelijke Boeren- en Tuindersbond Holland/Brabant te Haarlem,
- 6) R.K. Diocesane Land- en Tuinbouwbond Bisdome Haarlem,
- 7) Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond te Arnhem,
- 8) Hollandsche Maatschappij van Land . bouw te Den Haag,'

- 9) Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde te Utrecht,
- 10) De gezamenlijke Melkveilingen: Rotterdam (2x), Leiden, Den Haag en De Lier).

De AVM telde zeven leden:

- 1) Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne te Den Haag,
- 2) R.K. Bond van Handelaren in Melk en melkprodukten in Nederland te Delft,
- 3) R.K. Bond van Naamloze vennootschappen en Coöperatieve Centrale Melkinrichtingen van Melkhandelaren te Den Haag,
- 4) Prot. Chr. Bond van Handelaren in Melk en Zuivelprodukten in Nederland te Rotterdam,
- 5) Centrale Besturenbond van ZuivelHandelorganisaties te Den Haag,
- 6) Nederlandsche Bond van Melkgrossiers te Den Haag,
- 7) Algemeene Bond van Maatschappijen tot exploitatie van Melkinrichtingen en van Coöperatieve Centrale Melkinrichtingen van Melkhandelaren in Nederland te Den Haag.

Evolutie en revolutie

In het algemeen kan men stellen dat de AVM een meer behoudende koers heeft gevaren dan de CMC. In het eerste jaarverslag van de AVM meldt voorzitter Blink:

De CMC bleek reeds onmiddellijk zeer ver te willen gaan in het ombouwen van de bestaande toestanden door organisatorische voorschriften en afspraken, terwijl de AVM te dezen opzichte een veel voorzichtiger `standpunt innam...`"

De AVM koos aldus voor de weg van de geleidelijkheid, de CMC voor de revolutie. Zo was de laatste van mening dat alle directe contacten tussen veehouders en handelaren opgeheven moesten worden. Een standpunt dat door de AVM met hand en tand bestreden werd. De CMC vertoonde, en dit is van groot belang voor het verdere verloop van deze geschiedenis, vanaf het begin de neiging om zelf de melkhandel ter hand te nemen en daarmee de contacten met de leden van de AVM ten dele uit te schakelen. Voortdurend ook probeerden de verzamelde boerenorganisaties de melkprijzen omhoog te krijgen hetgeen voorzitter Blink in 1939 deed verzuchten:

'... bij ons is echter wel het inzicht ontstaan, dat aan CMC-zijde op wel eens te felle wijze getracht is om te komen tot een zeer eenzijdige en dus niet juiste uitlegging van hetgeen overeengekomen was. Met name werd aan de zijde der CMC of van den kant van bij de CMC betrokken organisaties soms met [120] een ongemotiveerde felheid en zuiver op gevoelsargumenten zelfs in het publiek gevochten voor het verkrijgen van melkprijsveranderingen, die niet altijd gemotiveerd waren. Zeker waren die felheid en de aangewende pogingen, om op grond van verkeerde voorlichting publieke agitatie te verwekken in de oogen der AVM, veelal niet te verdedigen...'

De CMC ging er inderdaad flink tegenaan. Onder leiding van directeur *J. Kortleve* en adjunct-directeur *B. van der Heide* werd een groot aantal maatregelen genomen die veel verder gingen dan hetgeen de AVM wilde: alleen maar ordenen. In 1938 stelde de CMC het tbc-onderzoek voor alle koeien in het gebied verplicht. Tegelijkertijd werden premies uitgelooft voor *'...de reinheid van het melkmateriaal en de zindelijkheid van de stallen en de dieren...'* Het bedrag dat in 1940 werd uitgekeerd aan premies bedroeg maar liefst 800.000 gulden. In 1941 was dat al een miljoen.

De melkveehoudersbonden

Nu had de CMC het grote voordeel dat ze gebruik kon maken van een min of meer bestaande structuur, die van de melkveilingen. Deze verkooppunten waren in het begin van de jaren dertig opgezet door de bonden van melkveehouders om iets te kunnen doen aan de melkprijzen die door de handel en de fabrieken kunstmatig laag gehouden werden. De melkveilingen, in totaal zijn er vijf geweest, zijn nooit een succes geworden. Het idee was goed: door de gezamenlijke verkoop van melk zouden de fabrieken wel over de brug komen. Het smeermiddel ontbrak echter: er was geen geld. Bovendien had men nauwelijks alternatieven voor de verwerking van de melk. Uiteindelijk kwam men toch terecht bij de fabrieken.

Het enige verwerkingsbedrijf dat onder de vlag van de veilingen viel was 'De Planeet' te Spijkenisse, geëxploiteerd door de melkveiling 'De Zuidhollandse eilanden e.o.' te Rotterdam. Het belang van de veilingen zat hem vooral in het feit dat, lang voor er sprake was van de CMC, er in het stedelijk gebied een vorm van samenwerking was ontstaan tussen de boeren. De banden, de contacten en de structuur die toen zijn gegroeid hebben de CMC zeker geholpen in de eerste jaren van haar bestaan. Ook de min of meer vijandige houding ten opzichte van de handel en de fabrieken, later georganiseerd in de AVM, is in deze tijd ontstaan.

De Melkveehoudersbonden waren echter om nog een andere reden van groot belang voor de CMC. In 1942 namelijk werden de meeste organisaties van boeren, handelaren en fabrieken opgeheven en gedeeltelijk ondergebracht bij de 'Landstand', een Duitse [120] uitvinding om de produktie en afzet van agrarische produkten te kunnen controleren. Als gevolg hiervan hield de AVM met onmiddellijke ingang op te bestaan. Er waren immers geen leden meer. De CMC dreigde hetzelfde lot te ondergaan. Ook haar leden, de standsorganisaties, werden opgeheven. Een groep organisaties bleef echter bestaan: de Bonden van Melkveehouders die werden betrokken bij de grote reorganisatie die de Duitsers doorvoerden.

Er kwam een overkoepelend lichaam: het 'Bedrijfsschap Zuivel' (BZ) en een uitvoerend lichaam: de CMC. Veel van het 'revolutionaire' elan was inmiddels de kop ingedrukt. Hoewel de doelstellingen nog steeds recht overeind stonden, werd de CMC in de oorlogsjaren meer en meer een ordenend apparaat dat onder het strenge toezicht van de (Duitse) overheid weinig ruimte tot handelen kreeg. Een van de bevoegdheden die men verloor was in 1942 het vaststellen van de melkprijzen. Het jaar daarop deed voorzitter *H. Brinkman Jzn* in het jaarverslag zijn beklag hierover:

'...wij kunnen niet anders dan met leedwezen constateeren, dat het streven van het B.Z. geen ander is geweest dan de bevoegdheden der CMC te beperken en het al of niet voortbestaan van de CMC en haar bevoegdheden geheel in handen te leggen van het BZ, terwijl enkele van de door ons in den loop der jaren behaalde resultaten door het BZ dreigden te worden teniet-gedaan...'

Het Bedrijfsschap Zuivel ging uiteindelijk niet over tot opheffing van de CMC. Dat deed men zelf. In 1944 was het afgelopen met de *Consumptie Melk Centrale*. Ter vervanging werd een andere organisatie in het leven geroepen. Een organisatie die een bepalende rol zou gaan spelen in de verdere ontwikkeling van de zuivelindustrie in West-Nederland. Een organisatie die ook de naam CMC zou gaan voeren. Maar zover zijn we nog niet...

Het Standaardisatiebesluit

De CMC van 1937 zou de oorlog niet overleven. Binnen het Duitse bezettingsapparaat was geen plaats voor een zelfstandig opererende instantie. Een groot aantal zuivelondernemingen was hetzelfde lot beschoren, zij het om een andere reden.

De oorlogsjaren gaven in tegenstelling tot de jaren dertig, een dramatische daling te zien van het aantal zuivelbedrijven in 'West'. Tussen 1940 en 1945 was er sprake van een halvering: van de 282 bedrijven in 1940 waren in 1945 nog maar 135 over. Het aantal inkopers van CMC-melk nam af van ongeveer 3000 tot nog geen 100. Dit in tegenstelling tot 'Noord' waar de jaren dertig een toenemende concentratie te zien hadden gegeven en waar de jaren '40 '45 juist een stagnatie betekenden in het fusie- en overnameproces. De enorme samentrekking van bedrijven had in feite maar een echte oorzaak: het afkondigen op 23 november 1940 van het Standaardisatiebesluit.

Het was één van de eerste maatregelen van de Duitse overheid. Bepaald werd dat voortaan alleen uitbetaald mocht worden naar de hoeveelheid vet per liter melk. Daarnaast mocht er alleen consumptiemelk verkocht worden met een vetgehalte van 2,5 procent.

Het was een maatregel die door de AVM met gemengde gevoelens werd ontvangen maar door de CMC in feite al eerder was voorgesteld. Uitbetaling naar vetgehalte was immers al jaren een goede gewoonte bij de boter- en kaasfabrieken. Het was één van de middelen in de strijd tegen de knoeierijen in de zuivelsector. Bij consumptiemelk was deze praktijk echter wat moeilijker. Het aantal afnemers van melk was nog steeds enorm groot. In de steden waren tot de oorlog nog zeer veel zelfstandige slijters, handelaren en grossiers te vinden. Iedere regeling was daarom gedoemd te stranden in een warboel van voorschriften, papieren en instanties.

Wilde men toch de CMC-plannen doorvoeren dan moest de melk gestandaardiseerd worden, dat wil zeggen: op een bepaald vastgesteld vetgehalte gebracht. En dat vereiste een nieuwe wet die verregaande gevolgen voor de handel zou hebben. Immers, als de handel verplicht werd gesteld de consumptiemelk te standaardiseren zouden de meeste kleine en middelgrote ondernemingen ten dode zijn opgeschreven. De investeringen die gedaan moesten worden waren zeer groot en konden alleen door de grote ondernemingen opgebracht [122] worden.

Veel van hen hadden overigens hun fabrieken al aangepast en geschikt gemaakt voor standaardisatie.

De beweegredenen van de CMC om een dergelijke ingrijpende operatie voor te stellen betroffen in de eerste plaats de kwaliteit van de consumptiemelk. Op de achtergrond speelde echter nog een belangrijk motief. De jaren dertig hadden, met de oprichting van de melkveilingen, voor het eerst een coöperatief element gebracht in het 'Wettelijk Gebied', het gebied van de consumptiemelkers. Voor die tijd vormde iedere boerderij, waar het ging om melklevering, een eiland op zich. Afspraken en contracten met fabrieken werden per veehouder afgesloten. Overleg of gezamenlijke actie was er nauwelijks. De melkveilingen, maar vooral de oprichting van de CMC brachten hierin verandering. De boeren ontdekten dat ze gezamenlijk veel sterker stonden tegenover de handel. Een eventuele verplichte standaardisatie zou de handel in de problemen brengen maar de boeren daarentegen een nieuw wapen verschaffen. Bij velen leefde de gedachte dat de boeren prima in staat waren, in coöperatief verband, zelf de standaardisatie ter hand te nemen, hetgeen de doodslag voor de particuliere industrie kon betekenen. Immers, de boeren hadden de grondstof, dus de macht.

Tot 1940 kwam er weinig terecht van de CMC-plannen. De AVM vormde, als belangenorganisatie van de handel, een belangrijk obstakel. Men griezelde bij de gedachte dat het 'Wettelijk Gebied' in handen zou komen van een boerencoöperatie. Na 1940 werd echter alles anders. CMC en AVM werden in hun bevoegdheden beknot. De CMC zou voorlopig overleven, de AVM niet. De Duitsers, in hun drang om in korte tijd alles te regelen en zoveel mogelijk vet naar het moederland te sturen, stelden bovendien de CMC min of meer in het gelijk en kondigden nog geen half jaar na het begin van de bezetting, het Standaardisatiebesluit af.

Overnames en fusies.

De gevolgen waren, zoals gezegd, ingrijpend. In nagenoeg alle stedelijke gebieden werd het aantal ondernemingen meer dan gehalveerd. Zelfslijtende boeren verdwenen definitief uit het straatbeeld. Hetzelfde gold voor de slijters die zelf hun melk bij de boer kochten. Grossiers en kleine fabrieken die niet waren ingericht als standaardisatiebedrijf moesten sluiten of zich laten overnemen door grotere, wel aangepaste bedrijven. Sommige van deze bedrijven zagen hun omzet met het vijfvoudige toenemen. Honderden zelfstandige melkslijters sloten zich na 1940 aan bij de melkinrichtingen. Illustratief is in dit verband het verhaal van het zuivelbedrijf Quak te Zuidland, verteld door directeur G. Quak in 1965:

[123] *'... De Tweede Wereldoorlog. De bezetter kondigde het Standaardisatiebesluit af. Alle melk moest voortaan fabrieksmatig verwerkt worden: gepasteuriseerd, gekoeld en gestandaardiseerd op 2,5 % vet. Hiervoor was een pasteur en koelinstallatie nodig. Het bedrijf voldeed aan de eisen en groeide vanaf die tijd vrij snel, omdat toen ook voor het eerst melk geleverd werd aan andere melkverkopers die zelf geen pasteurisatievergunning hadden en dus gedwongen werden melk te kopen bij een standaardisatiebedrijf. Zo kwamen de eerste afnemers-melkslijters uit Hellevoetsluis, Heenvliet, Geervliet en Abbekerk...'*

Het bedrijf had tot dan toe als enige werknemers de vier broers Quak gehad. Na 1940 moest een boekhouder in dienst genomen worden want, de bezetter eiste een goede administratie...'

Ook Quak kwam de oorlog overigens niet zonder kleerscheuren door. In 1943 moest men wegens gebrek aan grondstof de kaasproductie stoppen en in 1944 moest het bedrijf uit de bestaande behuizing. Machines en inventaris werden veilig opgeborgen en de produktie en afzet werden elders ondergebracht.

'...Volksvijand no. 1...'

In de boter- en kaasgebieden was het Standaardisatiebesluit veel minder ingrijpend geweest. Op de meeste fabrieken aldaar was het uitbetalen naar vetgehalte al lang ingevoerd. Dat ook hier een groot aantal bedrijven moest sluiten was meer een gevolg van de schaarste aan grondstoffen die in de loop van de oorlog optrad. In Zeeland moest uiteindelijk maar één fabriek sluiten: het consumptiemelkbedrijf 'Vlaandria' te Axel. De rest bleef in werking. Opmerkelijk is dat in deze provincie de produktie van melk in zijn totaliteit steeg. Dit had vooral te maken met de toegenomen melkgift per koe. Doordat de akkerbouw, het belangrijkste middel van bestaan in Zeeland, grote hoeveelheden organisch afval opleverde kon het vee ruimschoots van voedsel worden voorzien, ook in periodes waarin andere vormen van veevoeder schaars waren.

Bij de afzetcoöperatie 'De Producent' speelde men al enige jaren met de gedachte om, naast de verkoop van kaas, ook de verkoop van consumptiemelk ter hand te nemen. Oprichter *A. van Wijnen* was inmiddels tot voorzitter benoemd van de *Nederlandsche Zuivel Centrale*. Bij 'De Producent' was hij opgevolgd door zijn zoon, *W. van Wijnen*. In 1937 werd het idee van een eigen zuivelfabriek het eerst geopperd in verband met de afnemende kaasproduktie op de boerderijen, die weer een gevolg was van de maatregelen in het kader van het Melkbesluit.

In 1939 sloten 3 zuivelcoöperaties uit de Alblasserwaard zich aan bij 'De Producent'. Dit betekende voor de Goudse onderneming een nieuwe activiteit. Tot dan toe had men zich slechts beziggehouden met de verkoop van boerenkaas. Nu was daar dan fabriekskaas bijgekomen. In 1942 was de toestand rond de boerenkaas zo onzeker, de bezetter liep rond met plannen om de produktie helemaal stop te zetten, dat werd besloten een eigen zuivelfabriek op te richten. 'De Producent' kreeg er een afdeling 'Melk' bij. Men produceerde losse melk, karnemelk en enige zure papsoorten in beugelflessen van 1 liter.

De eerste grote coöperatie in 'West' was een feit. Op de eerste vergadering meldden zich maar liefst 736 leden aan. Vanzelfsprekend werd ook deze actie in de grote steden met argusogen bekeken. Coöperaties van boeren, zeker als ze consumptiemelk leverden, waren nieuw in het gebied en konden een bedreiging gaan vormen voor de particuliere handel en industrie:

'...dat er weerstand ontstond is volkomen te begrijpen, doch minder begrijpelijk was dat die weerstand minder de oprichting van de fabriek dan wel de coöperatie betrof...'

[124] Aldus de ex-directeur van 'De Producent', *A. van Wijnen*. Hij voegde er echter aan toe dat al de ophef die in de steden gemaakt werd over zijn coöperatie niet terecht was: *'...de coöperatie in de positie van "Volksvijand no.1" te plaatsen is onlogisch en onbillijk...'*

Het is de vraag of Van Wijnen gelijk had. Het coöperatieve element rukte langzaam maar zeker op in het 'Wettelijk Gebied'. De CMC was vanaf de oprichting in 1937 sterker en strijdvaardiger gebleken dan de AVM. Het Standaardisatiebesluit had de mogelijkheden voor de kleine particulier om een zuivelbedrijf te drijven, de nek omgedraaid. Voor de boer was er weinig veranderd, behalve dan dat hij voor een 'schone' grondstof moest zorgen. Het was niet ondenkbaar dat deze, voor de verwerking van zijn melk, op den duur zou kiezen voor de coöperatie.

De vierde ronde: een 'Coöperatief Unilevertje' 1944-1961

Op een winterse dag in februari 1946 bracht een klein gezelschap een bezoek aan het Bedrijfschap Zuivel, gevestigd in Den Haag. Het waren de heren B. van Vliet en K. van der Torren, respectievelijk voorzitter en president-commissaris van de 'Coöperatieve Melkafzet Centrale'. De twee hadden opdracht gekregen van het bestuur om een geschikte directeur voor de nieuwe coöperatie te vinden. De naam van de man die als meest geschikte kandidaat werd gezien was al bekend. De plaats waar hij werkte ook: het Bedrijfschap Zuivel. De persoon zelf wist op het moment dat de beide heren binnenstapten nog van niets. Hij kende ze wel. Regelmatig had hij met hen in de clinch gelegen over de rol van het Bedrijfschap in de consumptiemelkvoorziening. Nog steeds had men producenten en afnemers in een ijzeren greep.

B. vd. Heide 1 juni 1946 - 3 juni 1969

De melkprijs werd nog altijd van hogerhand vastgesteld. Boeren en fabrieken mochten ook in het eerste jaar na de oorlog niet met elkaar onderhandelen. Bovendien waren er voortdurend geschillen tussen de CMC en de handel waarin het Bedrijfschap moest beslissen. Meerdere malen was het voorgekomen dat een 'ruzie' in het nadeel van de CMC was uitgevallen. Uitgebrekend de man die dit alles op zijn geweten had, was door het CMC-bestuur uitgekozen als meest geschikte kandidaat voor een directeursfunctie. Men beseftte dat de CMC in de eerste jaren van haar bestaan een zwaargewicht nodig had, iemand die verstand had van zuivel, ervaring had in de omgang met veehouders en industrie, kon onderhandelen, knopen door kon hakken en (vooral) een toekomstvisie had. Kortom, men zocht het spreekwoordelijke 'schaap met vijf poten'.

B. van der Heide was niet verbaasd toen Van Vliet voor zijn neus stond. Er zou wel weer iets aan de hand zijn met de melkafzet. Het was wel vreemd dat Van der Torren erbij was. Dat werd een moeilijke discussie!

Van der Heide had gelijk: het werd inderdaad een zwaar gesprek. Het onderwerp was echter niet de melkafzet:

'... ik zette pas grote ogen op, toen het niet de melkafzet-situatie was waarover de heren kwamen spreken, maar toen ze mij verzochten om directeur van de jonge coöperatie te willen worden....'

Van der Heide was ongetwijfeld vereerd met het verzoek. Hij liet echter niets blijken en zegde de heren aan het eind van het gesprek toe een en ander te overwegen. In werkelijkheid was hij al 'om'. Toen hij Van Vliet had gevraagd welke kant men op wilde met de nieuwe CMC had deze geantwoord: '...je maakt er maar een coöperatief Unilevertje van...'. En dat antwoord beviel Van der Heide wel. Op 1 juni 1946 had de CMC haar directeur: B. van der Heide.

Big business

De organisatie die Van der Heide in de daaropvolgende jaren opzette had inderdaad veel weg van '...een coöperatief Unilevertje ...'. We zullen dat in het verdere verloop van dit hoofdstuk

zien. De meest cruciale dag in de geschiedenis van de nieuwe CMC en zeker ook Melkunie Holland was toen echter al geschiedenis: 29 februari 1944. Op deze schrikkelidag namelijk werd door, 73 veehouders uit het 'Wettelijk Gebied' de 'Coöperatieve Melkafzet Centrale' G.A. opgericht. Het idee voor de oprichting van een echte coöperatie leefde al jaren, vooral bij de toenmalige voorzitter H. Brinkman:

'...na alle ervaringen die wij bij de uitvoering van onze werkzaamheden van de zijde van het BZ hadden ondervonden, werd het ons volkomen duidelijk, dat het streven van het BZ geen ander was, dan het zijn of niet zijn van de CMC volkomen afhankelijk te doen zijn van den wil van het BZ. Deze positie leek ons allesbehalve benijdenswaardig en deed ons vreezen voor hetzelfde lot als de AVM had ondergaan, n.l. met een handomdraai van het tooneel te verdwijnen...'

Brinkman wist dat de meeste boeren in het gebied de ideeën van de oude CMC onderschreven. Een coöperatie met soortgelijke doelen zou daarom op een brede aanhang kunnen rekenen. Een proefstemming in het district Leiden had dit bevestigd: wanneer er een coöperatieve afzetorganisatie zou komen, dan zouden de meesten zich zonder meer aansluiten.

[125] Het eerste jaar van de nieuwe CMC was bijzonder rustig. Hoewel bijna 10.000 leden waren toegetreden, een bestuur was aangesteld en vergaderingen hadden plaatsgevonden gebeurde er verder niets. De CMC had nog niets te vertellen. Het BZ was oppermachtig. De enige werkzaamheden betroffen het opbouwen van een goede organisatie. Het bestuur was ervan doordrongen dat de beslissing die de boeren in het Westelijk gebied op 29 februari 1944 hadden gemaakt een zeer belangrijke was. Men had gekozen voor samenwerking.

Samenwerking in coöperatief verband. Samenwerking waarvan de kosten in eerste instantie zeker hoger zouden zijn dan voorheen. De boeren hadden in de crisis- en oorlogsjaren in de gaten gekregen dat zij als groep meer toekomst hadden dan als individu. En daar wilden ze best iets voor inleveren. Ergens moesten ze ook wel. De verdergaande concentratie in de zuivelindustrie zou er spoedig voor zorgen dat er nog maar enkele grote particuliere ondernemingen zouden overblijven. Ondernemingen die ten opzichte van de boeren waarschijnlijk oppermachtig zouden worden. Daarnaast liet het zich aanzien dat in de toekomst het gebruik van consumptiemelk verder zou toenemen. Aan de ene kant zou de produktie stijgen en aan de andere kant de vraag. Consumptiemelk werd 'big business' en daar moest je bij zijn.

Op een mooie Pinksterdag...

Inmiddels had ook de particuliere industrie zich weer georganiseerd, ditmaal in de 'Industriemelk Inkoop Vereniging', de **IIV**, later overgegaan in de 'Melk Inkoop Vereniging', de **MIV**. Omdat de melk nog steeds via de CMC naar de handel moest lopen, werden de CMC en de MIV onderhandelingspartners. Niet van harte overigens. Ook het Bedrijfschap Zuivel, als overheidsapparaat, had nog steeds een belangrijke stem in het kapittel. Als de twee verenigingen het niet eens konden worden koos de overheid, omwille van een constante melkstroom naar de grote steden, meestal voor de MIV. Die geschillen waren er volop en handelden meestal over de hoogte van de melkprijs. De CMC moest voortdurend inleveren en kreeg zelden voor elkaar wat ze wilde. Pas na de nodige dreigementen waren overheid en industrie bereid om iets van hun standpunt in te leveren.

De bom barstte uiteindelijk op 25 mei 1947, op Eerste Pinksterdag.' De CMC had als eis naar voren gebracht dat de betalingen van het melkgeld in het vervolg via haar zouden moeten lopen. Tot op dat moment gebeurde dat via de oude CMC, die in 1947 nog steeds bestond. De eis werd ingewilligd nadat de leden hun handtekeningen hadden gezet. De MIV zag dit alles

met lede ogen aan. Er werden zelfs circulaire verspreid waarin de coöperatieve [126] gedachte werd vergeleken met het Marxisme. Op 24 mei, daags voor Pinksteren, werd weer zo'n circulaire uitgebracht. Over de gebeurtenissen die daarop volgden is een verslag bekend, een verslag van de kant van de CMC, gepubliceerd op 29 oktober 1948. Licht gekleurd, maar wel een getrouwe weergave van de gespannen sfeer die in die tijd heerste:

'...het was alsof wij weer 15 jaren terug waren, toen de consumptiemelkers van West-Nederland met de pet in de handen konden staan om aan te horen op welke voorwaarden de heren fabrikanten de melk wensten af te nemen. Het slot van de circulaire vormde het toppunt van brutaliteit en sluwheid. Hierin werd medegedeeld dat vanaf zondag 25 mei de MIV-bedrijven slechts op basis van de eenzijdig gedecreteerde condities melk mochten ontvangen en dat iedere melkveehouder, die melk aanbood, geacht zou worden dit op deze condities te doen. (...) Dus geen handtekening, geen contract, men werd geacht de MIV-condities te aanvaarden door het louter aanbieden van melk.'

Onze leden wensen echter hun melk uitsluitend af te leveren aan onze coöperatie en niet aan het speculatieve bedrijf in het Westen, waarmede zij in het verleden zulke bittere ervaringen hebben opgedaan. (...) Hoe kon echter de veehouder eraan ontkomen dat hij geacht werd melk aan te bieden op condities van de MIV? Door geen melk aan te bieden, dus door de melklevering te staken. Maar daardoor zouden deze veehouders hun leveringsverplichting tegenover ons en tegenover de voedselvoorziening niet nakomen. De opzet van deze MIV-actie was even listig als onfatsoenlijk...'

Toch zou de CMC deze slag winnen. Met alle mankracht die die zaterdagochtend voorhanden was werd gewerkt. Bij iedere fabriek stond iemand voor de deur die stelde dat de afgeleverde melk door de CMC werd afgeleverd maar dat ze niet gelost mocht worden onder de voorwaarden van de MIV. Uiteindelijk gaf het Bedrijfschap toe aan de druk de consumptiemelkvoorziening kwam immers in gevaar- en kon de melk gelost worden.

De melkoorlog bleef echter doorwoeden. De strijd om de grondstof was in volle gang en overheerste de berichten die van het zuivelfront kwamen. De MIV en CMC, de twee opeenvolgende stations in de bedrijfskolom waren elkaars vijanden. Een situatie die nu niet bepaald bevorderend was voor datgene waar het eigenlijk om ging: de constante levering van een kwaliteitsproduct in Westnederland. De CMC-verslaggeving over de gebeurtenissen van mei 1947 eindigt echter met een opbeurende mededeling:

'...vraagt men ons waaraan de halsstarrige houding van de MIV moet worden toegeschreven, dan zouden wij op twee punten moeten wijzen. In de eerste plaats kunnen verschillende bedrijven het verleden, waarin zij alles te vertellen hadden, niet vergeten. Daarnaast zitten de bedrijven bij hun huidige (melk)aanvullingspolitiek bij het BZ dermate op rozen, dat zij zich maar heel matig interesseren voor hun grondstoffenvoorziening. Gelukkig neemt het aantal bedrijven, dat het verleden veroordeelt, dat een open oog heeft voor het toekomstige grondstoffenprobleem en dat oprecht een goede samenwerking met onze coöperatie nastreeft, regelmatig toe...'

'...ik heb getikt...'

Met die laatste, goedwillende bedrijven doelden voorzitter *Van Vliet* en secretaris *Vaandrager*, zij waren de formele schrijvers van het verslag, zonder twijfel op de fabrieken die de CMC op dat moment al in eigendom had: *'Delfland'* te Naaldwijk, *'De Planeet'* te Spijkenisse, *'De Hoop'* te Assendelft en *'De Zaanstreek'* te Wormerveer.

De fabriek te Naaldwijk was de eerste waarin de CMC een deelneming verwierf. Voor 1057 van de 1200 uitstaande aandelen moest de coöperatie 78.600 gulden neertellen. Van der Heide was bij de onderhandelingen:

'...wij hadden in Naaldwijk onderhandeld over de aankoop van de aandelen der NV Zuivelfabriek "Delfland" aldaar. Partijen waren niet tot elkaar gekomen en wij maakten ons gereed om naar Den Haag terug te rijden. Opeens was Van Vliet verdwenen om een paar minuten later weer op te duiken en zijn plaats in één der auto's in te nemen.

[127] *En toen wij Den Haag naderden kwam het hoge woord eruit: "ik heb getikt". De aandelen "Delfland" waren van de CMC. Daar kon dan in het bestuur wel eens over gemopperd worden, maar het respect, dat men voor het zakelijk inzicht van de heer Van Vliet had, deed het gemopper gauw verstommen...'*

Van Vliet had het goed gezien. Nog steeds was de greep van de overheid op de boeren wurgend. Waar in de rest van het land de boeren in 1946 hun vrijheid hadden teruggekregen moest men in het 'Wettelijk gebied' nog wachten tot 1953 voordat de melk naar eigen keus afgezet kon worden. Nog steeds ook was de particuliere industrie een bedreiging. Op grote schaal werd geprobeerd om de boeren ertoe over te halen de CMC vaarwel te zeggen en een contract met één der bedrijven van de MIV af te sluiten. In 1947 lukte dat bij 292 veehouders.

Voor de CMC leek dit alles op een monsterverbond tussen overheid en particuliere industrie waarvan de boeren steeds maar weer de dupe werden. Het bestuur van de CMC had daarom in 1946 al besloten uit te zien naar een of meerdere eigen verwerkingsmogelijkheden in het gebied.

Naaldwijk was de eerste, op 28 maart 1947. Assendelft, Wormerveer en Spijkensisse volgden nog geen maand later, op 26 april. Naar aanleiding van deze overnames verdween ook het woordje 'afzet' uit de naam van de CMC. Met ingang van het boekjaar 1947/48 was de volledige naam: 'Coöperatieve Melk Centrale' en was de weg vrij om ook op het gebied van de verwerking verder uit te breiden. Het bestuur was inmiddels door de Ledenraad gemachtigd om meerdere aankopen te doen. Er was maar één voorwaarde: de transacties zouden '*...in het belang van de CMC...*' moeten zijn.

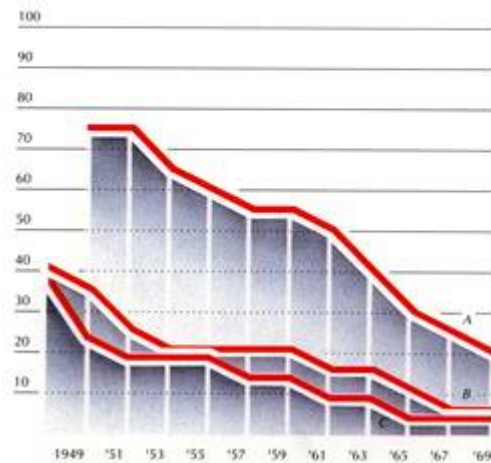
Concentratie

Het 'Wettelijk Gebied' stond daarmee in 1947 op de drempel van een ingrijpend veranderingsproces. Aan de ene kant was er de CMC die, noodgedwongen, een expansiedrang ontwikkelde in de richting van zowel de afzet als de verwerking van melk. Aan de andere kant maakte ook de particuliere industrie zich op voor een offensief. De wapens, bot geworden tijdens de schermutselingen van 1946 en 1947, moesten opnieuw geslepen worden. En wapens hadden beide partijen: de CMC had met een nog steeds sterk groeiend ledental de macht over de grondstof, de industrie bezat de mogelijkheden tot verwerking. Allebei zagen ze in dat alleen verdere concentratie tot resultaten zou kunnen leiden. Concentratie om de krachten te bundelen, om nieuwe markten te **[128]** veroveren, producten te ontwikkelen en vooral, de middelen vrij te maken om te kunnen investeren in nieuwe, grotere en meer rendabele gebouwen en machineparken.

Geld werd het centrale thema in de strijd tussen de coöperatoren en de particulieren. Wie het geld had, had de macht. Dat de CMC uiteindelijk het pleit in haar voordeel zou beslissen weten we inmiddels.

Geschiedenis is een avontuur waarvan de afloop van te voren bekend is. Hoe dit in zijn werk is gegaan, is het onderwerp van deze paragraaf. Laten we eerst eens naar de harde cijfers kijken. In figuur 14 is de concentratie in het gebied tussen 1947 en 1969 weergegeven. Het totaal aantal zuivelondernemingen nam af van 210 naar 35. De daling was het sterkst in Zuid-Holland, de meest verstedelijkte regio in 'West' en centrum van het 'Wettelijk Gebied': van de 125 ondernemingen in 1947 waren er in 1969 nog 20 over. Utrecht moest het in dat jaar doen met 6 ondernemingen, evenals het zuiden van Noord-Holland. Zeeland kende in 1969 nog maar 3 ondernemingen.

Figuur 14 Zuivelfabrieken in Noord-Holland-Noord, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland, 1947-1969
A: Zeeland en Zuid-Holland B: Utrecht
C: Noord-Holland-Noord

In deze concentratie, die voor de jaren vijftig veel sterker was in 'West' dan in de rest van het land, zat een duidelijk patroon. De CMC was in 1969 uitgegroeid tot de grootste consumptiemelkverwerker van Nederland en had geleidelijk aan de zich eveneens concentrerende particuliere industrie opgeslokt. Op tal van plaatsen hadden zich concentraties van grote en kleine particuliere ondernemingen gevormd die voor een groot deel opgingen in de CMC.

Spaargeld

Hoe kreeg de CMC dit voor elkaar? We stelden reeds eerder dat geld de bepalende factor was in de strijd om de zuivelmarkt. De CMC had niets, geen cent. Althans, bij de start in 1944. Op 27 april 1946 was de situatie niet drastisch veranderd: wat men overhield na een jaar zwoegen was het vermelden nauwelijks waard: fl. 314,77. Behalve de melkbussen, die men had aangeschaft om de onafhankelijke positie van de CMC ten opzichte van de fabrieken te benadrukken, had men nog geen bezittingen. Het jaar daarop was het saldo nog minder: fl. 123,62. Toch was er iets veranderd tussen april 1946 en april 1947. De balans van dat jaar vermeldt [129] een nieuwe post: 'ledenkapitaal'. Achter deze post prijkt een bedrag van ruim 1 miljoen gulden. In 1948 was dit gegroeid tot 3 miljoen en een jaar later tot 8 miljoen. De CMC was aan het sparen.

Zij kon dit doen omdat de ledenraad zich op 28 maart 1947 had uitgesproken voor een systeem waarbij een deel van de opbrengst niet meteen aan de boeren uitbetaald zou worden maar in de vorm van een 'tegoedschrijving' op de rekening van de CMC zou blijven staan. Onder bepaalde voorwaarden kon dit 'kasgeld' door de boeren opgenomen worden. In de praktijk bleek echter dat men hier nauwelijks gebruik van maakte. Het ledenkapitaal dat zo in de loop der jaren ontstond was een machtig middel in de strijd tegen de particuliere industrie.

Een blauwdruk voor het Gooi

De eerste grote slag die de CMC sloeg viel in 1953 toen van de *NV 'Verenigde Gooise Melkbedrijven'* (VGM) de helft van het aandelenpakket werd overgenomen. De VGM en de *NV 'Gooiland'* te Naarden waren de enige twee overgebleven zuivelondernemingen in het Gooi. De laatste was, vergeleken bij de reus in Hilversum, een klein bedrijf waar men boter en consumptiemelk maakte. Waarom nu werd deze voormalige roomboterfabriek niet betrokken bij de VGM? De belangrijkste oorzaak hiervan was dat de CMC zich in het Gooi had gemeld. Al geruime tijd had de coöperatie het ontstaan van een Goois machtsblok zien aankomen. Men

had nog niet genoeg geld om zich in te dringen in de nieuwe vennootschap. Wel waren er middelen om de wat kleinere bedrijven op te kopen. Een fabriek als die in Naarden bijvoorbeeld. Voor nog geen halve ton werd op 15 november 1948 de CMC eigenaar van 'Gooiland'.

Vier jaar later, op 1 januari 1952, werd de fabriek te Naarden gesloten. Dit betekende echter niet het einde van de rol van de CMC in het Gooi. Integendeel, de sluiting was één van de onderhandelingspunten tijdens de besprekingen die CMC en VGM voerden over samenwerking. In Hilversum had men inmiddels zien aankomen dat de schaalvergroting in de nabije toekomst de regionale en provinciale grenzen zou overschrijden. Om mee te kunnen in dit geweld was er geld nodig om de nodige investeringen te doen. En daarbij dachten sommigen niet alleen aan nieuwe machines. Wilde men echt een voorsprong opbouwen op de concurrentie dan moest er meer gebeuren. Een nieuwe fabriek bijvoorbeeld. Een fabriek die de modernste van [130] het land zou moeten worden. Een fabriek waarmee de VGM een voorsprong kon gaan opbouwen op de concurrentie. Hoewel de plannen nog op geen enkele wijze concreet te noemen waren besepte de directie van de VGM dat het benodigde geld niet voor de volle honderd procent in de eigen gelederen te vinden zou zijn. Een van de mogelijkheden om de nodige maar zeer grote investeringen te kunnen doen was de verkoop van een stuk aandelenpakket.

En daar zat de CMC nu net op te wachten. Met enerzijds de grondstof als drukmiddel en anderzijds een aanlokkelijke zak met geld deed men een bijna niet te weigeren aanbod. In het boekjaar 1952/53 werd de zaak beklonken: de CMC kreeg de helft van de aandelen van de VGM, 'Gooiland' werd gesloten en in Hilversum kon men concreet aan de toekomst gaan denken. De nieuwe fabriek kwam er inderdaad. Op 21 november 1957 was het zover en kon het gebouw in aanwezigheid van onder andere Prins Bernhard geopend worden.

Niemand sprak echter over de CMC. Uit niets bleek dat de coöperatie de helft van het aandelenpakket in haar bezit had. En dat was goed. Zo hadden de boeren het immers gewild. Geruisloos maar met vaste tred wilde men met de CMC integreren in de Westnederlandse zuivelindustrie. Aan het eind moest de coöperatie in alle grote ondernemingen deelnemen, liefst met de meerderheid van de aandelen in handen. Al bij de aankoop van het fabriekje in Naarden stonden de contouren van die plannen vast. Een van de betrokken medewerkers van de CMC zou later verklaren:

'...er bestaat een ononderbroken lijn vanaf de jaren vijftig waarop dingen zijn uitgevoerd. In het begin lag al een blauwdruk om de operatie uit te voeren. Zo was 'Gooiland' een bedrijfje in een gebied waar de VGM de grootste was. Van der Heide kocht 'Gooiland' en bewaarde het expres om op die manier binnen de VGM te komen...'

Volgens de overlevering zou directeur Van der Heide in de dagen die vooraf gingen aan de 'coupe' van de CMC, een plan hebben gehad om de fabriek in Naarden drastisch uit te breiden en te moderniseren. Het doel van dit plan was niet de zaken in Naarden ook daadwerkelijk groots aan te pakken. Het enige doel was dat de kranten in het Gooi, lucht van de situatie zouden krijgen en één en ander zouden publiceren. Dat lukte. Om wat druk uit te oefenen op de directie van de VGM had directeur Van der Heide, althans zo luidt de anekdote, een plan laten uitlekken waarin gesteld werd dat de fabriek in Naarden [131] drastisch uitgebreid en gemoderniseerd ging worden. De truc, want dat was het: een dergelijk plan bestond helemaal niet, lukte. Een aantal Gooise kranten kreeg lucht van de 'zaken' en ging over tot publikatie. Even was het Gooi in last. De VGM, bang geworden van een grote toekomstige concurrent in de buurt, besloot daarop de CMC als aandeelhouder in huis te halen.

'...zij willen aan ieder consumptiemelk verkopen...'

De VGM behoorde bij de eerste ondernemingen die pasten in het plan van de CMC. Nog voordat dit volledig uitgevoerd werd kreeg men ook vaste grond onder de voet in Rotterdam. In 1947 was aldaar een belangrijke concentratie tot stand gekomen: de Coöperatieve vereniging van vrije Melkhandelaren 'De Combinatie' UA. De CMC werd de vaste toe leverancier van 'De Combinatie'.

Dit beviel zo goed, de onderneming had een enorme groei doorgemaakt die alle aangeslotenen groot voordeel had gebracht, dat op 8 december 1950 werd besloten een meer definitief samenwerkingsverband aan te gaan. Naast de coöperatie werd de *NV Melkinrichting 'De Combinatie'* opgericht waarvan de CMC de helft van de aandelen kreeg. De andere helft bleef in handen van de coöperatie.

Met 'De Combinatie' verwierf de CMC weer een belangrijke verwerkingsmogelijkheid in een gebied waar van oudsher de particuliere industrie oppermachtig was geweest. In de loop van de volgende twintig jaar zouden maar liefst negen andere zuivelondernemingen via 'De Combinatie' opgaan in de CMC. Het grootste gedeelte hiervan was te vinden op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden zodat ook hier de CMC vaste grond onder de voeten kreeg. In de jaren vijftig beperkte de CMC zich tot het verwerven van deelnemingen in de particuliere zuivelbedrijven. Dit varieerde van 25 tot 50 procent. Overal ontstonden samenwerkingsverbanden waarin de CMC uiteindelijk steeds een aandeel wist te verwerven. Figuur 15 geeft een beeld van de bedragen die hierbij jaarlijks omgingen.

De vijfde ronde: de NMU. 1961-1968

'...in samenwerking ligt, geloof ik, de sleutel voor onze toekomst. Wisselwerking, pittig, soepel, in openheid voor elkaar, leidt tot begrip voor elkaar. En in het groepsverband van levende mensen die een doel in het oog houden zie ik de redding voor het onderlinge begrip en dus voor de saamhorigheid [132] of ze nu deskundigen zijn van elke pluimage, of alleen maar leken. Samenwerking moet echter niet ontaarden in een welige woekerende groei van organisatievormen. Daar moet men bovenuit kunnen kijken, wil men er niet in verstrikt raken, en zijn doel uit het oog verliezen...'

De grote lijn van dit hoofdstuk volgend zou men misschien verwachten dat bovenstaand pleidooi voor samenwerking afkomstig is van een CMC-bestuurder. Niets is minder waar. Aan het woord is koningin Juliana tijdens een radiotoespraak in 1963. De Nederlandse maatschappij stond aan het begin van een turbulente periode. De lont van de bom onder de lonen was al aan het smeulen. In Slochteren was een gasbel ontdekt waarvan men de grootte nog niet kon overzien. Dat de Groningse vondst de Nederlandse economie geen windeieren zou leggen was echter al wel duidelijk. De wederopbouw naderde haar voltooiing. Het werd tijd om de vruchten te gaan plukken. De verzorgingsmaatschappij stond op stapel. En dat zou een hoop geld gaan kosten.

Ook het bedrijfsleven had zich, zoals we in het vorige hoofdstuk al lieten zien, in de startblokken gezet om op de nieuwe ontwikkelingen zo goed mogelijk te kunnen inspelen. Vandaar ook dat het verhaal van de koningin werd geciteerd in het verslag van de CMC over het boekjaar 1962/63. De toenmalige voorzitter J. van de Griend voegde er aan toe:

'...om in deze ingewikkelde maatschappij ons bestaan te handhaven is samenwerking dan ook noodzakelijk. Samenwerking met collega's, met mensen uit alle mogelijke takken van bedrijf waar wij, vanuit onze eigen onderneming dan wel particulier, mee in contact komen...'

Een jaar eerder had Van de Griend, naar aanleiding van de invoering van de vijfdaagse werkweek, al eens opgemerkt dat de kortere werktijden niet alleen een verhoging van de kosten veroorzaakten maar ook een

'...belangrijk geringere stijging van de arbeidsproduktiviteit, waaruit de loonsverhogingen krachtens de door de regering gevoerde financieel-economische politiek [134] bekostigd dienden te worden. De behoefte om onder deze omstandigheden tot verdere mechanisatie over te gaan, was zowel binnen als buiten de landbouw zeer groot...'

Deze tendens werd volgens Van de Griend nog versterkt door de ontwikkelingen op Europees niveau waar de pasgeboren EEG langzaam aan meer invloed begon te krijgen. Van de Griend: *'...hoezeer deze EEG de belangstelling heeft blijkt uit het feit dat zowel de president van de Verenigde Staten van Amerika als de regeringsleider van de Unie der Sovjet Republieken, er regelmatig in het openbaar over spreken...'*

'Alleen maar '...een vinger in de Pie...'?

Samenwerking, zowel tussen de veehouders als tussen de zuivelfabrieken, was volgens Van de Griend een pure noodzakelijkheid. Het werd pompen of verzuipen, een alternatief was er niet. Nu was de CMC onder leiding van haar boerenbestuurders al geruime tijd op beide vlakken zeer actief. In 1961 liep meer dan de helft van alle in de provincies Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland geproduceerde melk via de CMC. Dit percentage was nog groeiende. De boeren hadden elkaar gevonden. De fabrieken ook, zij het nog niet onder een gemeenschappelijke vlag zoals de veehouders dat bij de CMC deden. Daar werd echter aan gewerkt, en hoe!

De steeds sterker wordende greep van de CMC op de fabrieken had ervoor gezorgd dat op tal van plaatsen concentraties van fabrieken ontstonden waarvan de aandelen gedeeltelijk in handen van de CMC waren gekomen. In de vorige paragraaf hebben we laten zien hoe dat precies in zijn werk ging. De deelnemingen van de CMC bedroegen echter in de meeste gevallen niet meer dan 50 procent. Alleen de fabrieken in Bunschoten, Gouda, Wormerveer en Assendelft waren volledig in eigendom. Wilde de CMC niet meer hebben, of achtte ze de tijd nog niet rijp om een definitieve 'coupe' te plaatsen? Afgaande op oud-directeur Noordam van de RMI was het eerste het geval:

'...ik heb niet gezien dat de CMC streefde naar de meerderheid, misschien in een enkel geval, maar verder dus niet. De CMC heeft een vinger in de Pie willen hebben, maar heeft dit op bescheiden wijze gedaan en heeft niet de indruk gevestigd zich meester te willen maken van welk bedrijf ook...'

Noordam zei het goed: de CMC had de 'indruk gevestigd' niet op een 'coupe' uit te zijn. De werkelijkheid was anders. De coöperatie maakte zich wel degelijk op om de volgende slag in

te gaan, deze evenals de voorgaande te winnen en de particuliere industrie verder aan zich te binden. In 1961 was het zover.

[135] Dankzij het aandeel van 25 procent dat de CMC in 1955 had verkregen in 'De Sierkan' mocht de coöperatie een commissaris afvaardigen naar de Haagse zuivelreus. Dat werd *Van der Heide*. 'De Sierkan' was een groot concern met meerdere fabrieken en deelnemingen. Al snel werd het de CMC duidelijk dat deze onderneming het ideale instrument was om de plannen voor de jaren zestig te verwezenlijken.

In 1961 deden de boeren van de CMC dan ook een voorstel aan de directie van 'De Sierkan'. Men wilde het aandeel van de CMC van 25 procent opschroeven tot 50 procent. Dat was immers het streven bij alle fabrieken waarin de coöperatie geïnteresseerd was. Men wilde geen fabrieken aan de bestaande toevoegen en probeerde zover mogelijk binnen te dringen in de 'gevestigde orde'. In ruil hiervoor zou de CMC haar belang in de kaasfabrieken te Woerden en Bodegraven en in de *Goudse Melkinrichting* afstaan aan 'De Sierkan' zodat de laatste enig aandeelhouder zou worden van de drie bedrijven. De Sierkandirectie accepteerde het bod en de transactie werd een feit.

De volgende stap werd bij 'De Sierkan' gezet. Op initiatief van commissaris Van der Heide besloot men daar een nieuwe onderneming op te richten waarin alle bedrijven van 'De Sierkan' opgenomen zouden moeten worden. Een nieuwe onderneming die het 'Haagse' zou moeten ontstijgen, die op provinciaal en het liefst op nationaal niveau zou moeten gaan opereren. Een nieuwe onderneming ook die actief zou moeten worden op de fusie- en overnamemarkt en uit zou moeten groeien tot een machtig particulier zuivelbolwerk met op de achtergrond de coöperatieve inbreng van de CMC.

Het was voor het eerst dat er in Nederland op deze grootschalige manier werd nagedacht over de consumptiemelkvoorziening. Natuurlijk waren er op meer plaatsen grote plannen: in 'Noord' stonden de jaren zestig ook in het kader van de vorming van een grote zuivelonderneming. Het verschil zat hem voorlopig in de rechtsvorm, de naam en de ambitie. In 'Noord' wilde men voorlopig niet verder dan Noord-Holland. In 'Zuid' wilde men wel verder. Dit kwam tot uitdrukking in de naam die de nieuwe onderneming meekreeg: de Nederlandse Melkunie, de NMU. De oprichting vond plaats op 18 oktober 1961. In korte tijd zouden ettelijke particuliere en coöperatieve zuivelbedrijven in de NMU opgaan. De CMC behield een constant aandeel van 50 procent.

Voorlopig had de CMC geen verdere ambitie dan die 50 procent. Door het geringe eigen vermogen was de verwerving van de rest van de aandelen voorlopig niet haalbaar. De andere helft was behoorlijk gespreid en bovendien genoteerd op de beurs van Amsterdam.

Vrees voor een even machtige medeaandeelhouder was er daarom nog niet. De NMU groeide spectaculair. In tegenstelling tot de CMC was men er steeds op uit bedrijven voor de volle honderd procent over te nemen. Bij iedere overname werd scherp gelet op de toekomstmogelijkheden van de betreffende fabriek. Zowel op de lange als op de korte termijn. Niet zelden werd direct na de overname besloten tot sluiting.

Binnen de NMU tekende zich daarom een verdere concentratie af. In 1965 was de omzet al vier keer groter dan in 1961, bij de oprichting: 494 miljoen kilo melk tegenover 130 miljoen. In 1961 had men 4 productiebedrijven, in 1965 was dat aantal ondanks de sluitingen opgelopen tot 18. Het aantal personeelsleden was in die vier jaar gegroeid met 2129 en bedroeg nu

3750 mannen en vrouwen. Opmerkelijk was dat alle ondernemingen die tot het NMU-concern waren gaan behoren nog steeds onder hun eigen naam opereerden. Ogenschijnlijk, voor het publiek, was er dus weinig veranderd. Waar men iets van de overnamestorm bemerkte, ging het om sluitingen.

Over de motieven van de bedrijven om zich over te laten nemen kunnen we weinig nieuws vertellen: het ging nog steeds om groter, meer en beter. Onder de vlag en met het kapitaal van de NMU konden de investeringen gedaan worden die men al lang van plan was maar wegens geldgebrek niet kon uitvoeren. Alles bij het oude laten zou de onvermijdelijke ondergang betekenen.

Naamsverandering

Een ingrijpende verandering voor alle bedrijven die aangesloten waren bij de NMU vond plaats in 1965. Tot dan toe hadden alle fabrieken onder hun eigen naam mogen doorwerken. In 1965 achtte de NMU-directie de tijd rijp om de nieuwe tijd ook in de naamgeving tot uitdrukking te laten komen. Alle productiebedrijven moesten hun naam wijzigen in 'Nederlandse Melkunie'. Men koos voor deze weg,

'...omdat het haar de mogelijkheid opende, sterker dan tot voorheen, bepaalde activiteiten van de bedrijven te bundelen, respectievelijk een produktiespecialisatie toe te passen. Bovendien maakte het voeren van een naam het mogelijk op een meer gerichte wijze reclame te voeren, versnippering van energie werd daarmee beperkt en de doelmatigheid van de acties versterkt. Tevens maakte deze concentratie van krachten nieuwe activiteiten mogelijk, waarvoor de vroegere ondernemingen te klein waren, zoals het verrichten van marktonderzoek, het verrichten van research in een centraal laboratorium, het introduceren van en experimenteren met nieuwe verpakkingen en het uitbreiden van het traditionele zuivelassortiment [137] met artikelen die interessant zijn zowel voor de fabrikant, de handel als de consument...'

Het resultaat, aldus de NMU,

'...is dat in de gehele randstad door de NMU thans een serie produkten van uniforme kwaliteit, gebaseerd op een uniform recept onder uniforme merknamen en in uniforme verpakkingen, verkrijgbaar is...'

Voortaan zouden de dochterondernemingen verder door het leven moeten met de naam 'Melkunie', met de plaatsnaam waar men actief was. Zo ontstonden in 1965 4 nieuwe dochterondernemingen: *Melkunie Amsterdam, Melkunie Rotterdam, Melkunie Den Haag* en *Melkunie 't Gooi*.

Na 1965 werd het even rustig aan het fusiefront. De enige overname voor 1968 vond plaats in Dordrecht waar de *Dordtse Melkinrichting* (DMI) zich bij de NMU voegde.

De CMC

Het zou de laatste overname worden die onder de vlag van de NMU plaatsvond. In 1968 was de situatie al weer zodanig veranderd dat de belangrijkste aandeelhouder, de CMC, besloot tot een volgende stap. Er waren duidelijke aanwijzingen dat de 'andere' helft van het aandelenpakket in steeds minder handen terecht kwam. Met andere woorden, het gevaar dreigde dat er naast de CMC één of twee zeer grote particuliere aandeelhouders zouden komen. Een van de particuliere ondernemingen die aasde op de NMU-aandelen was de *NV Nutricia* uit Zoetermeer. Informeel had men al eens het voorstel gedaan deze aandelen te ruilen voor net iets minder dan de helft van het aantal Nutricia-aandelen. De CMC was niet op dit voorstel ingegaan. De NMU was per slot van rekening de grootste afnemer van de CMC-melk. Bovendien zou men, samen met de aandelen, ook een groot deel van de zeggenschap van de hand doen.

De CMC besloot de zaken anders aan te pakken en begon, ter bescherming van de eigen positie, op de beurs aandelen NMU te kopen. Als tussenpersoon werd onder andere, bij wijze van maskerade, een bank uit Friesland ingeschakeld.

De maskerade werkte: de indruk werd gewekt dat niet de CMC maar andere, in het noorden van het land gelegen coöperaties bezig waren invloed in de NMU te verwerven. Intussen kon de CMC rustig verder werken aan haar eigen verdediging.

En dat was nodig ook. Niet alleen de particuliere industrie in het westen van het land was een bedreiging. Alles wees erop dat er in de nabije toekomst ook elders in het land grote concentraties zouden ontstaan. Bovendien, aldus de toenmalige voorzitter *E.J. Goedhart* de opvolger van de in 1967 bij een verkeersongeval omgekomen voorzitter *Hilhorst*, *'...maakten de ontwikkeling binnen de zuivelsector in de EEG en de op die markt optredende schaalvergrotingen bij gelijksoortige ondernemingen het gewenst tot verdergaande integratie te komen, mede met het oog op de exportbelangen. De zeer kwetsbare zuivelsituatie vereist nu eenmaal een grote wendbaarheid, zowel op de grondstof- als op de afzetmarkten...'*

Men wilde echter verder. De tijd was rijp voor een fusie die haar weerga in de zuivelwereld niet kende: een volledig samengaan van de CMC en de NMU. Op 15 februari 1968 deed de CMC haar openbare bod. Het doel was het verkrijgen van alle aandelen NMU die nog niet in het bezit van de CMC waren. Het bod slaagde. In korte tijd bezat men 86,7 procent en kon de CMC zich eigenaar noemen van de NMU. In 1969 zou het aandeel verder toenemen totdat uiteindelijk alles in het bezit van de CMC was. Nederland was een nieuwe zuivelreus rijker.

Een zuivelreus die jaarlijks kon rekenen op de verwerking van bijna 700 miljoen kilogram melk. Een zuivelreus die in geldomzet, melkontvangst en personeelsbestand de grootste in het land was.

Een nieuwe fase in de zuivelgeschiedenis kon beginnen.

[143] NOORD EN WEST

De CMC-Melkunie en de CV NoordHolland. 1969-1975 Op 29 mei 1969 organiseerde de CMC een persconferentie voor de vakpers. Directeur B. van der Heide zou daar het definitieve samengaan aankondigen van alle bedrijven waarin de CMC inmiddels alle aandelen bezat. Deze bedrijven, de *NMU*, *Melkcentrale Gouda*, *Melkcentrale Amersfortia* en de *Centrale Melk Maatschappij* te Rotterdam, werden ingebracht in een nieuwe onderneming: 'CMC-Melkunie NV'. Van der Heide zelf zou in de nieuwe onderneming de functie van gedelegeerd commissaris gaan vervullen. Zo ver is het nooit gekomen. In de namiddag van 3 juni 1969, vijf dagen na de persconferentie werd Van der Heide getroffen door een hartaanval aan de gevolgen waarvan hij vrijwel onmiddellijk overleed. De betekenis van Van der Heide voor de groei van de CMC mag niet worden onderschat. Samen met het boerenbestuur had hij een geheel nieuw concept ontwikkeld. Mede-directeur en opvolger C. Timmer:

'...vijf jaar heb ik als zijn gesprekspartner mogen dienen en het nauwste contact met hem onderhouden. Dat betekende allereerst een opleidingsperiode, die me vaak minder rust gunde dan mijn vijfjarige universitaire studie, eenvoudig omdat je werd meegesleept in het enthousiasme en fascinerende werktempo van deze man. Ik ben er dankbaar voor, dit vijf jaar te hebben mogen beleven, al is het, naar de mens gesproken, te kort geweest...'

Nieuwe combinaties

Timmer benadrukte in dezelfde toespraak dat Van der Heide een ondernemer was in de ware zin van het woord. Daar waar veel van zijn collega-ondernemers zich bezighielden en houden met het navolgen van hetgeen anderen bedacht hebben, was de CMC-directeur voortdurend op zoek naar nieuwe mogelijkheden en combinaties. Van der Heide stapte af van de geëigende paden en ontwierp een geheel nieuw concept. Hij ging uit van de boer en de coöperatie maar verbond deze onlosmakelijk aan het particuliere bedrijfsleven: via de CMC werden de boeren aandeelhouder in de zuivelindustrie. Dat hij te allen tijde in dienst was van de CMC en dus van de boeren realiseerde hij zich maar al te goed. Ooit reed de CMC-directeur met de toenmalige secretaris van het bestuur, Van de Beukel, naar de jaarvergadering van de FNZ. Bij een stoplicht in Den Haag stonden ze stil naast een auto met boeren uit een ander deel van het land. Toen één van hen wees op Van der Heide [144] en aan de secretaris vroeg of dat nu '...de baas was...' antwoordde Van de Beukel: '...die lange? Ja, dat is inderdaad onze knecht'.

Samenwerking vormde het sleutelwoord in het beleid van de CMC. Samenwerking tussen twee grootheden die van oudsher vijandig tegenover elkaar hadden gestaan. De Coöperatie werd gekoppeld aan de Vennootschap. En het werkte, niet in de laatste plaats omdat de wijze van financiering zo goed doordacht was. Zo goed, dat na de CMC andere coöperaties het systeem overnamen. De CMC-boer stemde toe met een regeling waarbij een gedeelte van het melkgeld op de rekening van de Coöperatie bleef staan. Hij kon wel, wanneer hij maar wilde, beschikken over zijn geld. De CMC fungeerde min of meer als spaarbank. In eerste instantie hield de CMC-boer daardoor minder over dan zijn collega die in zee ging met een ander. Hij wist echter ook dat het lidmaatschap van de CMC hem in de toekomst geen windeieren zou leggen. Hij begreep het belang van een sterke en kapitaalkrachtige boerenorganisatie. Bij het 25jarig jubileum van de CMC vatte de kersverse voorzitter, maar vooral boer *A. van Leeuwen*, dat boerenstandpunt nog eens samen:

'...Lief en leed, maar vooral leed, is onze CMC niet bespaard gebleven. Maar met elkaar, zoals we dat de afgelopen 25 jaar hebben gedaan, mogen we ook nu de toekomst met vertrouwen tegemoet zien. Een toekomst waarin wij ons als melkveehouders gesterkt en geruggesteund mogen weten door een melkverwerkingsconcern dat wij, met niets zoals we zijn begonnen, nu het onze, het grootste in de Nederlandse zuivelsector mogen noemen. Geruggesteund door elkander. Immers door de tot stand gekomen bundeling in het verwerkingsvlak, is ook de toekomst van onze medewerkers in het concern, zekerder gesteld...'

'...in deze doelstelling speelt de onderneming emotioneel een andere rol...'

De CMC-Melkunie NV was een bijzondere constructie waarin de voordelen van zowel de coöperatie als de naamloze vennootschap benut konden worden. In het noorden van Noord-Holland lagen de zaken in 1969 iets anders. De grote zuivelonderneming die daar na een concentratieproces van bijna 100 jaar was ontstaan, was nog steeds een coöperatie van de zuiverste soort. In 'Noord' exploiteerde men zelf de fabrieken, zonder tussenkomst van vennootschappen. De directeuren waren direct werknemer van de coöperatie. In principe had iedere Noordhollandse boer zeggenschap over het reilen en zeilen in de fabrieken.

Beslissingen moesten via het bestuur, gehoord de kringvergaderingen, door de leden zelf genomen worden. Soms had men lang nodig om het met elkaar eens te worden. Soms ook niet. Hoe dan ook, het gevaar dat bepaalde beslissingen te laat genomen werden lag altijd op de loer. Bij de CMC lag dat anders. De directies van de verschillende zuivelbedrijven waren meer zelfstandig dan hun collega's van de CV NoordHolland. Zij waren in dienst van een onderneming. Omdat zij niet voor iedere beslissing de gehele weg naar de leden moesten afleggen kon sneller gereageerd worden op ontwikkelingen in de markt. De directies waren achteraf verantwoording verschuldigd aan hun raad van commissarissen waarin de boeren vertegenwoordigd waren. Niet zelden kwam het voor dat, naast de boeren, deskundigen van buitenaf werden aangetrokken als commissaris. FNZ-medewerker en een van de latere leden van de raad van bestuur van de CMC Melkunie, *H.J. Grote Gansey*, vatte in 1968 het verschil tussen de twee organisaties kernachtig samen:

'...vanzelfsprekend heeft de historische ontwikkeling van de CMC, die begonnen is als verkooporganisatie van boerenmelk, het ontstaan van deze structuur in de hand gewerkt. Het merendeel der andere zuivelcoöperaties is opgericht om voor gezamenlijke rekening en risico de melk te verwerken tot produkten en deze te verkopen. In deze doelstelling speelt de onderneming emotioneel een andere rol...'

Nu speelde dit probleem bij de CV NoordHolland omstreeks 1970 niet zo nadrukkelijk. De toenmalige kopstukken van de coöperatie waren uitstekend in staat de nodige snelheid en beslissingskracht aan de dag te leggen. De samenwerking tussen het bestuur en de hoofddirectie die in 1969 bestond uit de heren *H. de Jong*, *B. Konijnenberg*, *T.G. Tomson* en *M. Wieringa*, verliep zeer soepel. De coöperatie was niet voor niets uitgegroeid tot de grootste in het gebied: van alle melk die in [145] 1969 in 'Noord' verwerkt werd, ging 80 procent naar de CV NoordHolland.

Nu was de CV Noord Holland niet geheel onbekend met het particuliere bedrijfsleven. Via de 'consumptiemelk-poot' Melco nam men deel in een aantal naamloze vennootschappen. Bovendien had men, in navolging van de CMC, bij de oprichting in 1969 afgesproken dat er in de toekomst een ledenkapitaal zou moeten worden opgebouwd. In 1972 is men daar ook daadwerkelijk mee begonnen.

De CV NoordHolland 1969-1975

De fusie, in april 1969, tussen de Bond en de fabrieken te Opmeer, Lutjewinkel en Texel betekende niet dat er een periode van rust intrad. Integendeel, al in november kwam de *Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging 'Noord-Holland'* (de 'Coport') de gelederen versterken. Per 1 januari trad de nieuwe coöperatie toe tot de *Nationale Coöperatieve Kaasverkoopvereniging* (NCK) waar naar aanleiding van deze overstap direct een afdeling voor kaas uit Noord-Holland werd ingesteld. Dit was door de CV als voorwaarde gesteld. Immers de NH-kaas bracht meer op dan de meeste andere kaassoorten.

Twee maanden eerder was de CV tot overeenstemming gekomen met het bestuur van de zuivelfabriek '*De Ster*' te Baarsdorpermeer over een fusie. De laatste directeur van deze coöperatie was de toen 67-jarige *C.A. Berkhout*. Het feit dat hij na zijn pensionering in functie was gebleven verraadde volgens hem één van de problemen van de fabriek: er was nog steeds geen goede opvolger gevonden. Als andere belangrijke oorzaken voor de fusie noemde hij:

'...we zijn gewoon het slachtoffer geworden van de tijd. Het blijkt dat we te klein zijn om tot volledige automatische kaasmakerij over te gaan omdat de investeringen daarvoor te hoog zijn. Ook voor het tankmelk-project is onze combinatie te klein en we kunnen niet van het op zondag werken afkomen omdat we niet zoals de grote fabrieken tot de bouw van een poedertoren kunnen overgaan. Daarnaast hangt dan het probleem van de waterzuivering als een zwaard van Damodes boven ons hoofd. De kosten daarvan zouden helemaal niet op te brengen zijn...'

Het oude verhaal dus: de tijd had ook deze kleine zuivelcoöperatie ingehaald. Fusie met een 'grote' was een levensnoodzaak. 75 Procent van de leden was het er mee eens en koos met de directie voor de CV NoordHolland. De rest haakte af en koos voor de '*Combinatie*' of de enige nog overgebleven particuliere fabriek in het gebied, '*De Prinses*' te Ursem. Dat er rond deze onderneming inmiddels achter de schermen ook de nodige schermutselingen waren uitgebroken, dat konden ze toen nog niet weten.

De NV Zuivelfabriek '*De Prinses*', opgericht op 2 augustus 1890 als een maatschap, was in de loop van de voorgaande periode van fusie en overname steeds een uitwijkplaats, geweest voor boeren die niets zagen in 'het grote geheel'. Steeds als er een coöperatie werd overgenomen door de 'grote drie' in het gebied groeide ook '*De Prinses*' met een aantal boeren en een hoeveelheid melk. De fabriek te Ursem, eigendom van de NV '*Lijempf*' te Leeuwarden kon hierdoor juist in de jaren zestig behoorlijk groeien. In 1969 echter wilde het Friese moederbedrijf van haar dochter in Noord-Holland af en benaderde daarvoor de CMC. Hetgeen een logische gedachte was, immers: de CMC werkte tot op dat moment met voornamelijk particuliere bedrijven.

De CMC echter, bij monde van de heren *Timmer* en *Van der Heide*, besepte dat dit niet buiten de *CV NoordHolland* om mocht gaan. Indien men het in de toekomst ooit tot samenwerking tussen de mee zuivelgiganten zou willen laten komen, dan mochten er nu geen ondoordachte stappen worden genomen. Tijdens een conferentie besloten de twee dan ook naar hun Noordhollandse collega *Hoornsman* te stappen en hem de kwestie voor te leggen. Deze was het in eerste instantie roerend met de beide heren eens dat '*De Prinses*' geen slijtzwam mocht worden in hun relatie maar wist uiteindelijk wel te bewerkstelligen dat de aandelen van het bedrijf in Ursem naar de '*NoordHolland*' gingen. Het zou overigens een overgang worden die onder de boeren van '*De Prinses*' grote beroering teweeg bracht. Voorzitter *Hoornsman* over die periode:

'...ik heb wel 4 of 5 vergaderingen met die mensen gehouden om het doel van de overname toe te lichten en er met elkaar het beste van te maken. Er speelden zich heftige taferelen af. Sommigen stonden met gebalde vuisten voor je...'

[146] De boeren die zich uiteindelijk niet lieten overtuigen hadden toen nog maar één mogelijkheid: aansluiting zoeken bij 'De Combinatie', hetgeen op kleine schaal ook gebeurde.

Diezelfde 'Combinatie' werkte nog steeds, in 'Melco'-verband, samen met de 'NoordHolland' op het gebied van de consumptiemelk. Ooit was de coöperatie uit de Beemster betrokken geweest bij de oprichting van 'Melco'. De verhoudingen waren echter inmiddels zo verslechterd dat uittreding van 'De Combinatie' niet meer uit kon blijven.

Er was voor de Beemster directie echter een probleem: uittreden kostte veel geld. Er was een uitzondering op deze regel: wanneer de uittredende coöperatie opgeheven werd behoefde niets te worden betaald. En zo geschiedde. 'De Combinatie' was namelijk, evenals 'Melco', een topcoöperatie waarvan alleen coöperaties lid konden worden. Door nu de afzonderlijke verenigingen te liquideren en van 'De Combinatie' een gewone coöperatie te maken kroop men uit onder de verplichting uittree-geld te betalen. Een slimme truc die echter wel het enig overgebleven lid, de 'NoordHolland', voor grote financiële problemen stelde. Een en ander zou in 1972 leiden tot het volledig opgaan van 'Melco' in de 'NoordHolland'. Overigens circuleren er van dit verhaal verschillende versies. Oud algemeen directeur *H.A. Lambers* van 'De Combinatie' brengt wat nuanceringen aan:

'...De Combinatie had in die tijd een melkleveringscontract met De Lijempf (lees: 'De Prinses') te Ursem. Toen bekend werd dat dit bedrijf verkocht was aan Opmeer (lees: CV NoordHolland) kwam ons contract op losse schroeven te staan. De boeren van Ursem wilden niet naar Opmeer en kwamen toen in onderling overleg tot de oprichting van de Stichting 'Prins Hendrik'. Die stichting had tot doel om melk van de boeren aan te kopen en die te leveren aan anderen. De nieuwe naam werd afgebeeld op een vrachtwagen van De Combinatie. Daarmee werd de melk opgehaald bij de boeren van Ursem en afgeleverd bij De Combinatie. Hiervoor moesten de statuten worden aangepast: de boeren moesten direct lid kunnen worden van de coöperatie. De bewering dat De Combinatie zijn structuur had aangepast om niet te hoeven bijdragen in de stropen van de ijsfabriek Horna, is dus niet juist. Overigens zijn de jaren 1967 tot 1973 echt tropenjaren geweest...'

CMC-Melkunie 1969-1975

In 1974 telde de CV NoordHolland zeven bedrijven: Amsterdam, Heiloo, Ursem, Texel, Lutjewinkel, Opmeer en Heerhugowaard. Daarnaast nam men samen met *Domo* deel in de *Hollandische Melksuikerfabriek* te Uitgeest, de levensmiddelenonderneming '*Groenhoven*' te Den Haag en de *IJsunie* te Utrecht. In die laatste twee ondernemingen werkte de '*NoordHolland*' samen met drie andere zuivelgiganten: *Domo*, *Coberco* en de *CMCMelkunie*.

Ook de laatste had vanaf 1969, het jaar van de fusie tussen CMC en NMU, niet bepaald stilgezeten. Maar liefst negen ondernemingen traden in deze periode toe. Van groot belang voor onze verdere geschiedenis was in 1970 de introductie van het *Mona-toetje* door de CMC-Melkunie.

[147] De Nederlandse gewoonte om na de warme maaltijd een bordje pap te eten vormde voor de zuivelindustrie een aanvullende doch zeer welkome bron van inkomsten. Van oudsher waren de Nederlanders de grootste yoghurteters ter wereld. Daarnaast waren vanille- en chocola-

devla vooral in de jaren vijftig zeer populair. In de jaren zestig nam de welvaart verder toe, de winkels werden groter en boden meer verschillende produkten aan maar de keus uit toetjes bleef beperkt: wit, geel of bruin. Nu was er al in het begin van de jaren zestig een drietal zuivelondernemingen, *Menken-Landbouw*, de 's-Gravenhaagse *Sierkan* en *Sterovita* die met iets nieuws kwamen: vruchtentoetjes. Doordat deze ondernemingen in die periode nog geen groot-schalige marketing hadden en bovendien nog steeds alleen in hun eigen gebied opereerden zijn de toetjes nooit een succes geworden. Nadat de *Sierkan* en *Sterovita* overgenomen waren door de NMU werden de toetjes samengebracht onder het merk '*Nijenrode*'.

Kort daarop lukte het een andere voedingsmiddelenreus wel: Unilever met '*Jolly*'. Dankzij een uitgekende en grootschalige reclamecampagne raakte het produkt snel ingeburgerd. '*Nijenrode*' van CMC-Melkunie moest haar meerdere erkennen. Weliswaar zag men ook hier de omzetten stijgen, het marktaandeel zakte spectaculair. Dat was voor *Jolly*.

Bij CMC-Melkunie ging men niet bij de pakken neer zitten. Er werd een speciale 'toetjesman' binnengehaald: *C. Ubbink*, die de zaken moest gaan reorganiseren. '*Nijenrode*' veranderde eerst in '*Moba*', afkomstig van het Amsterdamse bedrijf 'Met ons beiden aangepakt' (ook wel 'Maakt ons boeren arm' genoemd) dat men ooit had overgenomen. Vanwege de klank werd de 'B' vervangen door de 'N' en '*Mona*' was een feit. In de eerste jaren werd als basis voornamelijk yoghurt gebruikt.

Suiker, vruchtesappen, een speciale verpakking en een meesterlijke reclamecampagne deden de rest. Het 'Trek eens een Monatoetje' werd een nationale rage. *Mona* bleek een blijvertje.

Een belangrijke gebeurtenis voor de CMC Melkunie was de toetreding in 1970 tot de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond FNZ, van oudsher de organisatie van de coöperatieve zuivelindustrie. De gebeurtenis was daarom zo belangrijk omdat het erkenning betekende voor de organisatie van de CMC Melkunie. Tot 1970 had coöperatief Nederland de verbinding tussen de coöperatieve CMC en het particuliere bedrijfsleven nogal verdacht gevonden. Men beschouwde de CMC nog net niet als de vijand. Maar daar bleef het dan ook bij. Het succes van de CMC-Melkunie, maar vooral het enthousiasme van de aangesloten boeren deed het tij keren. Omstreeks 1970 waren de Nederlandse coöperaties verwickeld in een moeilijke en diepgaande discussie over de toekomst van de zuivelindustrie. Er werd gediscussieerd binnen de verenigingen maar ook op nationaal niveau. De ene conferentie volgde op de andere. Iedereen bemoeide zich er mee: directeuren, bestuurders en overheid. Met het aantal rapporten over deze kwestie dat in deze periode verscheen, kun je nu een complete boekenkast vullen.

In feite ging het om één vraag: heeft de coöperatieve zuivelindustrie nog wel een toekomst en zo ja, op welke wijze moeten we die toekomst tegemoet treden? Hoewel de CMC in het begin nog niet erg betrokken werd bij de discussie werd ze wel regelmatig genoemd als voorbeeld. Bij de CMC hadden ze immers een organisatie waarbij het bestuur en het management onafhankelijk van elkaar konden werken. Er was wel een nauwe en haast naadloze samenwerking, maar als het er op aan kwam kon de directie snel en adequaat handelen. Geen overbodige luxe in een tijd waarin de markt en de beschikbare technologieën met de dag konden veranderen. 'Even niet opletten' kon onmiddellijk fataal zijn.

Verreweg de belangrijkste conferenties waren de twee zogenaamde 'Val Monte' conferenties, gehouden in hotel Val Monte in Berg en Dal in het voorjaar van 1969 en de winter van 1970. De organisatie was in handen van de FNZ. Op de eerste was de CMC als buitenstaander aanwezig, op de tweede als lid. Op beide conferenties ging het formeel om de vraag welke plaats de FNZ als overkoepelende organisatie in 1980 zou innemen. Waar het eigenlijk om ging was

de toekomst van de Nederlandse coöperatieve zuivelindustrie. De eindconclusie was dat in 1980 Nederland nog maar een paar grote regionale zuivelondernemingen zou kennen waarin alle [148] bestaande productiebedrijven, verkoopverenigingen en zuivelbonden zouden zijn opgegaan. De CMC vormde, aldus de slotverklaring, de enige coöperatie waarbij dit al gerealiseerd was.

Minimale verschillen

De periode 1969-1974 is één van de belangrijkste uit de na-oorlogse Westnederlandse zuivelgeschiedenis geweest. In deze periode werd de basis gelegd voor de vorming van Melkunie Holland, voor de eenwording van de coöperatieve zuivelindustrie in het gebied. Twee gebeurtenissen stonden daarin centraal. Of beter gezegd: twee processen. Aan de ene kant was het de CMC-Melkunie die haar gehele bezit aan particuliere fabrieken onder één noemer bracht. Hoewel het management zelfstandig kon blijven opereren werd de coöperatieve vereniging, duidelijker dan voorheen, de hoogste macht binnen de organisatie. Aan de andere kant werd de oude en weinig flexibele coöperatie aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Steeds meer werd gekozen voor de aanpak van de CMC-Melkunie. Sommige, waaronder de CV Noord-Holland, voerden een vorm van ledenkapitaal in. Het management kreeg geleidelijk aan grotere bevoegdheden. CMC-Melkunie en de CV NoordHolland groeiden naar elkaar toe en wilden dat ook. Al in 1969 had CMC-directeur Timmer het verschil tussen zijn onderneming en die van collega Konijnenberg minimaal genoemd. Dat de CMC met een particulier of 'speculatief' verwerkingsapparaat werkte maakte weinig uit. De enige tegenstelling, aldus Timmer, was dat

'...de coöperatieve industrie betaalt voor de grondstof wat zij kan betalen, de particuliere industrie betaalt wat zij moet betalen...'

Concrete besprekingen kwamen pas op gang in 1974 maar hadden een langere voorgeschiedenis. Los van de twee Val Monte bijeenkomsten was er in 1969 een overleg op gang gekomen tussen de CMC, de CV NoordHolland, Coberco, Domo en de NCZ: de zogenaamde **Havelte-groep**. Op de bijeenkomsten van deze groep werd onderzocht in hoeverre er in de toekomst sprake zou kunnen zijn van een gemeenschappelijk productie- en afzetapparaat. De tijd bleek echter nog niet rijp voor een dergelijke nationale 'fusie' en in 1972 kwam er een eind aan het nog prille bestaan van dit overleg. Bij de CMC en de CV NoordHolland werd het mislukken van de Havelte-groep zeer betreurd.

'...het is wat moeilijk te aanvaarden dat zoveel energie en kosten tot zo weinig resultaat hebben geleid, omdat de ontwikkeling in de Nederlandse zuivel er duidelijk op schijnt te wijzen dat bij coördinatie van afzet en productie [149] grote besparingen mogelijk zouden zijn, zowel op het gebied van prijsbederf als op het gebied van de investeringen. Inmiddels blijft het beeld van interregionale integratie duidelijk lijken op dat van de regionale integratie, waar dezelfde beweegredenen golden toen bijvoorbeeld in NoordHolland in 1951 het zogenaamde Grote Plan niet aanvaard werd. Het mogelijke fusieeffect heeft nu plaats gemaakt voor een antifusie-effect, waarbij iedere partner zijn eigen regionale vestiging weer zelfstandig kan en moet versterken. Ook wij...'

Aldus het jaarverslag van de CV-NoordHolland in 1972. Ook de boeren van de CMC zagen in dat de ontwikkelingen in de zuivel verder zouden gaan dan alleen regionale fusies en dat er al op korte termijn verder samengewerkt zou moeten worden om de ontwikkelingen in de markt en de techniek bij te kunnen houden. In de jaren zestig was er veel veranderd in de levensmiddelensector. In technisch opzicht vielen, naast verdere verbeteringen en vergrotingen van bestaande installaties vooral ontwikkelingen in het melktransport op. En dan vooral het transport

van boerderij naar fabriek. De tijd dat de melk in bussen dagelijks werd opgehaald door de fabriek leek het einde nabij. De meeste zuivelinrichtingen begonnen in de jaren zestig op kleine schaal te experimenteren met tankmelk. De CMC was hierin koploper in Nederland. Een aantal boeren kreeg op de boerderij een tank geplaatst waarin de melk van meerdere dagen diepgekoeld bewaard kon worden. De melk werd opgehaald door speciale geïsoleerde tankwagens: RMO's (Rijdende Melk Ontvangst). Al snel bleek het systeem zo veel op te leveren dat besloten werd het op grote schaal in te voeren. Ook in Noord-Holland-Noord was men er overigens vroeg bij: daar plaatste de C.Z. West-Friesland in 1966 de eerste melktank.

De veranderingen op de markt betroffen vooral de vele nieuwe producten die aangeboden werden. Iedereen was naarstig op zoek naar nieuwe markten en mogelijkheden. Grote zuivelondernemingen konden zo langzamerhand niet meer zonder een onderzoeksafdeling. Daarnaast was het verkopen van een produkt inmiddels een wetenschap geworden. De misschien wel belangrijkste ontwikkeling betrof de distributie. Het was hier de melkdetailhandel die de afgelopen tien jaar enorme klappen had opgelopen en in de zeventiger jaren totaal dreigde te verdwijnen.

De oorzaak was puur maatschappelijk en uitte zich in de opkomst van het grootwinkelbedrijf. In de jaren zestig was de basis gelegd voor een nieuwe maatschappij. Een maatschappij waarin voor het aloude gezin een geheel andere rol was weggelegd. Gezinnen waarin vader iedere dag van 9 tot 5 werkte en moeder voor de boodschappen en het huishouden zorgde werden steeds schaarser.

Moeders gingen studeren of werken. Velen kozen voor het alleen wonen. De leeftijd waarop kinderen het ouderlijk huis verlieten werd lager en lager. Het aantal alleenstaanden steeg spectaculair. Het systeem van 'Uit huis trouwen' verdween in veel gezinnen naar de geschiedenisboekjes. Haast en weinig tijd werden de sleutelwoorden van de jaren zestig en zeventig. Sport, hobby's en tv-kijken begonnen een vooraanstaande plaats in te nemen in de uren voor en na het werk. De moderne Nederlander kreeg het druk in zijn vrije tijd. Voor boodschappen doen was steeds minder gelegenheid. Als het kon dan moesten de inkopen zo snel en zo efficiënt mogelijk gedaan worden. Het liefst een keer per week, bij een zaak met goede parkeergelegenheid.

De auto die in de jaren zeventig in de meeste huishoudens zijn intrede deed vervulde hierbij een zeer belangrijke functie. Het grootwinkelbedrijf speelde op deze ingrijpende maatschappelijke veranderingen handig in. Op centrale plaatsen, vaak buiten de stad gelegen, verrezen reusachtige winkels waar op den duur alles te krijgen was. Het werd mogelijk om in een uur tijd, het liefst op zaterdagochtend, de boodschappen voor de hele week te doen. Zelfs melk en melkproducten konden voor langere tijd worden aangeschaft. De koelkast was immers in de jaren zestig een primaire levensbehoefte geworden en hield de melk nog geruime tijd na de uiterste verkoopdatum, in goede staat. De melkboer klopte als gevolg daarvan bij steeds meer huisdeuren vergeefs aan. Men was aan het werk, had de boodschappen al gedaan of had gebruik gemaakt van een aanbieding waarin melk werd aangeboden tegen stuntprijzen.

Bij de CMC was men zich meer dan ooit bewust van deze ontwikkelingen. Al in 1968 verklaarde het bestuur:

'...Het lijkt geen twijfel dat deze tendensen zich in de zeventiger jaren in versterkte mate zullen voortzetten. (...) Onze onderneming staat midden in deze ontwikkeling. Zij ervaart deze beweging, deze verandering. Zij wordt er ten dele door in een defensieve houding gedrongen. Te denken valt in het bijzonder aan het stuntmelkverschijnsel. Het zou echter onjuist zijn wan-

neer wij met het defensief zouden volstaan. Wij ervaren deze versnelde ontwikkeling ook als een uitdaging voor de toekomst. Een uitdaging om onze plaats in deze tijd van stroomversnelling niet alleen waar te maken, maar ook te versterken en uit te bouwen. Dat betekent dat er ook in onze onderneming gewerkt wordt aan nieuwe vormen van marktbenadering, met alles wat er aan productie, commercie en distributie bijhoort...'

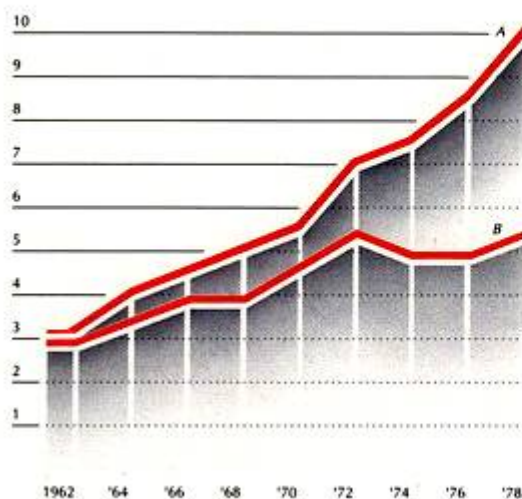
[150] In 1972 sprak het boerenbestuur dan ook haar oprechte teleurstelling uit over het mislukken van 'Havelte':

'...de zogenaamde Havelte-besprekingen hebben helaas niet tot het beoogde resultaat geleid. Wij constateren met enige spijt dat de -Europees gezien- zeer noodzakelijke schaalvergroting van de coöperatieve zuivelindustrie, door tal van begrijpelijke, maar niettemin betreurenswaardige, redenen nog niet mogelijk bleek. Wij blijven op dit punt attent, zodra zich reële mogelijkheden voordoen...'

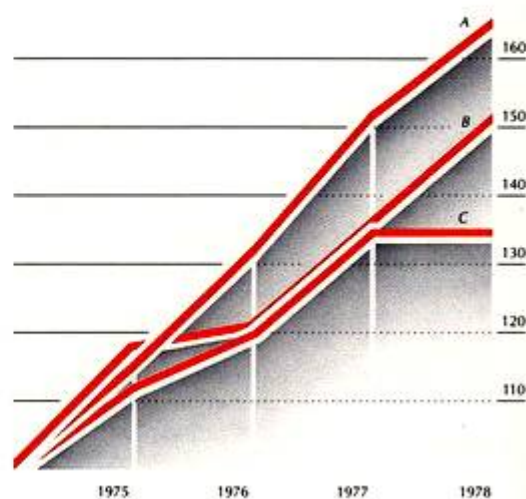
De CMC/NoordHolland-groep 1975-1980

En die reële mogelijkheden kwamen er, al in 1974. De waarheid dient gezegd dat men in Noord-Holland het meest gebaat was bij een snelle totstandkoming van een samenwerking met de CMC. De CV NoordHolland was voor maar liefst 85 procent afhankelijk van de kaasmarkt. De rest van de grondstof werd in Heiloo verwerkt tot consumptiemelk waarmee men moest concurreren op een markt waar de CMC-Melkunie oppermachtig was. Op het gebied van de kaas was de situatie anders. Hoewel de hoeveelheden kaas die beide coöperaties produceerden niet veel voor elkaar onderdeden, waren de Noordhollanders koploper op het gebied van de winstgevende NH-kaas. De markt voor dit produkt in het begin van de zeventiger jaren was echter niet erg stabiel. Landelijk gezien nam de hoeveel kaas enorm toe, vooral door de opkomst van nieuwe bedrijven. Hierdoor stegen de kaasprijzen minder dan verwacht, hetgeen voor een onderneming als de 'NoordHolland' zeer nadelig uitwerkte.

Figuur 16 Kaasprijzen, in de winkel en gecorrigeerd naar inflatie (prijzen van 1961) van jonge en belegen kaas 1961-1978 A: Winkelprijzen B: Gecorrigeerd

Figuur 17 A: de omzet van de CV NoordHolland B: omzet CMC-Melkunie C: totale omzet Nederlandse zuivelbedrijven 1974-1978 indexcijfers 1974=100.

Figuur 16 laat dit duidelijk zien. Absoluut gezien stegen de kaasprijzen, wanneer we echter de inflatie erin betrekken zien we na 1972 een daling optreden. Pas na 1977 is er sprake van een licht herstel. De redenering was simpel: als er voor de verkoop van kaas en consumptiemelk een samenwerkingsverband zou komen, dan werd de CMC sterker op het gebied van kaas en de CV NoordHolland sterker op het gebied van consumptiemelk. De eerste gesprekken kwa-

men in 1974 op gang. Die resulteerden al snel in een overeenkomst die per 1 januari 1975 in werking trad.

In beide coöperatieve verenigingen hadden de boeren massaal het voorstel ondersteund. De overeenkomst betrof voorlopig alleen kaas en consumptiemelk, waarvoor twee nieuwe firma's werden opgericht. De CV NoordHolland kreeg de leiding over de 'Kaasdivisie' en de CMC over de 'Consumptiemelkdivisie'. Een coördinatiegroep van acht personen, waarin in ieder geval de twee voorzitters en de twee directeuren zitting hadden, moest het experiment begeleiden. Voorlopig gold de overeenkomst voor vijf jaar. Of, zoals CMC-directeur Timmer het uitdrukte:

[151] *'...het was natuurlijk maar half werk wat we deden. Maar dat wisten we. We waren gestart met de gedachte: beter een half ei dan een lege dop. We gaan maar op weg en we zien wel...'*

Half werk of niet, de contracten waren getekend en de verloving tussen de twee grootste Westnederlandse zuivelcoöperaties was een feit. Dat men voor een verloving van vijf jaar had gekozen was niet zo vreemd. Voor een volledige fusie was de tijd nog niet rijp. Het zou jaren gaan duren voordat iedere betrokkene was doordrongen van het feit dat een fusie in 1980 noodzakelijk was om mee te blijven tellen in de nationale en internationale zuivelwereld. In ruim honderd jaar tijd was er in elk van de twee gebieden een volkomen eigen zuivelstructuur gegroeid. Bovendien waren er nogal wat verschillen in mentaliteit, vooral bij de achterban, de boeren. Volgens oud-voorzitter Hoornsman

'...is de Westfrieze mentaliteit nogal eigzinnig. Overal had je bijvoorbeeld beroepsbestuurders. In Noord-Holland niet, daar vonden ze dat op die plaatsen boeren moesten zitten. Eenmaal in de week hadden de boeren een vast ontmoetingspunt, in Alkmaar. Dat was het centrum van NoordHolland boven Purmerend. Daar kwamen alle directeuren. Maar ook de bestuurders. En dat waren weer de boeren...'

In 'Noord' hadden de boeren al vroeg geleerd dat onderlinge samenwerking de enige mogelijkheid was om de monopoliepositie van de particuliere industrie aan te vallen. Het saamhorigheidsgevoel werd met de paplepel ingegoten, ook al moeten we ons blijven realiseren dat ook dit nobel streven wortelde in het streven naar meer welvaart. In 'West', waar de welvaart onder de boerenbevolking altijd wat groter was geweest, al was het alleen al om de sterke positie die de consumptiemelk altijd heeft ingenomen, heerste een heel andere mentaliteit. De boeren waren veel meer op zichzelf gericht. Individuen, die tot aan de jaren dertig hun melk gewoon aan de hoogste bidder verkochten. De particuliere industrie was er niet per definitie een vies woord. Figuur 17 laat zien dat de samenwerking beide ondernemingen qua omzet geen windeieren legde. Vooral in NoordHolland kon men niet anders dan zeer tevreden zijn. De verhoogde omzetten vertaalden zich ook in een betere melkprijs voor de boeren en, wat het belangrijkste was, in een sterkere positie op de markt.

'...goede resultaten en een belofte voor de toekomst...'

Hoe nu waren die resultaten behaald? Het bleek dat het samengaan van de beide coöperaties meer opleverde dan $1+1=2$.

[152] Het geheel bleek meer te zijn dan de som der delen. De twee besturen en directies werden in ieder geval met het jaar enthousiaster. Bij de 'NoordHolland' sprak men van '...besparingen en resultaten, (...) goede contacten op alle niveau's, (...) gunstige resultaten die nu met

consumptiemelk werden bereikt...' Ook werd volgens deze coöperatie '...de melkprijs in positieve zin beïnvloed door de goede kaasnoteringen en de kostenbeperkingen als uitvloeisel van de samenwerking met de CMC...'

De CMC had het op haar beurt over '...een goede verstandhouding, (...) eenstemmigheid, (...) beloften voor de toekomst, (...) resultaten op het gebied van de inventarisatie en harmonisatie..'. Het intensievere samengaan met de CV NoordHolland leidde volgens CMC-voorzitter Van Leeuwen en de zijnen '...tot enige belangrijke aanzetten voor efficiencyverbetering (...) terwijl de gemeenschappelijke positie op de kaasmarkt verder werd verstevigd...'

De samenwerking slaagde zo goed dat al in 1976 besloten werd op termijn een volledige fusie te bewerkstelligen. Dat was, aldus 'NoordHolland' directeur Konijnenberg, onvermijdelijk:

'...in het begin bestond de samenwerking uit een managementsruil die vorm kreeg in een vennootschap onder firma. Maar Timmer en ik wisten toen al dat we op een gegeven moment aan elkaars bezittingen moesten komen. En dat vereiste andere afspraken. De directeur die wij in Noord-Holland hadden voor de kaas, dat was Witvliet, die zei: De fabriek in Assendelft moet maar sluiten want die kaas kan ik ook maken in Lutjewinkel, Opmeer of Ursem. De directeur van de consumptiemelk van de CMC, Hoogendijk, zei: die fabriek in Amsterdam kan wel dicht want wat we daar maken kan ook in Overschie...'

De beslissing tot fusie werd genomen in 1976. Per 1 januari 1977 werden, ter voorbereiding hiervan, de twee ondernemingen onder een directie geplaatst. Men sprak af dat een en ander voor 1 januari 1980 rond moest zijn. Later in het jaar sloot de nieuwe directie inderdaad de twee door Konijnenberg genoemde bedrijven.

Nog meer samenwerking

Niet alles lukte echter in deze periode. Zeker, de twee coöperaties in het westen hadden elkaar gevonden. Daar kwam voorlopig niemand meer tussen.

Er zijn echter nog meer pogingen geweest om tot een verdere samenwerking te komen. Drie pogingen om precies te zijn. Pogingen waarbij ook andere grote Nederlandse coöperaties betrokken waren: Groenhoven, de IJsunie en Meldoc. Daarnaast werd op initiatief van de CMC-Melkunie de Frisdrankunie opgericht. De geschiedenissen van deze vier organisaties lopen door elkaar, zodat we ze gelijktijdig zullen behandelen.

In 1969 en 1970 kwamen er, zoals we reeds zagen, op verschillende fronten besprekingen op gang over nationale samenwerking tussen coöperaties. We noemden reeds de conferenties te Havelte en Val Monte. Een derde groep die zich in 1970 vormde was de zogenaamde 'Groenhoven-groep', een samenwerkingsverband tussen zeven grote landbouwcoöperaties: *Coberco*, *Domo*, 'NoordHolland', *CMC-Melkunie*, *Cebeco Handelsraad*, *Avebe* en *Suikerunie*. Opgericht werd de 'Groenhoven Holding NV' die zich onder meer moest gaan bezighouden met de distributie van diepvriesprodukten. De 'NoordHolland' en de *CMC-Melkunie* hadden in deze onderneming elk 10 procent van de aandelen.

Eveneens in 1970 werd de Nederlandse Frisdrankunie opgericht, op initiatief van de toen net opgerichte *CMC-Melkunie*. De fusiegolf van de jaren zestig had de nieuwe onderneming enkele, volkomen los van elkaar staande limonadefabrieken opgeleverd.

[153] In 1970 werden deze gesloten. Frisdranken zaten echter in die tijd zo in de lift dat de directie van de *CMC-Melkunie* besloot door te gaan met de productie ervan. In Maasdam werd, bij de voormalige fabriek van 'De Combinatie', een geheel nieuwe hal gebouwd waar het nieuwe bedrijf, de Nederlandse Frisdrankunie, gevestigd werd.

In 1972 kwam de IJsunie van de grond. Initiatiefnemers waren de *CMC-Melkunie*, de 'Noord-Holland', *Coberco* en *Domo*. De aanleiding voor de fusie van deze ijsafdelingen was het verlies dat overal geleden werd nadat overnames en fusies ervoor gezorgd hadden dat veel fabrieken moesten sluiten en er nieuwe ijsfabrieken werden opgericht. Ijsproductie vereist grote investeringen, tot bij de venter toe. De omzet die nodig was om dit te kunnen betalen was meestal groter dan voor de afzonderlijke zuivelondernemingen mogelijk was.

Geen succes

Geen van de drie samenwerkingsverbanden zou het redden. De NFU bleek niet in staat een merkenpositie op te bouwen. De merken die ze voerden waren allemaal sterk plaatsgebonden. In andere delen van het land wist niemand wat 'Happy', 'Drink ze' of 'Crona' was. Tegen de gigantische investeringen die nodig waren om de markt te veroveren zag men in die tijd teveel op. Bovendien lagen in die tijd de prioriteiten van de betrokken zuivelcoöperaties op andere gebieden.

De IJsunie verging het net zo. Omstreeks 1975 gelukte het eigenlijk alleen Unilever en Campina om de nationale markt te veroveren. De IJsunie lukte het in ieder geval niet om voldoende rendement uit de investeringen te halen. De tekorten liepen in de miljoenen. Ook de Diepvriesunie, een dochter van Groenhoven, wilde om dezelfde redenen maar niet op gang komen en leverde de partners alleen maar verliezen op.

Tussen 1976 en 1979 werden alle knopen doorgehakt. De Frisdrankunie en de Diepvriesunie werden verkocht en de IJsunie verhuisde via *Domo* naar *Unilever*.

In die periode ging nog een poging tot nationale samenwerking ter ziele: *Meldoc*. Na het mislukken van het Havelteoverleg in 1972 bleven alleen de *CMC-Melkunie* en de 'NoordHolland' met elkaar in contact. Althans voorlopig. In 1974 raakte de *CMC-Melkunie* in gesprek met twee andere zuivelondernemingen, *Coberco* en *Domo*, over de chaotische situatie op de markt voor consumptiemelk. Het kwam vaak voor dat men capaciteit over had. Daarnaast liepen *CMC-Melkunie* en *Coberco* elkaar nogal eens in de weg in hun respectievelijke afzetgebieden.

Daar moest een eind aan komen volgens het drietal, waarbij zich ook de 'NoordHolland' had gevoegd. In september werd dan ook een overeenkomst gesloten waarbij afspraken werden gemaakt over kwantums en waarbij afgesproken werd nauwer te gaan samenwerken op het gebied van productie, distributie en marktbenadering. Een belangrijk doel van de overeenkomst was ook het beschermen van de straathandel (de melkboer) tegen al te agressieve acties van de kant van het grootwinkelbedrijf. Directeur *Norde* van *Coberco* hierover:

'...afnemers-in-het-groot kunnen nu contracten afdwingen, waardoor zij hun melk tegen sterk lagere prijzen aan de consument kwijt kunnen. Voor de melkboer, die niet in deze gunstige situatie verkeert, is deze vorm van concurrentie vaak funest...'

'...als ik moet hangen, dan liever aan de laatste boom...'

Dit laatste leidde in 1976 tot een gezamenlijke actie die vrij veel stof zou doen opwaaien, namelijk de overname van het Haagsche zuivelbedrijf 'Leerdam'. Dit in 1906 opgerichte familiebedrijf had zich, met *Van Grieken* en *Menken*, als enige weten te onttrekken aan de expansiedrang van de *CMC-Melkunie*. De drie hadden gemeen dat ze, in hun drang naar overleving, voortdurend op zoek waren naar nieuwe methoden van produktie en marketing. Bekend is de introductie door *Van Grieken* van de plastic melkzak in 1965, 'halfom melk' in 1968 en het melkpak van 'plasticcarton' in 1969. Ook 'Leerdam' zocht in die periode naar een manier om op te vallen, om de grote broers te beletten een al te grote vinger in de pap te krijgen.

'...als ik moet hangen, dan liever aan de laatste boom, dan aan de een-na-laatste boom...'

[154] schijnt een bekend gezegde van directeur / eigenaar *A.M. van Leerdam* te zijn geweest. Daar waar *Van Grieken* het echter zocht in de vernieuwing van produkten en verpakkingen, zocht 'Leerdam' het in uitbreiding van de produktie. De eerste stap hiertoe was het rechtstreeks betrekken van de melk van de boer, buiten de CMC om. De CMC was tot in de jaren zestig de belangrijkste leverancier van het Haagse zuivelbedrijf geweest. Om zoveel mogelijk boeren over te halen zich aan te sluiten bij 'Leerdam' kregen ze een gulden per koe en gearandeerd een halve cent per liter meer dan de CMC uitbetaalde.

De tweede stap bestond uit de overstap naar een landelijk distributie-systeem, via de supermarkten en de 'witte schuren' die in die tijd als paddestoelen uit de grond schoten. Vooral OostNederland, het gebied van *Coberco*, moest het danig ontgelden. Via de Spar werden daar enorme hoeveelheden consumptiemelk afgezet. 'Leerdam' expandeerde. In korte tijd verdriedubbelde de omzet. Dit alles werd door de gevestigde coöperaties met lede ogen aangezien.

De acties van 'Leerdam' veroorzaakten grote onrust op de markt voor consumptiemelk. De eerste reactie van de kant van de CMC-Melkunie bestond uit het invoeren van een pakketkorting: hoe meer bijprodukten een handelaar kocht naast zijn normale hoeveelheid consumptiemelk, hoe meer korting hij kreeg. Deze maatregel maakte het voor 'Leerdam' noodzakelijk om de winstmarge nog verder te verkleinen en de omzet nog verder op te schroeven.

Doordat de grote coöperaties echter reageerden met het geven van kortingen kon het niet anders dan slecht aflopen met 'Leerdam'. Dat zag men daar ook wel in. Er moest iets gebeuren. In 1977 werden de eerste gesprekken gehouden met *CMC-Melkunie*, of liever gezegd met de *Meldoc-groep*. De expansie van 'Leerdam' was immers een nationale aangelegenheid die vroeg om een nationale oplossing. Op 3 maart was het zover. In de zogenaamde 'Nacht van Rotterdam' werd het pleit beslecht. De delegatie van *Meldoc* zat in de ene kamer, de delegatie van *Leerdam* in de andere. Bemiddelaar, was de latere minister van justitie, *Korthals Altes*, die van de ene naar de andere kamer rende om argumenten, voorwaarden en eisen over te brengen. Om twee uur in de middag, het was inmiddels 4 maart, werd uiteindelijk bekend gemaakt dat het Haagse bedrijf door de vier *Meldoc*-leden gezamenlijk was overgenomen. In 1980 zou de fabriek definitief worden gesloten.

Na die gebeurtenissen verdween de naam *Meldoc* naar de achtergrond. De samenwerking tussen de 'Grote Drie': *Melkunie*, *Domo* en *Coberco* bleef echter bestaan en zou zeven jaar later leiden tot een conflict op internationaal niveau. Per contract hadden de drie geregeld dat de opbrengsten van de handel in elkaars gebieden verrekend moesten worden. Dit leidde al tot kritiek van de Europese Commissie die vreesde voor kartelvorming. Omdat het slechts om een verrekening ging kon niet worden ingegrepen.

In die situatie kwam verandering toen de Meldocleden, als reactie op het verkopen van goedkope **Belgische melk** door het grootwinkelbedrijf *Konmar*, hun melk in België gingen afzetten. 'Brussel' greep in, verbood de handel en deelde in totaal 15 miljoen gulden boete uit aan de drie Meldoc-leden '...wegens inbreuk op het mededingingsrecht...'. Melkunie Holland was in de ogen van de commissie de grootste 'boosdoener' en kreeg ruim 7 miljoen gulden aan de broek. '...een onterechte en veel te hoge boete...' zo oordeelde de directie. Het mocht niet baten. De commissie was bikkelhard en Melkunie Holland moest betalen.

[155] **Melkunie Holland 1980-1990**

Op 4 augustus 1989 verscheen het volgende bericht in de Nederlandse pers:

'Nederlandse en Duitse coöperaties fuseren

Het coöperatieve aardappelzetmeel-concern Avebe neemt de Westduitse noodlijdende aardappelzetmeelfabriek Wendland Starke GMBH over.(...) Ruim 90 procent van de leden/boeren heeft inmiddels te kennen gegeven aandeelhouder te willen worden. Voor zover bekend is het de eerste grensoverschrijdende fusie van twee coöperaties...'

Coöperatief Nederland fronste de wenkbrauwen. Zouden er meer volgen, of was deze Nederlands-Duitse fusie een incident? Zeker, in de Europa-euforie die in 1989 uitbrak bij de overheid en het bedrijfsleven moest op het laatst niets meer uitgesloten worden. Grensoverschrijdende fusies tussen particuliere ondernemingen waren aan de orde van de dag geweest. Waarom zou dat niet met coöperatieve ondernemingen gebeuren?

Dat er nieuwe concentraties zouden ontstaan stond al vast. In het westen was het inmiddels al weer bijna 10 jaar geleden dat de laatste grote fusie had plaatsgevonden tussen de *CMC-Melkunie* en de *CV NoordHolland* die samen *Melkunie Holland* hadden gevormd. In het zuiden had je inmiddels *DMV Campina* gekregen, in het noorden *Noord-Nederland* en *CC Friesland* en in het oosten *Coberco*. Samen verzorgden zij ruim 85 procent van de totale Nederlandse zuivelomzet.

Dat die nieuwe concentraties grensoverschrijdend zouden zijn stond echter allerm minst vast. De fusie in de aardappelzetmeel moet dan ook in haar eigen context worden gezien. Het Duitse bedrijf was noodlijdend en ook Avebe had tot voor kort in ernstige moeilijkheden verkeerd. Met behulp van een flinke overheidssteun en na een ingrijpende sanering had men het tij kunnen keren. Bovendien lijkt aardappelzetmeel, behalve dat het ook een landbouwprodukt is en coöperatief verwerkt wordt, op geen enkele manier op consumptiemelk, kaas of boter. Daarnaast geldt ons inziens een meer emotioneel verschil: de gemiddelde Nederlander heeft een sterke voorkeur voor Nederlandse zuivel; op de momenten dat hij echter iets doet met aardappelzetmeel zal het hem om het even zijn uit welk land dat komt.

Internationaal stelden in 1989 onze vaderlandse zuivelcoöperaties als ondernemingen nog niet zoveel voor. Op de wereldranglijst nam *Coberco* als eerste Nederlandse onderneming, met haar omzet de twaalfde plaats in. *DMV Campina* stond twintigste en *Melkunie Holland* op de drieëntwintigste plaats. Fusie met grotere buitenlandse ondernemingen die allemaal particulier waren (en zijn) zou dan ook betekenen dat de Nederlandse partner in de 'underdog'-positie terecht zou komen. Aan de andere kant waren de meeste buitenlandse coöperatieve zuivelondernemingen weer te klein voor de Nederlandse coöperaties. De bom sloeg dan ook niet zo heel erg hard in toen op 18 oktober 1989 bekend werd dat *Melkunie Holland* en *DMV Campina* nog voor het eind van het jaar een fusie wilden aangaan. Een binnenlandse fusie wel te ver-

staan. Samen zouden de twee met een omzet van zo'n 5 miljard gulden op de vierde of vijfde plaats op de wereldranglijst komen. En dan kun je onderhandelen!

Europa

Bij het samengaan van *Melkunie Holland* en *DMV Campina* speelt de Europese eenwording uiteraard een grote rol. Het openstellen van de grenzen na 1992 betekent dat er voor het bedrijfsleven meer en betere kansen zijn op internationale samenwerking, fusies en overnames. Die eenwording heeft overigens een lange tijd van voorbereiding gekend en vindt haar wortels in het begin van de jaren vijftig toen een aarzelend begin werd gemaakt met samenwerking op het gebied van kolen en staal. Vooral in de jaren tachtig werd de invloed van 'Europa' steeds sterker. Met name op landbouw- en zuivelgebied heeft dit tot vaak moeilijke situaties geleid. Tien jaar Melkunie Holland betekende ook tien jaar inspelen op en 'leren leven met' de maatregelen die vanuit Brussel voorgeschreven werden.

De post 'landbouw' nam in 1980 op de Europese begroting tweederde deel van het totale budget in beslag. In dat jaar werd maar liefst 15 miljard gulden in de landbouw gepompt. Bijna 5 miljard daarvan werd besteed aan het uit de markt houden van overtollige voorraden zuivelproducten, met name boter en poeder. Vanaf de tijd dat de wetenschap greep had gekregen op de veeteelt was de melkproduktie per koe en per hectare weiland gestegen. In de eerste decennia van deze eeuw leidde dit nog niet tot grote problemen. Vraag en aanbod hielden elkaar in het algemeen wel in evenwicht. Problemen ontstonden er pas na 1930. In de jaren dertig was het, zoals we reeds zagen, vooral de vraag die de problemen veroorzaakte. Na de Tweede Wereldoorlog ging die rol over naar de kant van het aanbod. De technische kennis omtrent rasverbetering, een grotere melkgift per koe en een intensiever gebruik van de grond groeide in een steeds hoger wordend tempo. Toepassing ervan leidde voor de betreffende boer tot een hogere produktie en dus een hogere opbrengst. Geleidelijk aan ging de hoeveelheid geproduceerde melk de binnenlandse en [156] buitenlandse vraag overtreffen. Er moest ingekrompen worden.

De vraag was alleen: hoe? Het in een keer terugbrengen van de produktie per boer leek voorlopig niet haalbaar. Dat zou de nekslag betekenen voor zeer veel veeteeltbedrijven en zuivelondernemingen. Bovendien was het nog maar de vraag welke landen hoeveel zouden moeten inleveren. Er waren landen met veel kleine boeren en landen met veel grote boeren. Daarnaast was bij de een de techniek verder ingevoerd dan bij de ander. Geen land gaf het zelfde beeld en dat vereiste voor de toekomst een uiterst bureaucratische aanpak: iedere regel zou gepaard moeten gaan met talloze uitzonderingen. Dat de overproduktie van zuivel een Europees probleem was, daar was iedereen het wel over eens. Over een voor iedereen bevredigende oplossing die ook op de langere termijn werkbaar was, werd echter nog gediscussieerd. Deze discussie duurde in 1980 nog voort, hetgeen de problemen alleen nog maar had vergroot. Boterbergen en melkzeeën waren het gevolg.

De impasse duurde voort tot 1984, Toen kwamen de lidstaten van de E.G. tot een eensluidende maatregel: de Superheffing. Iedere boer kreeg een vaste hoeveelheid melk toegemeten. Richtlijn was de produktie in het boekjaar 1983-1984. Produceerde hij na 1984 meer melk, dan moest hij over die extra liters een heffing betalen die zo hoog was dat de kostprijs de verkoopprijs te boven zou gaan en verdere produktie niet langer interessant zou zijn. Hoewel de Superheffing met weinig enthousiasme werd ontvangen overheerste de mening dat het '...de minst slechte oplossing...' was om de overproduktie af te remmen. De pijn voor de Nederlandse boer werd verzacht door onder andere een dalend rentepeil, de meevallende energieprijzen en een betere melkprijs.

Toen deze zogenaamde melkquota eenmaal ingang hadden gevonden, draaiden de bestuurders in Brussel de duimschroeven verder aan, soms meer '...dan de markt noodzakelijk maakte...' aldus een Melkunie-commentaar op deze maatregelen in 1986. In 1987 werden de eerste resultaten van het strenge Europese beleid zichtbaar. De melkproductie daalde en de boter- en poederbergen slonken. Het laatste product vond in die periode een grote afzet in de derde wereld. Desondanks oordeelde 'Brussel' het nodig dat de quota verder moesten worden beperkt, hetgeen vooral in de winter een krapte aan melk veroorzaakte. Pas de laatste twee jaar is er sprake van een lichte kentering in het beleid. Dat men de zaken scherp in de gaten zal blijven houden moge echter duidelijk zijn.

Melkunie Holland en de Superheffing

Hoe nu hield de onderneming waarvan wij hier het verhaal vertellen zich in dit Europees geweld? Per saldo moest er immers minder melk binnen komen dan voorheen. Laten we de cijfers bekijken. In de figuren 18, 19 en 20 zijn respectievelijk weergegeven de melkprijzen die tussen 1980 en 1988 zijn uitbetaald aan de boeren, de totale hoeveelheid bij Melkunie Holland aangevoerde melk en het vetgehalte van die melk. De grafieken 18 en 20 leveren twee stijgende lijnen op: het melkgeld en het vetgehalte. Grafiek 19 laat een nogal springerige maar uiteindelijk toch dalende lijn zien: de hoeveelheid aangevoerde melk. Dat deze laatste lijn een aantal merkwaardige sprongen omhoog maakt is het gevolg van de overnames die de onderneming in de loop van de jaren tachtig deed: juist na het jaar dat de superheffing in werking trad, 1984, werd Melkunie Holland versterkt met een aantal nieuwe bedrijven. Na 1986 werd het ook voor Melkunie Holland wat betreft het 'melkfront' wat stiller op de fusie- en overnamemarkt hetgeen te merken is aan de melk die werd aangevoerd: die nam in twee jaar tijd met ruim 100 miljoen kilo af. Dat de boeren daar per saldo minder van te lijden hadden dan je op het eerste gezicht zou verwachten blijkt uit de melkprijzen die werden uitbetaald. Na de invoering van de superheffing zien we een lichte stagnatie. Daarna een flinke stijging. Ook het vetgehalte nam toe hetgeen wijst op een betere selectie. De totale omzet van de onderneming steeg tussen 1980 en 1988 van 1,4 miljard naar 2,1 miljard.

Figuur 18. Melkprijzen in guldens per 100 kilo
 Figuur 19. De melkaanvoer in miljoenen kilo's
 Figuur 20. Vetgehalte (%) per kilo melk
 Melkunie Holland 1980-1988

Melkunie Holland in 1980

Deze groei kon in 1980 nog niet voorzien worden. Men wist wel dat het samengaan van de *CV NoordHolland* en de *CMC-Melkunie* de enige mogelijkheid was om ooit zo ver te komen. Op 1 januari 1980 was *Melkunie Holland* officieel een feit. Slechts weinigen zullen zich dat moment als zeer bijzonder [157] herinneren. Januari was een datum, meer niet. *Melkunie Holland* als idee en als verregaande samenwerking tussen twee coöperaties bestond immers al langer. Daar was vijf jaar aan gewerkt. Het enige dat nog moest gebeuren was het plaatsen van de vlag op het werk. En dat gebeurde op 1 januari 1980.

In Nederland was Melkunie Holland in 1980 de derde zuivelonderneming van Nederland. Op consumptiemelkgebied werd de eerste plaats ingenomen. Aangesloten waren 6738 boeren, verspreid over 4 provincies: NoordHolland, Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland. Melkunie Holland telde in totaal 3827 werknemers, produceerde 599 miljoen kilo consumptiemelk, verwerkte 503 miljoen kilo melk tot kaas en 189 miljoen kilo tot boter en poeder. Het hoofdkantoor was gevestigd in **Woerden**. Kaasbedrijven waren er in Bodegraven, Genderen, Den Burg (Texel), Lutjewinkel, Heerhugowaard, Opmeer en Ursem. In Uitgeest, bij de Hollandsche Melksuikerfabriek, werd de wei van deze kaasbedrijven verwerkt tot onder andere lactose voor de farmaceutische industrie. Zij produceerden het eigen merk van Melkunie Holland: 'NoordHolland Kaas'. Consumptiemelkproducten, melk, karnemelk, yoghurt, vla, pappen en slagroom werden gemaakt in Heiloo, Velsen, Amsterdam, Amersfoort, Hilversum, Utrecht, Den Haag, Rotterdam, Maasdam en Overschie. De bedrijven in Gouda, Woudenberg maakten boter en poeder, Naaldwijk maakte alleen poeder en Woerden speciaalproducten. In Gouda kon ook kaas gemaakt worden. Zeer bekend waren de merken Mona, Yokidrink en Melfri chocolademelk. Deelnemingen had Melkunie Holland in dat jaar bij Nutricia, Frankeneng (Kok-Ede en de Diepvriesunie) en een SRVgroothandel.

Inmiddels werd 85 procent van alle Melkunie-melk diepgekoeld aangevoerd door RMO's. Dat de ontwikkelingen op dit gebied snel gingen bewijst het aantal tanks dat in het laatste jaar voor de fusie bij de boeren was geplaatst: ruim 1000. Een zeer belangrijke activiteit die in 1980 opnieuw werd gestart was TTO: een speciale afdeling van de onderneming voor technologische en technische ontwikkeling. De bedoeling hiervan was om alle vroegere activiteiten op dit gebied, zoals die in de verschillende overgenomen bedrijven plaatsvonden, te bundelen en zo mogelijk te versterken. Een grote zuivelcoöperatie als *Melkunie Holland* kon eigenlijk niet meer zonder een sterke en efficiënte researchafdeling.

De structuur die de jonge onderneming had aangenomen leek het meest op de zo succesvol gebleken en door anderen overgenomen structuur van de vroegere *CMC-Melkunie*. Er waren twee lichamen: de coöperatie waarin [158] de boeren (eigenaren) verenigd waren en de onderneming die een besloten vennootschap was. De coöperatie bezat de aandelen van de BV. In beide lichamen hadden de boeren het via de afdelingsvergaderingen en het bestuur voor het zeggen, zij het dat de directie van de onderneming een zeer grote vrijheid van handelen had.

Bij de CMC was dit indertijd een succes geworden omdat de directie zeer nauw en direct samenwerkte met het bestuur van de vereniging. *Melkunie Holland* was klaar voor de jaren tachtig. Men wist welke problemen er voor de deur stonden, men wist ook dat er in feite maar een oplossing was: schaalvergroting en het bewerkstelligen van een grotere produktiviteit. Voorlopig zou men, geheel in de lijn van de beroemde 'blauwdruk' van de CMC, er naar blijven streven de invloed van *Melkunie Holland* nog verder uit te breiden. Hoe meer produktiebedrijven erbij kwamen hoe beter de produktie georganiseerd, en hoe beter het doel van de onderneming nagestreefd kon worden: '...het verkrijgen van een zo hoog mogelijke waarde

voor de grondstof melk...'. Bedrijfssluitingen en ingrijpende reorganisaties met de bijbehorende onrust konden dan ook niet uitblijven.

Staking

Reorganisaties hebben vaak grote en kleine gevolgen die niet allemaal van te voren zijn in te schatten. Zo kon het gebeuren dat het werk van de chauffeurs in dienst van *Melkunie Holland* werd uitgebreid met een taak in de koelcel. Dat gebeurde al in 1979. De betrokken chauffeurs oordeelden het niet meer dan billijk dat er een vergoeding voor dat extra werk zou worden gegeven. Bovendien, zo stelden ze, nam de werkdruk toe door de groeiende verkeersdrukte en de steeds groter wordende vrachtwagens. Vlak voor de kerst dienden de Amsterdamse chauffeurs een eis in voor een wekelijkse koelceltoeslag van fl. 15,20. Zij begeleidden hun eis met een werkonderbreking. Op 28 december werd er gepraat. Inmiddels had de voedingsbond zich aan de zijde van de chauffeurs geschaard. De geëiste toeslag werd verhoogd tot 16 gulden.

Bovendien moest, aldus de bond, een voorschot worden verleend van 40 gulden per week voor alle medewerkers van *Melkunie Holland* en een verhoging van de ploegentoeslag met 2,5 procent. Deze eisen waren voor de directie onaanvaardbaar. Een oplossing bleef dan ook uit. Op 2 januari kwam men opnieuw bij elkaar. Er werd afgesproken dat er direct een spoedonderzoek zou plaatsvinden naar de mate waarin de werkdruk van de chauffeurs was toegenomen. Dit onderzoek kwam op 7 januari gereed en viel uit in het nadeel van de chauffeurs. De directie besloot daarop de eisen niet in te willigen en de eerste staking was een feit. Het was de eerste week van het bestaan van *Melkunie Holland*.

Er werd gestaakt in Amsterdam en Rotterdam. RMO-chauffeurs deden niet mee. Zij wilden wachten op de resultaten van een landelijk functie-onderzoek dat pas eind januari klaar zou zijn. Het maakte weinig uit voor het effect van de staking. Chaos was troef. In Amsterdam en Rotterdam lag die dagen geen melk in de winkel. Alleen ziekenhuizen en bejaardentehuizen werden bevoorrad. De zaak werd op de voet gevolgd door de landelijke pers, de radio en de televisie.

Nederland was in rep en roer. Uiteindelijk is door een gezamenlijk initiatief van bonden en werkgevers de hele zaak netjes opgelost. De chauffeurs kregen een toeslag met terugwerkende kracht tot 23 december 1979. Later in het jaar bereikten de partijen ook overeenstemming over de andere, eerder genoemde eisen. Zo kwam er een nieuwe beloningstructuur tot stand voor de hele zuivelindustrie. Prestatiebeloning werd afgeschaft. Zwaar en vuil werk leverde daar-entegen wel extra op, evenals het behalen van diploma's.

Het sociale gezicht van Melkunie Holland

Achteraf was er, wederzijds, sprake van waardering voor de mate van zelfbeheersing waarmee was opgetreden, een eigenschap die nog van pas zou komen. Nu heeft het *Melkunie Holland* en haar directe voorgangers niet bepaald ontbroken aan een sociaal gezicht.

[160] De *Nederlandse Melkunie* was de eerste zuivelcoöperatie die op eigen initiatief een ondernemingsraad installeerde en een sociaal contract invoerde. Bovendien werd al in een vroeg stadium gewerkt met een commissaris met sociale deskundigheid, afkomstig uit vakbondskringen. De eerste die als zodanig benoemd werd was *D. Roemers*. Later zou *E.H. Gordijn* dezelfde functie gaan vervullen. Een van de meest in het oog lopende aspecten van het sociale beleid van de onderneming was het feit dat alle reorganisaties en bedrijfssluitingen konden plaats vinden zonder gedwongen ontslagen. Alles wordt lang van te voren voorbereid. De be-

trokkenen worden ruim op tijd ingelicht en vertrouwd gemaakt met de op handen zijnde veranderingen. Een reorganisatie of een sluiting is bij *Melkunie Holland* geen gebeurtenis die achter de schermen wordt voorbereid en waarmee plotseling naar buiten wordt getreden, maar een proces dat onderdeel is van nog grotere processen. *C. Timmer* hierover:

'...We zagen veel mogelijkheden op het gebied van technologische schaalvergroting en daarmee van een lagere kostprijs. Veel bedrijven waaraan wij leverden waren heel kleinschalig. We wisten, en dat wist mijn voorganger Van der Heide ook al, als je die bedrijven kon overnemen, dan heb je de markt. Als je die dan dicht kon doen in de loop van de jaren, en we hebben tussen 1945 en nu dat zo'n 150 keer gedaan, dan kon je gebruik gaan maken van het schaalvergrotingsproces...'

(Vijf)tien jaar Melkunie Holland

In 1975, het jaar waarin de vorming *Melkunie Holland* verder gestalte kreeg en daarom gezien wordt als het feitelijke startjaar, hadden de aangesloten boeren twee hoofddoelen: een verdere bundeling van de zuivelproductie in het westen van het land en het in handen krijgen van de afzet die op dat moment nog voor een deel in vreemde handen was. Om het eerste doel te bereiken moest gepraat gaan worden met de zuivelindustrie in de *Alblasserwaard* en de drie nog overgebleven particuliere bedrijven: *MenkenLandbouw* te Wassenaar, *Van Grieken Melk* te Rijswijk en de *Koninklijke AMC* te Uithoorn. Het tweede doel betrof het geheel in handen krijgen van de verkoop van poeder, boter en kaas.

In 1981 werden de contacten met de twee Haagse particuliere melkinrichtingen verder versterkt: *Van Grieken Melk BV* te Rijswijk en *Menken-Landbouw BV* te Wassenaar. Van beide ondernemingen werd een minderheidsaandeel verworven met als voorlopig doel '...het afstemmen van de productiecapaciteit van de twee met die van Melkunie Holland...'. In hetzelfde jaar werd van Albert Heijn het laatste Sterovitabedrijf overgenomen: *Sterovita Melkexport te Dordrecht* (bekend van 'MonChou'). In 1986 lukte het de hand te leggen op het volledige aandelenpakket van de *Koninklijke AMC* waarmee de positie van *Melkunie Holland* op de consumptiemelkmarkt aanzienlijk werd versterkt.

[161] Ook de kaasgroep kreeg te maken met een grote uitbreiding door de overname van de *Boeringgroep*, importeur van buitenlandse kaassoorten. In de loop van de jaren tachtig zouden nog twee andere particuliere ondernemingen worden overgenomen: de kaasfabriek *P. Stam* te Vianen en *Van der Spek* uit Zoetermeer.

In 1982 besloot het bestuur van de zuivelcoöperatie '*De Boterbloem*' te Dreumel toe te treden tot *Melkunie Holland*. Met deze coöperatie bestonden overigens al banden via de voormalige *VM* te Utrecht.

Eveneens in 1982 werden blijvende contacten gelegd met de zuivelindustrie in de **Alblasserwaard**. Er kwam een samenwerkingsverband tot stand met '*BeVeCo*' BV waarin waren opgenomen de coöperatie '*De Linge*' te Arkel en de '*De Giessen*' BV te Peursum. '*Beveco*' was al in de jaren zeventig opgericht. De fabriek te Arkel was tevens lid van de topcoöperatie '*LiSa*' waarin ook deelnam de CZ '*Samenwerking*' te Giessenburg. '*LiSa*' was net als indertijd '*Melco*' een samenwerkingsverband op het gebied van de consumptiemelk.

Het belang van Melkunie Holland in de **Alblasserwaard** werd in 1984 verder versterkt. *BeVeCo* werd verder in de organisatie geïntegreerd en de coöperatieve zuivelfabrieken '*De Graafstroom*' te Bleskensgraaf en de '*Samenwerking*' te Giessenburg sloten zich aan als B-lid.

De boeren bleven dus lid van hun eigen vereniging. Het initiatief voor deze overname ging uit van de coöperaties zelf. De kaasmarkt was in het begin van de jaren tachtig uiterst slecht geweest. Van de lage kaasprijzen ondervonden vooral de 'kleintjes' veel hinder. Bovendien ontbrak het in de Alblasserwaard aan een echte wil tot samenwerking. Geloof, politieke overtuiging en persoonlijke belangen stonden dit in de weg. Aansluiting bij een grote zuivelonderneming was vaak de enige oplossing. De wetenschap dat men na de overname mogelijkserwijs een sluiting tegemoet ging werd voor lief genomen.

In 1985 traden twee nieuwe B-leden toe: 'De Stichting' te Buren en de 'Linge' te Arkel. De activiteiten van de laatste jaren in de Alblasserwaard hadden de positie van de kaasoep in de onderneming zodanig versterkt dat meer dan ooit overwogen werd om, naast de verkoop van poeder en boter die al onder de vlag van Melkunie Holland plaats vond, ook de verkoop in eigen hand te nemen. Tot 1985 was dit voor een deel in handen geweest van de NCK (onderdeel van de NCZ) die ook de kaasverkoop van *Coberco* verzorgde. Timmer hierover:

'...wij zijn al in de jaren zeventig tot de conclusie gekomen dat we op een of andere wijze de NCK moesten opsplitsen. Wij waren zo groot dat we een eigen verkoop apparaat nodig hadden. We moesten commercieel zelfstandig kunnen handelen. Nu had uittreden niet zoveel zin. In de eerste plaats kostte dat geld en in de tweede plaats bracht je op die manier een marktverstoring tot stand en daar waren we niet op uit. Toen zijn we gaan praten met Coberco, onze grote partner in de NCK. Ons voorstel was een opsplitsing van de NCK tussen Coberco en ons. Ze waren het direct met ons eens...'

Tabel 7 Overzicht bedrijfs-sluitingen Melkunie Holland 1980-1989

Den Haag (Leerdam)	1981
Heerhugowaard Naaldwijk	1978 ?
Tiel	1984
Vianen (P. Stam) Utrecht	198x
Den Haag	198x
Woudenberg	1986
Velsen	198x
Texel	1987
Peursum	1984
Buren	198x
Gouda (kaasoplegbedrijf)	198x
Bodegraven	1989
Amsterdam (Beijersweg)	198x
Rotterdam (Overschie)	198x

Na de opdeling van de NCK, waarbij ook de kaashandel van Van Hunnik te Veenendaal werd overgenomen van de NCK, kwam *een* overeenkomst tot stand met de Nederlandse Kaas Unie, een organisatie waarin sinds 1956 een groot aantal particuliere kaashandelaren samenwerkten en die voordien een overeenkomst had met de NCK. In 1985 was deze organisatie zo groot geworden dat, aldus de Kaasunie,

'...de leden behoefte kregen aan meer concrete rugdekking door een financieel draagkrachtige partner. Men wenste de continuïteit van de vereniging op lange termijn beter te waarborgen. De oplossing werd gevonden in een sterkere verticale integratie met Melkunie Holland, die zich inmiddels had losgemaakt van de NCZ. Melkunie Holland was als producent van NoordHolland kaas in feite de natuurlijke bondgenoot van de Nederlandse Kaas Unie...'

Doelstellingen

Het bundelen en het onder een vlag brengen van de afzet van poeder, boter en kaas betekende dat bij het ingaan van het jaar 1986 de tweede doelstelling gehaald was. Op de Beemster 'Combinatie' en in zekere zin ook de twee Haagse bedrijven Van Grieken en Menken-Landbouw na was ook de eerste gehaald. Melkunie Holland kon verder met het schaalvergrotingsproces. Tussen 1980 en 1989 werden maar liefst 16 bedrijven gesloten (zie tabel 7)

Melk

Rust kwam er voorlopig niet. Het schaalvergrotingsproces is nog lang niet voltooid. De fusie met DMV Campina heeft zich in een recordtempo voltrokken. Alle aandacht kan nu worden gericht op verdere groei. Dat de fusie zo weinig tijd in beslag nam, kwam doordat de structuur van *DMV Campina* in weinig afweek van die van *Melkunie Holland*. Dit in tegenstelling tot de twee structuren van de *CV NoordHolland* en de *CMC-Melkunie* in de jaren zeventig. Toen duurde het vijf jaar voordat alles geregeld was. Het ging, zo werd gezegd, om een fusie tussen een zuivere coöperatie en een '...aandelenclub...'. Hoewel ook bij de laatste de boeren steeds centraal hadden gestaan waren er wezenlijke verschillen met de '*NoordHolland*'. Verschillen op het gebied van onder andere het uitrekgeld en de aansprakelijkheid. Voor de fusie tussen de twee coöperatieve verenigingen waren zelfs kunstgrepen nodig. Met als voorbeeld de fusie tussen twee Leidse tennisverenigingen werden de statuten van de twee zuivelcoöperaties volledig aan elkaar gelijk gemaakt. Bepaald werd dat leden van de ene vereniging automatisch lid waren van de andere. De nieuwe coöperatie die later werd opgericht kreeg de naam '*Coöperatieve Vereniging tot het verwerken en/of verhandelen van melk Melkunie Holland BA*'.

Bij *Melkunie Holland* en *Campina* was de fusie tussen de twee ondernemingen een kwestie van enkele maanden. Het samengaan van de beide verenigingen zal binnen drie jaar een feit zijn. De zuivelindustrie is inmiddels meer dan ooit een zaak van internationaal belang geworden. In het grote spel van vraag en aanbod tellen de meeste kleine ondernemingen niet lang mee. In 1969 sprak men in West-Nederland over de twee 'Grote Fusies'. Voor velen ging dat te ver. Te groot kon nooit goed zijn. Anderen dachten dat de maximale grootte nu wel was bereikt. Weer anderen voorspelden een nog grotere concentratie in de toekomst. Zij kregen gelijk.

Ook het groepje boeren dat in 1872 de '*NV Wieringerwaarder Maatschappij tot bereiding van Kaas*' oprichtte moet in de veronderstelling geleefd hebben dat ze op dat moment een enorme stap maakten. Een stap in de richting van meer samenwerking. Een eerste stap in het concentratieproces. Dat de opvolgers van deze uiterst noordelijke vennootschap nog eens in één en dezelfde onderneming zouden zitten met collega's uit ZuidLimburg, konden zij nog niet weten. Net zo min als wij kunnen weten welke toekomst de zuivelsector tegemoet zal gaan. Wat wel duidelijk is dat die toekomst, wat West- en Zuid-Nederland betreft, zonder de inbreng van de boeren ondenkbaar is. De veehouders in het gebied hebben in ruim honderd jaar tijd de ontwikkeling van een complete industriële bedrijfstak beïnvloed en uiteindelijk bepaald. Daar waar in de meeste sectoren van de nationale en de internationale economie de leverancier van grondstoffen te vinden is in de hoek waar de klappen vallen, heeft in West- en Zuid-Nederland de melkveehouder de slag gewonnen en zeggenschap verworven over de gehele bedrijfskolom. Dit ondanks het feit dat in het gebied aanvankelijk zowel een coöperatieve als een zeer sterke particuliere zuivelindustrie van de grond kwam.

Het ontstaan van *CMC-Melkunie*, de *CV NoordHolland*, *Melkunie Holland* en tenslotte *Campina Melkunie*, kortom de gehele zuivelgeschiedenis van West-en ZuidNederland vanaf 1872, kan daarom alleen maar worden gezien als de triomf van de boer, de veehouder, de leverancier van de grondstof. Een grondstof waar alles in deze zuivelgeschiedenis om draaide: melk.

Overzicht geraadpleegde literatuur en bronnen

Literatuur:

Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond

- Jubileumnummer t.g.v. het 25-jarig bestaan (Den Haag 1925).

Aurora

- Aurora ziet Abraham (Opmeer 1964).
- Gedenkboek Aurora Opmeer 1914-1939 (Opmeer 1939).

AVM,

- 25 jaar AVM 1959-1984 (1984). Bakker, K., B. Nooteboom en S. Vollebracht
- 'Ontwikkelingen in de levensmiddelenhandel 1950-1978', in: ESB 67 (1982).

Beek, J.S.H. ter,

- Landbouwatlas van Nederland (Zwolle 1959).

Bekkof, J.,

- 25 Jaar 'De Tijd' (Beemster 1955).
- Bij het 50-jarig bestaan van de CZ 'Ons Belang' (Middelie 1957).

Blink, G.J.

- De Melkvoorziening van Amsterdam (Rotterdam 1927).
- Waarom particuliere zuivelindustrie? (Rotterdam 1928).
- Op welke wijze kan de melkvoorziening van de groote steden verzekerd worden? (Noordwijk 1920).

Blink, H.

- Geschiedenis van den Boerenstand en Landbouw in Nederland, 2 delen (Groningen 1904).

Bode, C.A. de,

- 75 Jaar de Graafstroom (Bleskensgraaf 1983).

Boekel, P. Cz.,

- Handleiding voor de kaasbereiding (Wieringerwaard 1887).

Boekel, P.M.,

- Nederland als zuivelland (1953).
- De coöperatieve zuivelbereiding in Nederland tijdens de regering van Wilhelmina (1948).

Boer, K. de,

- Tot zegen van den boerenstand (Utrecht 1981).
- De coöperatie, haar ontstaan, groei en ontwikkeling (Amsterdam 1927).

Bomgaars, P.,

- Melk voor Amsterdam. Toen en nu (Amsterdam 1934, 1940 en 1955).

Botercontrolestation Zuid-Holland,

- Gedenkboek botercontrolestation Zuid-Holland te Den Haag 1901-1926 (Den Haag 1926).
- Vereniging Het Botercontrolestation Zuid-Holland 1901-1951 (Den Haag 1951).
- Boter- en kaascontrolestation Noord-Holland,
- Het Boter- en kaascontrolestation in Noord-Holland (1970).

Brander Thz. D. en anderen,

- Gedenkschrift betreffende Wouter Sluis (Hoogkarspel 1928).

Bremen, W.J. van den,

- Verandering en continuïteit (Groningen 1977).

Briede, Th.

- Vijftig jaar 'Vooruitgang' (Rotterdam 1948).

Brouwer, W.D.,

- Bibliografie van de Nederlandse landbouwgeschiedenis, 2 delen (Wageningen 1975).

Brugmans, IJ,

- Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940 (Den Haag 1983).

Burema, L.,

- De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw (Assen 1953).

Centraal Bureau van de Statistiek,

- Tachtig jaren statistiek en tijdreeksen (Den Haag 1979).
- Statistisch zakboek (Den Haag 1980-1989).

Christian, G.,

- Wereldkaasatlas (1985).

Coöperatieve fabriek van Melkprodukten der VZ te Rotterdam,

- 'Een fabriek van Melkprodukten' in: Wereldkroniek (1911, 17 nov.).

Coöperatieve Vereniging 'Centraal Beheer' GA,

- Het hechte huis (Amsterdam 1959).

Coöperatieve Zuivelbank,

- Een Halve eeuw Coöperatieve Zuivelbank (1963).

Croesen, V.R.IJ.,

- Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding (Den Haag 1932).
- De geschiedenis van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de 19e en het begin van de 20e eeuw (Den Haag 1931). Den Haag (gemeentelijke publikatie),
- 'De Melkvoorziening in een wereldstad' in: Zo werkt Den Haag (Den Haag 1958).

Dijk, A. van,

- Het Nederlands condensboek (1978).
- De boer, de koe en onze zuivelindustrie (Amsterdam 1983).

Dogterom, C.P.,

- Zicht op zuivel (Stolwijk 1986). - Melk in Nederland (FNZ 1980).

Dols, M.J.L. en]. Sevenster,

- Productie en bestemming van melk in Nederland (Rotterdam 1950).

Druenen, P.G. van,

- Tot conservatie en vermeerderinghe van de negotie, sociaal-economische geschiedenis in het gebied van de Kamer van Koophandel en fabrieken voor Zuid-Holland Zuid 1812-

1987, in een aantal bedrijfstakken beschreven (Dordrecht 1988).

Es, TT van en F. Zwart,

- Duizend gezichten van zuivel (Amsterdam 1988).

European Milk & Juice Carton Producers Association,

- Zwart op wit (1982).

FNZ

(*Koninklijke Nederlandse Zuivelbond FNZ*),

- Vijf Gouden kruisjes (Den Haag 1950).
- Concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie (Den Haag 1965).
- Zuivelcoöperatiestatistiek (Den Haag 1974, 1975, 1980, 1983).
- FNZ 75 (Den Haag 1975).
- Hoe is..., hoe was... (Den Haag 1988).
- Tussen Wereldoorlog en Euromarkt, wervelingen in de melkstroom (Den Haag 1960).
- Melkbesluit en Melkstandaardisatiebesluit (Den Haag 1958).
- Voorschriften voor het onderzoek in het laboratorium van een zuivelfabriek (Den Haag 1952).
- Officieel Orgaan, extra nummer: de zuivelcoöperatie in het westen van Nederland (Den Haag 1962)

Geluk, J.A.,

- Zuivelcoöperatie in Nederland: ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930 (Den Haag 1967).

Gootjes, P.,

- Bedrijfseconomische beschouwingen over de structuur van de coöperatieve zuivelbereiding in Noord-Holland (Groningen 1954).

Grieken, van,

- Geschiedenis van een Haagse Melkinrichting: 50 jaar Van Grieken (Den Haag 1949). - Melkinrichting Van Grieken 40 jaar 1899-1939 (Den Haag 1939).

Grote Gansey, H.J.,

- Coöperatie: vereniging en onderneming (Den Haag 1968).

Gulik, H. van,

- Het Kaascontrolestation Zuid-Holland 1906-1916 (Den Haag 1916).
- Over Goudsche kaas (Den Haag 1909).

Heer, J.,

- World events 1866-1966. The first hundred years of Nestlé (Rivaz 1966).

Hemink, G.L.,

- 75 Jaar levensmiddelentechnologie Bolsward (1979).

Hepkema, S,

- De kaasbereiding in de fabriek (Den Haag 1924).

Historisch genootschap 'Oud-West Friesland'

- Westfrieslands oud en nieuw (Hoorn 1972).

Historische vereniging 'De Zijpe',

- Zijper Historiebladen (datum niet nader aangegeven, ca. 1975).

- Hoepen, L. van,
 - Vijfentwintig jaar kwaliteit (Oegstgeest 1950) - Van veertig zegenrijke melkjaren (Den Haag 1948).
 - Vijfentwintig jaar wetenschap in zuivelbereiding (Den Haag 1973).
- Hollandsche Maatschappij van Landbouw,*
 - Lijst der voortbrengselen zuivelbereiding (1872).
- Hollman, P.J.,
 - Handboek voor den kaasmaker in Nederland (Amsterdam 1877).
- Hoornsman, N.,
 - Van unieke dagfabriek naar moderne coöperatieve zuivelindustrie (*Hoorn* 1979).
- Huis in 't Veld, G.,
 - Waden door 110 jaar melkstroom in 't Gooi (Hilversum 1988).
- Huisman, H.J.,
 - De ontwikkeling van de kwaliteitscontrole op melk 1933-1938 (Den Haag 1938).
- Hylkema, H. B.,
 - Leerboek der zuivelbereiding (Leeuwarden 1913).
 - Historische schets van de Nederlandse zuivelbereiding (Leeuwarden 1922).
- Jansma, K. en M. Schroor,
 - Tweehonderd jaar geschiedenis van de Nederlandse landbouw (Leeuwarden 1987).
- Jong, P. de,
 - *Gerrit Kaper en 60 jaar kaashandel in Noord-Holland (Rijswijk* 1984).
- Jonge, J.A. de,
 - De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914 (Nijmegen 1968).
- Kasteren, J. van,
 - 'De witte motor hapert' in: NRC/Handelsblad (1988, 27 april).
- Keestra, F. en A. Faber,
 - Melkkunde en zuivelbereiding (Den Haag 1960).
- Knapp, W.H.C.,
 - Botercontrole in Nederland (Den Haag 1927).
- Koning, C.J.,
 - De geschiedenis van den yoghurt en de controle op zijn samenstelling (Den Haag 1914).
- Koninklijk Besluit,
 - Melkbesluit (1929, 13 feb.).
- Koolwijk, H.,
 - 350 jaar kaas wikken en wegen in Alkmaar (Alkmaar 1972).
- Kooy, G.A.,
 - De zelfkazerij van Midden-Nederland (Assen 1956).

Kossmann, E.H.,

- *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België (Amsterdam 1982).*

Kranen, E.,

- *De ontwikkeling van de zuivelbereiding in Noord-Nederland (1935).*

Kruithof, A.,

- *Fabrieken, Bond, Mensen (Alkmaar 1956).*
- *Toen, nu, straks (Lutjewinkel 1965).*

Kruyt, A.M.,

- *Stuurman langs de melkweg 1926-1951 (Utrecht 1951).*

Laan, F.H. van der,

- *De verbetering van de melkvoorziening der groote steden (Amsterdam 1920).*

Landbouw-economisch Instituut,

- *Landbouwcijfers 1966, 1969 (Den Haag z.j.).*

Lindeijer, A.G.F.,

- *De coöperatieve vereniging nieuwe stijl (Groningen 1976).*

Linden van den Heuvel, J.H. van,

- *Hollandia, Hollandsche fabriek van melkproducten en voedingsmiddelen (Vlaardingen 1932).*

Looze, W. de,

- *Meer dan melk: Menken-Landbouw 60 jaar (Wassenaar 1985).*

Maliepaard, C.H.J.,

- *'De Nederlandse Landbouw', in: De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, 2 delen (1952).*

Mark, M. van der en J. Slot,

- *De geschiedenis ener melkinrichting: een eeuw consumptiemelk 1879-1979 (Amsterdam 1979).*

Menken,

- *35 Jaar Menken Melk. Lekkere melk (Wassenaar 1960).*

Menken-Landbouw,

- *Meer dan Melk: Menken-Landbouw 60 jaar (Wassenaar 1985).*

Mens, J.,

- *De handen ineen. De geschiedenis van een coöperatie (1941).*
- *Gedenkboek Lutjewinkel (Lutjewinkel 1941).*

Middelbeek, Hz. jr.,

- *Historisch overzicht Zuivelfabriek Warder (1961).*

Minderhoud, G.,

- *De Nederlandse landbouw (Haarlem 1935).*
- *Landbouwcoöperatie in Nederland (Groningen 1940).*
- *'Landbouw en veeteelt', in: F. Beelaerts van Blokland (red.) 50 Jaren (Den Haag 1948).*

Ministerie EVC,

- *Wat eet Nederland? Resultaten voedselconsumptiepeiling 1987-1988 (Den Haag 1988).*

Mouton, J.Yh.M.,

- *'Melkcontrole in de grote steden', in: Tijdschrift voor sociale hygiëne (1906).*

Mulder, H.,

- *Traditie en wetenschap bij de zuivelbereiding (Wageningen 1949).*

Munster, K. van,

- *'Zuivelmerk dankt bekendheid aan Trek eens een Monatoetje', in: Trouw (1986, 19 dec).*

Nationale Coöperatieve Raad,

- *Concentratie bij coöperaties, 4 preadviezen (Den Haag 1961).*

Nederlandse Heidemaatschappij,

- *Boerderijen in Nederland (Amsterdam 1944).*

Nederlandse Bond van consumptieijsbereiders en patatesfritesbakkers,

- *Gedenkboek t.g.v. het 30-jarig bestaan (Amsterdam 1959).*

Nederlandse Vereniging van Kaasexporteurs,

- *NVKE 1946-1986 (Den Haag 1986).*

Nederlands Zuivelbureau,

- *Herinneringen aan 'De Melkweg' (Den Haag 1953).*
- *Dit is melk (Rijswijk 1985).*

NIPO,

- *Onderzoek rijdende winkels (Amsterdam 1970).*

NMB,

- *Sectorinformatie landbouw en visserij (Amsterdam 1987).*

Nobel, Vl.,

- *'Eyssen: 100 jaar kaas: van Oosthuizen als Koninklijke naar het Boerenkerkhof', in: Westfrieslands oud en nieuw (1983).*

Noordam, J.,

- *De behandeling der melk op de boerderij (Den Haag 1910).*

Nutricia,

- *Bakerpraatjes. Kroniek van driekwart eeuw Nutricia (Zoetermeer 1976, niet gepubliceerd).*

Okkinga, P.,

- *Het onderzoek van melk en melkproducten aan de zuivelfabriek (1923).*

Protestant-Christelijke Bond van handelaren in melk en melkproducten,

- *Vijfentwintig jaar (Rotterdam 1952).*

Protestant-Christelijke Bond van melkhandelaren,

- *Vijftig jaar Afdeling Centrum (Rotterdam 1968).*

Poel, J.G.M., e.a.,

- Landbouwgeschiedenis (Den Haag 1960).

Posthuma, F.E.,

- De organisatie van den melkveehoudenden boer en de fabrieksmatige zuivelbereiding (1942).

Produktschap voor de Zuivel,

- Beeld van de Nederlandse zuivel (Rijswijk 1974).

Produktschap voor de Zuivel,

- Momentopname van de Nederlandse consumptiemelkindustrie (Den Haag 1968 en 1970).

Produktschap voor de Zuivel,

- 10 Jaar zuivelverordening = 10 jaar zuivelbeleid 1968-1978 (Rijswijk 1981).

Produktschap voor de zuivel,

- Omzetten, assortiment, voertuigen en werktijden van de melkdetailhandel (Den Haag 1965).
- Het gemeenschappelijk zuivelbeleid in de landen van de EEG (Den Haag 1960).

Provinciale Staten van Zuid-Holland,

- Rapport Melkvoorziening (1908).

RMI,

- Vijfenzeventig jaar RMI (Rotterdam 1954).

Roosenschoon, C.F.,

- Bij de horens gevat: 75 jaar Coöperatieve Zuivelvereniging Zuidnederlandse Zuivelbond GA (Baarn 968).
- Wederwaardigheden van een halve eeuw zuivelhandel 1922-1972 (Den Haag 1972).
- Van vader op zoon (Den Haag 1950).
- Een wandeltocht door 75 jaar zuivelgeschiedenis (Den Haag 1975).

Rotterdamse zuivelbeurs,

- Gedenkboek 1929-1954 (Rotterdam 1954).

Scheij, L.T.C.,

- Een en ander uit de geschiedenis van de zuivelbereiding in Noord-Holland (Warnsveld 1954).
- Van gezinsbedrijf tot grootindustrie (1954).
- De Vereeniging tot ontwikkeling van de landbouw in Hollandsch Noorderkwartier (Warnsveld 1956).

Schelhaas, H.,

- De Nederlandse melk- en zuivelregelingen (Den Haag 1964).

Schepp, Ph.H. en L. Kerkhof,

- In en om de VZ (Rotterdam 1951).

Sickenga, N.,

- Symfonie van samenwerking, 12 1/2 jaar NV Melkinrichting De Combinatie (Rotterdam 1962).

- Sickenga, N.*,
- 60 Jaar Sierkan Haarlem 1902-1962 (Haarlem 1962).
- Sierkan, de*,
- De Sierkan 1879-1929 (Den Haag 1929).
- Siewertsen, C.*,
- Het consumptiemelkbedrijf (Amsterdam 1948).
- Slicher van Bath, B.H.*,
- 'De invloed van de economische omstandigheden op de technische ontwikkeling van de landbouw', in: E.J. Fischer (red.)
- Geschiedenis van de techniek (Den Haag 1980).
- De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (Utrecht 1960).
- Slijper, H.J.*,
- Het pasteuriseren van melk en melkprodukten (Den Haag 1915).
- Slot, N.*,
- Bestemming van de melk in Nederland (Wageningen 1960).
- Sneller, ZW.*,
- Geschiedenis van de Nederlandse landbouw (Groningen 1943).
- Stam, G.*,
- Vijftig jaren melkhandel en organisatie te Amsterdam (Amsterdam 1940).
- Stevens, C.*,
- De Melkinrichting De Landbouw te 's-Gravenhage (Den Haag 1901).
- Stichting Noord-Holland*,
- Sociale atlas Noord-Holland (Haarlem 1964)
- Stuurman, S.*,
- Samenstelling van koemelk (Utrecht 1940).
- Melkhygiëne in Nederland (1942).
- De melkwinning in weide en stal (Utrecht 1936).
- Stuyvenberg, J.H. van*,
- Margarine, an economic, social and scientific history 1869-1969 (Liverpool 1969).
- Ten Siethoff's*,
- Een en ander over yoghurt en Maya (Den Haag 1905).
- Terpstra, K.J.*,
- Veertig jaren FNZ (Den Haag 1941).
- Thurling, Th.L.M.*,
- Concentratie bij coöperaties (Den Haag 1960).
- Tiemstra, N.*,
- De melkbezorging in heden en toekomst (Den Haag 1967).
- Tosseram, B.G.L.M.*,
- Het melkwinninggebied van Amsterdam (Amsterdam 1920).

- Het melkwinningsgebied van Amsterdam (Purmerend 1936).

Veerman, L.,

- Grepen uit de geschiedenis van de melkhandel in de grote steden (1948).

Verbond van Nederlandse Werkgevers,

- De Nederlandse industrie 1899-1959 (Den Haag 1959).

Vereniging van oud-leerlingen der RijksHogere Zuivelschool te Bolsward,

- Zuiveljaarboeken 1927-1966 (Zutphen z.j.).

- Voedingsmiddelenjaarboeken 1967-1988 (Doetinchem, Zeist z.j.).

Verhage, A.J. e.a.,

- Structuur van de grote landbouwcoöperatie (1973).

Vries, Joh. de,

- De coöperatieve raiffeisen- en boerenleenbanken in Nederland 1948-1973 (Wormerveer 1973).

- De Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw (Bussum 1983).

VVZM,

- Jubileumuitgave t.g.v. het 50-jarig bestaan (Den Haag 1958).

- Vijfentwintig jaar zuivelgeschiedenis (Den Haag 1933).

- De melkvoorziening in Amsterdam (Rotterdam 1927).

Waller, Th.J.,

- De proefneming op het gebied van de zuivelbereiding (Amsterdam 1882).

Wijnen, A. van,

- Vereniging Het Botercontrolestation ZuidHolland 1901-1951 (1951).

- Veertig jaar de Bond van Kaasproducenten in de wenteling der tijden (Gouda 1954).

- Veertig jaar De Producent (Reeuwijk 1956)

Woorst, G.J. ter,

- Coöperatie een bijzondere ondernemingssoort (Wageningen 1984).

- Coöperatie als vorm van economische organisatie (Arnhem 1966).

Woude, A.M. van der,

- Het Noorderkwartier, 3 delen (Wageningen 1972).

Zanden, J.L. van,

- 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw', in:- A.A.G.-Bijdragen (Wageningen 1985).

Zee, W.Wzn. en H.A. Lambers,

- Concordia Oudendijk 1912-1962 (Amsterdam 1962).

Zwetsloot, C.A.S.,

- Coöperatieve Melkcentrale GA (Wageningen 1955).

Geraadpleegde Archieven:

Algemeen Rijksarchief Den Haag:

Tweede afdeling, departementen economische zaken, landbouw en visserij.

- Archieven betreffende de Landbouwcrisiswetgeving.

- Archief Directie Landbouwaangelegenheden.

Historisch Archief Melkunie Holland te Hilversum:
- inv.nrs. 100.001 t/m 730.001

Gemeentelijk Archief Amsterdam:
- bibliotheek.

Gemeentelijk Archief Den Haag:
- bibliotheek.

Gemeentelijk Archief Rotterdam:
- bibliotheek.

Gemeentelijk Archief Utrecht:
- bibliotheek.

Rijksarchief Haarlem:
- *Collectie* Zuivel-fabrieken *S.T.O.K.* Gebied (niet geïnventariseerd).
- *Collectie* Bosman (niet geïnventariseerd).
- Wieringerwaard: bevolkingsregisters 1872-1912.

Illustratieverantwoording:

De gebruikte illustraties zijn afkomstig uit het historisch archief van Melkunie-Holland.

Tref.

Trefwoordenregister

Aardenburg 1e Aankoopcoöperatie.....	94
Aartswoud.....	38
Albert Heijn.....	96, 137
Alblasserwaard.....	26, 71, 78, 93pp., 137p.
Alkmaar.....	13, 38, 50, 67, 144p.
AMC.....	137
Amerika.....	24, 26, 116
Amersfoort.....	88, 135
AMI.....	79
Amsterdam via zoeken.....	9
Amsterdamsche Melkinrichting.....	83
Anna Paulowna.....	30pp., 34, 79
Arkel.....	94, 137p.
Assendelft.....	62, 67, 111p., 116, 129
Aurora - Rotterdam.....	98
Aurora Opmeer - 1914.....	43
Aurora Wieringerwaard - 1887.....	35
AVM.....	103pp., 141
BCZNH = De Bond.....	51
Beemster.....	32pp., 38, 57, 60, 63, 65p., 123, 139, 141
België.....	62, 145
Benningbroek.....	61
Berg vd. - Rotterdam.....	98
Bergh vd. Simon - Oss.....	20
Berkhout.....	61
BeVeCo.....	137
Bleskensgraaf.....	94, 137, 141
Blink G. J.....	101p., 104, 141
Bodegraven.....	77, 117, 135, 138
Boekel.....	141
Boekel Piet.....	36p.
Boekelmethode.....	36
Boerenkaas.....	53, 92, 108
Boerenkerkhof.....	62
Bolsward.....	26, 40, 143, 149
Bond van Melkveehouders.....	103, 105
Botercontrolestation.....	26, 50, 141, 149
Broek-in-Waterland.....	30, 79
Bunschoten.....	116
Buren.....	138
Burgerbrug.....	62
Bussum.....	88
Campina.....	130
Campina-Melkunie.....	8, 139
ccFriesland.....	132
Centrale Melk Maatschappij Rotterdam.....	120
Centrifuge.....	18, 86

CMC.....	6p., 9pp., 27, 62, 67, 72, 103pp., 107, 109pp., 122, 126p., 129, 135
CMC-Melkunie.....	5, 10, 120 , 121, 123pp., 127, 129pp., 139
CMC-Noord-Holland.....	5, 10, 127
Coberco.....	123, 125, 129pp., 138
Condens.....	17, 19 , 27, 45, 90, 99, 101, 142
Consumptiemelk via zoeken.....	9
Controlestation Alkmaar.....	51
Coöperatieve Zuivelbank.....	51
Crema.....	67
Crisis-jaren.....	5, 49, 96, 99p., 110
Crisis-Zuivel-Centrale.....	101
Crisis-Zuivelfonds.....	49
Crisis-Zuivelwet.....	49, 101
CV. Noord-Holland.....	5pp., 9pp., 27p., 63, 120pp., 125, 127pp., 132, 135, 139
Dagfabriek naar zoetfabriek.....	40
De Bond.....	39, 50, 57, 59pp., 63p., 66pp., 122, 136
De Bond 1e N-H - 1886.....	38
De Bond 2e N-H - 1906 - Zie De Bond.....	39
De Bond 3e N-H - 1920 Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken.....	52
De Bond van Kaasproducenten.....	93
De Combinatie.....	65p., 123
De Duif = Nieuwerkerk.....	95
De Laval.....	18
De Producent.....	92p., 108, 149
De Waal.....	48
De Weere.....	61
Delfland.....	17
Delft.....	13, 76, 78, 88, 96, 104
Den Burg.....	135
Den Haag via zoeken.....	9
Den Hollander - Zuivelbaron.....	96
Den Hoorn.....	48, 61, 63
Denemarken.....	21, 33
Derby-kazen.....	30, 79
DMV-Campina.....	8, 132p., 139
Domo.....	123, 125, 129pp.
Dordrecht.....	69p., 88, 95, 137, 143
Dordtse Melkinrichting - 1968 NMU.....	118
Dreischor.....	95
Dreumel.....	137
Duitsland.....	25p., 57, 86
Edam.....	13, 38, 55
Edammerkaas.....	31, 50
Ellemeet.....	95
Engeland.....	26, 33, 53, 79, 84, 98
Enkhuizen.....	12
Ezelinnemelk.....	70
FNZ.....	11, 39, 141
Friese boter.....	21
Friesland.....	12, 20, 22p., 78, 99p., 102, 119

Galak - Rotterdam.....	90, 98
Galak / Nestlé.....	99
Gelderland.....	78, 99
Genderen.....	135
Gezondheidsdienst voor dieren.....	51
Giessenburg.....	94, 137
Gorkum.....	94
Gouda.....	13, 77, 79, 93, 116, 135, 138, 149
Goudse kaas.....	79, 92
Goudse Melkinrichting.....	117
Gouwe.....	48
Groneman J. L. Th.....	35p., 44
Groningen.....	12
Grosthuisen.....	55
Haarlem.....	9, 64, 88, 103, 145, 148, 150
Haringkarspel.....	38
Hauwert.....	61
Havelte bijeenkomsten.....	125, 127, 129p.
Heerhugowaard.....	43, 123, 135, 138
Heide B. vd.....	104, 109 , 112, 114, 117, 120, 137
Heiloo.....	62, 64, 66p., 123, 127, 135
Hensbroek.....	48
Het Landbouwhuis.....	51
Hilversum.....	64, 80, 87p., 97p., 113p., 135, 144, 150
Hilversumsche Melkinrichting 1878.....	87
Hollandia.....	19, 48, 90, 145
Hollandsche Melksuikerfabriek.....	123, 135
Holsteinsekarn.....	86
Hoog-karspel.....	62
Hoorn.....	12, 38, 50, 67, 143p.
Horna.....	67
Huisman Ir. H. j.....	100
Huisman Ir. H. J.....	99, 101
Huisman Ir. H. J.....	144
Hylkema H. B.....	144
Ierland.....	21
Industriële Revoluties.....	14
Italië.....	21
Julianadorp.....	64
Jurgens Antoon - Oss.....	20
Kaascontrolestation.....	50, 141, 143
Kaashandel.....	92p., 138
Keinsmerbrug.....	38
Kievit.....	97
Koegras.....	61
Kolhorn.....	38
Konijnenberg B.....	6, 9p., 68, 121, 125, 129
Kranen Ir. G.....	59
Krimoorlog.....	25
Landbouw-Crisiswet.....	49

Landbouwcrisis.....	5, 22, 24, 26, 29, 32, 149
Langereis.....	48
Leerdam.....	89
Leeuwen A. van.....	5, 8, 129
Leiden.....	78, 84, 88, 96, 104, 110
Leidsche kaas.....	77
Leidsche Keuringdienst.....	82
Leidsche Melkinrichting.....	79, 83
Leidse kaas.....	79
Limmen.....	63
LiSa.....	137
Lutjewinkel.....	43, 48, 55p., 61, 63pp., 67p., 122p., 129, 135, 145
Lyempf.....	59, 67
Maasdam.....	135
Margarine.....	20p., 25, 49, 148
Melco.....	9, 62, 64, 66p., 121, 123, 137
Meldoc.....	130
Melkcentrale Amersfortia.....	120
Melkcentrale Gouda.....	120
Melkcentrale Noord.....	9
Melkcentrale-Noord.....	67
Melkpoeder.....	19
Melkunie 't Gooi - 1965.....	118
Melkunie Amsterdam - 1965.....	118
Melkunie Den Haag - 1965.....	118
Melkunie Rotterdam - 1965.....	118
Melkunie-Holland.....	5pp., 10p., 28, 37, 43, 79, 125, 132pp., 150
Melkveilingen.....	105
Menken L.....	96
Menken-Landbouw.....	124, 131, 137, 139, 145
MICA.....	67
Middelburg.....	95
Middelie.....	65, 141
Midwoud.....	48
MIV.....	110p.
Mona-toetje.....	123
Monnikendam.....	13
Muller J.....	30, 79
Naaldwijk.....	67, 135
NCK.....	62, 68, 122, 138
NCZ.....	62, 125, 138
Nederlandsche Zuivel Centrale.....	108
Nederlandse Melkunie: NMU. 1965.....	118
Nestlé.....	19, 99
Nieuw Plancius - Amsterdam.....	96
Nieuwe Niedorp.....	38
Nieuwerkerk.....	95
NMU: Nederlandse Melkunie.....	119
NMU: Nederlandse Melkunie - 1965.....	117
Noord-Brabant.....	99

Noord-Holland.	18, 23, 28pp., 32, 35, 38, 40, 42, 48pp., 53, 55, 57, 59p., 62pp., 76, 79, 92, 99, 117, 121p., 126pp., 141, 143p., 147p.
Nutricia.....	135
Onvervalschte melk.....	79
Oost-Europa.....	24
Oost-Knollendam.....	55, 61
Oostwoud.....	61
Opmeer.....	43, 47p., 51, 55, 59p., 63, 65, 67p., 122p., 129, 135, 141
Oss.....	20
Oude Niedorp.....	38
Oude Sluis.....	38
Oudendijk.....	43, 65
Oudorp.....	38
Overijssel.....	99
Overschie.....	135
OVvV.....	90
Papendrecht.....	69
Peursum.....	94, 137p.
Purmer.....	62
Purmerend.....	13, 34, 38, 128, 149
Rijswijk.....	137
RMI.....	98, 116
RMO's.....	135
Rotterdam Keuringdients.....	82
Rotterdam Onvervalschte Melkinrichting.....	84
Rotterdam via zoeken.....	13
Rotterdamsche Melkinrichting.....	83, 90, 98
Samenkazerij.....	11, 28, 32, 35p., 39, 78
Schagen.....	35, 38p.
Scheij L. T. C.....	18, 37pp., 147
Schermer.....	38
Schiedam.....	13, 76
Schipluiden.....	76
Schoonrewoerd.....	94
Sierkan Den Haag.....	117, 124
Sierkan Haarlem.....	9, 67
Slijterscoöperaties.....	89
Sluis Wouter.....	32pp., 36p., 41, 142
Socialistische beweging.....	91
Spijkensise.....	105, 112
Spijkerboor.....	61
SRVgroothandel.....	135
St. Maartensbrug.....	40pp., 44, 64p.
Stadsslijters.....	80
Staking.....	136
Standaardisatiebesluit 1940.....	54
Sterovita.....	97, 124, 137
Stompetoren.....	44, 65p.
Taxe-melkers.....	74
Texel.....	48, 55, 60, 63, 65, 67p., 122p., 135, 138

Tiel.....	138
Timmer C.....	6, 9p., 120, 122, 125, 128p., 137p.
Topcoöperatie.....	66
Twisk.....	61p.
Uitgeest.....	123, 135
Uithoorn.....	137
UMI.....	86
Unilever.....	124, 130
Ursem.....	123, 135
Utrecht via zoeken.....	13
Utrechtsche Melkinrichting.....	79, 83
Vakschool voor Kaasmakers.....	39, 51
Val Monte bijeenkomsten.....	124p., 129
Van Grieken.....	89, 131, 137, 139, 143
Veenendaal.....	88
Velsen.....	88, 135, 138
Verbruikerscoöperaties.....	91
Verenigde Gooise Melkbedrijven = VGM.....	113
Verenigde Staten.....	21, 30, 116
VGM.....	113p.
Vianen.....	137p.
Vijfheerenlanden.....	26
Vita - Leiden.....	96
Vlaardingeng.....	19, 90
Vlissingen.....	95
VVZM.....	149
VZ.....	142, 147
VZ.....	90, 98
VZ. = Verenigde Zuivelbereiders Rotterdam.....	98
Waddinxveen.....	79
Wageningen.....	26
Warga.....	29
Warmenhuizen.....	38
Wassenaar.....	137, 145
Wervershoof.....	62
West-Brabant.....	78, 93
West-Nederland.....	17
Westland.....	75, 89
Wieringerwaard.....	28, 30pp., 35pp., 41, 43, 45, 61pp., 79, 139, 141, 150
Wijde Wormer.....	55, 61
Wijdenes.....	61
Wijnen A. van.....	93, 108, 149
Wijnen W. van.....	108
Wilnis.....	97
Winkel.....	38
WO-II.....	53
Woerden.....	77, 98, 117, 135
Wognum.....	59
Wormerveer.....	62, 67, 111p., 116, 149
Woudenberg.....	135, 138

Zaanstreek.....	75, 111
Zeeland.....	12, 23, 71, 78, 92, 94p., 108, 113, 116, 135
Zelfkazers.....	53, 79, 92, 99
Zijpe.....	64, 143
Zoetermeer.....	137
Zoetfabriek.....	40, 42pp.
Zonnemaire.....	95
Zuid-Holland.....	13, 23, 71, 92p., 116, 135, 141pp., 147
Zuid-Hollandse eilanden.....	78
Zuivelconsulent N-H. - zie Scheij.....	38
Zwitserland.....	28
's-Gravenhaagsche Melkinrichting.....	79, 83
't Zand.....	38, 48